

T. C.
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

SAİD HAVVÂ'NIN
EL-ESÂS Fİ'T-TEFSİR ADLI ESERİNDE
DİN VE TOPLUM

İbrahim İŞLER

Tez Danışmanı

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet AKBAŞ

MARDİN 2020

T. C.
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

SAİD HAVVÂ'NIN
EL-ESÂS Fİ'T-TEFSİR ADLI ESERİNDE
DİN VE TOPLUM

İbrahim İŞLER

Tez Danışmanı

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet AKBAŞ

MARDİN 2020

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAYI.....	ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
İÇİNDEKİLER.....	V
ÖZET.....	İX
ABSTRACT.....	X
ÖNSÖZ.....	XI
KISALTMALAR.....	XIII
GİRİŞ.....	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE KAPSAMI.....	1
2. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	2
3. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI.....	3
4. KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	5
4. 1. DİN.....	5
4. 2. TOPLUM.....	6
4. 3. TOPLUMSAL DEĞİŞİM.....	6
4. 4. TOPLUMSAL BÜTÜNLEŞME.....	8
4. 5. MODERNİZM VE BATILILAŞMA.....	8
4. 6. SEKÜLERİZM.....	10

BİRİNCİ BÖLÜM

SAİD HAVVÂ'NIN HAYATI, İLMİ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

1. 1. HAYATI.....	12
1. 1. 1. Doğduğu Ortam.....	12
1. 1. 2. Eğitimi.....	12
1. 1. 3. Yaşadığı Sosyal Çevre.....	12
1. 1. 4. Vefatı.....	15
1. 2. İLMİ ŞAHSİYETİ.....	15
1. 3. ESERLERİ.....	16
1. 3. 1. el-Esâs fi't-Tefsîr.....	16
1. 3. 1. 1. Yazılış Amacı.....	17
1. 3. 1. 2. Kaynakları.....	17

1. 3. 1. 3. Metodu.....	19
1. 3. 1. 4. Akâid ve Fırkalara Yaklaşımı	20
1. 3. 1. 5. Muhkem ve Müteşabihi İzah Şekli.....	21
1. 3. 1. 6. İsrailiyata Bakışı	22
1. 3. 1. 7. Bilimsel Değerlendirmeleri.....	22
1. 3. 1. 8. Sosyolojik Tespitleri.....	23
1. 3. 2. Diğer Eserleri.....	24

İKİNCİ BÖLÜM

EL-ESÂS Fİ'T-TEFSİR'DE DİN VE TOPLUM DEĞERLENDİRMELERİ

2. 1. DİN	26
2. 1. 1. Dinin Kaynağı Problemi.....	28
2. 1. 2. İslâm'ın Son Din Oluşu.....	29
2. 1. 3. Muharref Dinler	32
2. 1. 3. 1. Yahudilik	32
2. 1. 3. 2. Hıristiyanlık	35
2. 1. 4. İslâm Dışındaki Dinlerin Mensupları ile İlişkiler	36
2. 1. 4. 1. Ehl-i Kitap	36
2. 1. 4. 2. Ehl-i Zimme.....	38
2. 1. 4. 3. Müşrikler	40
2. 1. 4. 4. Küfür Ehli	43
2. 1. 4. 5. Münafıklar	45
2. 2. TOPLUM	48
2. 2. 1. Aile.....	49
2. 2. 1. 1. İlk İnsan ve İlk Aile.....	50
2. 2. 1. 2. Evlilik ve Önemi	51
2. 2. 1. 3. Anne-Baba Hakkı.....	52
2. 2. 1. 4. Ailedeki Sosyal İlişkiler	54
2. 2. 1. 5. Kadın Hakları ve Boşanma	56
2. 2. 1. 6. Tesettür	58
2. 2. 2. Eğitim.....	59
2. 2. 2. 1. Eğitimin Önemi.....	60
2. 2. 2. 2. Eğitimde Temel İlkeler	63
2. 2. 2. 3. Davetçi ve Eğitimcilerin Yetiştirilmesi	66
2. 2. 2. 4. Çağımızda Eğitim ve Öncelikleri.....	69
2. 2. 2. 5. İyi Fert ve İyi Toplum İnşası Meselesi.....	72
2. 2. 3. Ekonomi	75
2. 2. 3. 1. Karşılıksız Yardımlaşma	76
2. 2. 3. 2. Yoksulların Hakkı: Zekât	77
2. 2. 3. 3. İktisadi Yasaklar	80
2. 2. 4. Siyaset	87
2. 2. 4. 1. Devletin Gerekliliği.....	88
2. 2. 4. 2. Yürütmenin Teşekkülü	90

2. 2. 4. 3. Yasamanın Kaynağı	91
2. 2. 4. 4. Yargı Erki	94
2. 2. 4. 5. Liderlik	96
2. 2. 4. 6. Kadının İdareciliği	96
2. 2. 4. 7. Siyasal Katılım	97
2. 2. 4. 8. İtaat.....	99
2. 2. 5. Savaş ve Barış Hukuku	100
2. 2. 5. 1. Cihadın Mahiyeti.....	100
2. 2. 5. 2. Savaş Hukuku	102
2. 2. 5. 3. Barış Hukuku	102
2. 2. 5. 4. Kölelik.....	105
2. 2. 6. Ahlâk.....	107
SONUÇ	110
KAYNAKÇA	114
ÖZGEÇMİŞ	127

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Saîd Havvâ'nın el-Esâs fi't-Tefsîr Adlı Eserinde Din ve Toplum

İbrahim İŞLER

Mardin Artuklu Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

2020: 141 Sayfa

Kur'ân-ı Kerim, insanın hem ferdi hem de içtimai hayatını düzenlemek için indirilmiş ilahi bir kitaptır. Bu amacı gerçekleştirmek üzere birçok hüküm içermektedir. Tefsir ilmi ile uğraşanlar, yaşadıkları çağın sosyal problemlerini söz konusu hükümler çerçevesinde çözmeye gayret etmektedirler.

Yirminci yüzyıl; sosyal, kültürel, siyasi ve ekonomik açıdan İslâm dünyası için zorlu bir dönem olmuştur. Bu dönemde yaşayan İslâm bilginleri, Kur'ân'ın sunduğu reçeteyi dikkate alarak bireysel ya da toplumsal sorunlara çözümler üretmeye çalışmışlardır. Saîd Havvâ da yazdığı eserlerle, çağın dertlerine deva olmaya çalışan ender âlimlerden biridir.

Bu çalışmada, Saîd Havvâ'nın kaleme aldığı "el-Esâs fi't-Tefsîr" adlı eser temel alınarak "Din ve Toplum" alanında ortaya koyduğu tespitler değerlendirilmektedir. Çalışmanın giriş kısmında araştırma hakkında genel bilgiler verilmekte ve kavramsal çerçevede yer alan kavramlar kısaca izah edilmektedir. Birinci bölümde Saîd Havvâ'nın hayatı, ilmi şahsiyeti ve eserleri üzerinde durulurken; ikinci bölümde de onun "Din ve Toplum" konusundaki görüşleri tahlil edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Saîd Havvâ, Din, Toplum, Toplumsal Kurumlar, Modernizm.

ABSTRACT

Master Thesis

Religion and Society in Saïd Havvâ's Judicial Work Al-Esâs Fit Tafsîr

İbrahim İŞLER

Mardin Artuklu University

Institute of Social Sciences

Department of Educational Science

2020: 141 Pages

The Holly Quran was sent down to organize both the individual and social life of a person. It is a divine book which contains many provisions to achieve purposes of life. The ones who deal with analyzing the science of tafsir are trying to solve the social problems of the age they live in within the framework of the rules they encounter.

The twentieth century is difficult in terms of social, cultural, political and economical issues for the İslâmic World. Islamic scholars who lived in the period used the recipe presented by the Quran. They tried to find solutions to individual or social problems. Saïd Havvâ is one of the fundamental rare outstanding scholar who try to cure the troubles of the age with his works.

In this work, the tafsir called "al Esâs fit Tafsîr" written by Saïd Havvâ and his findings in the field of "Religion and Society" are evaluated. In the introduction part of study general information about the research is given. The concepts in the framework are briefly explained. In the first chapter, Saïd Havvâ's focusing on his life his scientific personality and his works are emphasized. In the second part, his thoughts over the religion and society are analyzed.

Keywords: Saïd Havvâ, Religion, Society, Social İnstitutions, Modernism.

ÖNSÖZ

Son ilahi kitap olan Kur'ân-ı Kerim, insanın dünya ve ahiret saadetini sağlamak üzere indirilmiştir. Bu hedefi gerçekleştirmek için birtakım kaideler ortaya koymuştur. Söz konusu kurallar, sadece kişileri değil, aynı zamanda fertlerden müteşekkil toplumların ıslahını da ön görmektedir. Zira insan sosyal bir varlıktır ve toplumsal bütün kurumlarla karşılıklı ilişki içerisindedir. Kur'ân ilimleri ile meşgul olanlar, bu hakikatin farkında olarak Kur'ân'ın diğer alanlara vaz ettiği hükümleri ele alırken, sözünü ettiğimiz alana da yer vermektedirler. Özellikle Kur'ân-ı Kerim'in sosyal hayata dair ayetleri üzerinde daha çok duran İslâm âlimleri, Kur'ân'ın bu yönünü ön plana çıkararak "içtimaî tefsir" dediğimiz ekolün ortaya çıkmasını sağlamış ve gelişmesine katkı sunmuşlardır.

Yirminci yüzyılda yetişen Saîd Havvâ, yaşadığı çağın problemlerine Kur'ân'ın ışığında çözüm arayan ve özellikle de toplumların vahiy ile inşası için gayret gösteren önemli bilginlerden biridir. Bu amaçla birçok eser kaleme almış ve paylaştığı düşünceleri hayata geçirmek için de sosyal faaliyetlerin içerisinde yer almıştır. Yazmış olduğu eserlerin başında "el-Esâs fi't-Tefsîr" isimli eseri gelmektedir. Bu hacimli eserinde din ve toplum konularını nasıl ele aldığını ve toplumu ayakta tutan kurumları nasıl işlediğini tahlil etmek, çalışmamızın temel konusunu teşkil etmektedir.

Çalışmamız, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırma ile ilgili genel bilgiler aktarılmakta ve kavramsal çerçevede yer alan kavramlar kısaca tanıtılmaktadır.

Birinci bölümde Saîd Havvâ'nın hayatı, ilmi şahsiyeti ve eserleri üzerinde durulmaktadır. Bu bölümde, özellikle müellifin sosyal hayattaki rolüne ve araştırmamıza konu olan tefsirinin tanıtımına geniş yer verilmektedir.

İkinci bölüm, tezimizin temelini teşkil etmektedir. Burada "din" ve "toplum" kavramları ile ilgili el-Esâs fi't-Tefsîr'de yer alan bütün konular tespit ve tahlil edilmektedir. Din, toplumsal kurumlar arasında önemli bir yere sahiptir. Önemine binaen bu kurum, tezimizin konusuna uygun olarak müstakil bir başlık altında ele alınmaktadır.

Saîd Havvâ'nın el-Esâs'ta, toplumsal bütün alanlara yönelik görüş beyan etmesi ve günümüzde de sosyal hayatta benzer sorunlarla karşılaşılması, bu çalışmayı önemli kılmaktadır. Çalışmanın, Saîd Havvâ'nın fert ve toplumun ıslahı konusunda ortaya koyduğu özgün düşüncelerinin yakından tanınmasına katkı sağlayacağı beklenmektedir.

Çalışmanın bu aşamaya gelmesinde büyük katkıları olan, teşvik ve önerilerinden her zaman yararlandığım çok değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi Ahmet AKBAŞ'a özellikle teşekkürlerimi arz ederim. Ayrıca, bu süreçte dualarını her zaman yanımda hissettiğim dostlarıma ve tezin başından sonuna kadar desteklerini esirgemeyen aileme minnettarlığımı belirtmek isterim.

İbrahim İŞLER

Mardin 2020

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
as.	: Aleyhi's-selâm
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
h.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
m.	: Miladî
ö.	: Ölümü
ra.	: Radiyallâhu'anhu
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
t.y.	: Yayın tarihi yok
vb.	: Ve benzeri
v.d.	: Ve diğerleri
Yay.	: Yayınları
y.e.y.	: Yayınevi yok
y.y.	: Yayın yeri yok

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE KAPSAMI

Kur'ân-ı Kerim bir hayat kitabıdır.¹ Bu kitabın temel gayelerinden biri, bireyi ve bireylerden müteşekkil toplumu Yüce Allah'ın rızasına uygun olarak inşa etmektir. Kur'ân'ın bu inşa sürecinde, şu soruların gündeme geldiği görülmektedir:

A. Kur'ân, bireyin ve toplumun inşası için hangi yöntemleri önermektedir?

B. Bu ilahi kitap, toplumsal kurumlara nasıl bir özellik kazandırmak istemektedir?

C. Toplumdaki farklı inanç gruplarının bir arada ve huzur içerisinde yaşaması için ne gibi katkılar sunmaktadır?

D. Kur'ân'ın din ve toplum ilişkisine dair ortaya koyduğu ilkeler nelerdir? Bu ilkelerin her dönemde uygulanma imkânı var mıdır?

Yukarıda sıraladığımız sorulara Saîd Havvâ'nın el-Esâs fi't-Tefsîr adlı çalışması çerçevesinde cevap aramak, dinin toplumdaki rolüne dair değerlendirmelerini tespit ve tahlil etmek bu araştırmanın konusunu teşkil etmektedir.

Saîd Havvâ, yirminci yüzyılda yaşamış önemli bir fikir ve aksiyon adamıdır. Yaşadığı çağda, din ve toplum alanında İslâm âleminde ortaya çıkan sorunlara çözüm üretmeye gayret etmiştir. Bu önerilerini de tefsir, hadis, tarih vb. alanlarda yazmış olduğu eserlerinde dile getirmiştir. Bu eserlerin başında el-Esâs fi't-Tefsîr isimli tefsir çalışması gelmektedir. Çalışmamız, Saîd Havvâ'nın söz konusu tefsirinde ele alınan Dinin Kaynağı, İslâm'ın Son Din Oluşu, Tahrif Edilmiş Dinler, İslam Dışındaki Diğer Dinlerin Mensupları ile İlişkiler ve Toplum Oluşturan Temel Kurumların Özellikleri konuları ile sınırlı olacaktır. Dolayısıyla, Kur'ân-ı Kerim'de yer alan din-toplum ilişkisine dair ayetlerin çerçevesi içerisinde bu eser ele alınacak ve müellifin bu alandaki görüşlerinin sınırlılıkları içerisinde değerlendirmelerde bulunulacaktır.

¹ Aliya İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslâm*, Çev. Salih Şaban, Klasik Yay., 21. Baskı, İstanbul 2016, s. 23.

2. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Kur'ân-ı Kerim, ferdin ve toplumun huzurunu sağlamayı gaye edinmekte ve bu hedefin gerçekleşmesi için birtakım kaideler ortaya koymaktadır. Söz konusu kaideler, “Yapılması istenen davranışlar” ve “Uzak durulması istenen davranışlar” şeklinde sınıflandırılabilir. Fert ve toplumun vahiy ile inşasını hedefleyen bu prensipler, içtimai tefsir ekolünün en çok ilgilendiği alan olmuştur.

Saîd Havvâ'nın, hem yaşadığı coğrafyanın hem de içinde bulunduğu sosyal çevrenin etkileri ile yazmış olduğu el-Esâs fi't-Tefsîr adlı eserinde, yukarıda bahsedilen ve Kur'ân-ı Kerim'in de temel gayesi olan bu alana büyük ehemmiyet verdiği görülmektedir. Araştırmanın amacı, onun bu hacimli tefsirinde din ve toplum ilişkisine nasıl değindiğini; çağımızın sosyal problemlerine hangi çözüm yollarını sunduğunu tespit ve tahlil etmektir. Araştırmanın bir diğer amacı, Kur'ân-ı Kerim'in, Din Sosyolojisine yaptığı katkıları Saîd Havvâ'nın yorumları ile ortaya koymaktır.

Kur'ân-ı Kerim, kendine has yöntemleri ile toplumun problemlerine çözümler sunmaktadır. Kur'ân ilimleri ile ilgilenen bilginler, bu önerileri çağın idrakine uygun olarak güncellemeye çalışmaktadır. Araştırmamızı önemli kılan husus, Kur'ân ilimlerine vâkıf olan Saîd Havvâ gibi bir müfessirin Kur'ân-ı Kerim'in bu yönünü nasıl ele aldığını tespit ederek, ferdin ve toplumun ıslahı için gayret gösterenlerin istifadesine sunmaktır.

Saîd Havvâ, 20. yüzyılda yaşamış ve bu yüzyılın sorunları ile birebir muhatap olmuş bir mütefekkindir. Özelde yaşadığı ülkenin, genelde de bütün insanlığın toplumsal sorunları ile yakından ilgilenmiş, bu sorunlara Kur'ân'ın sunduğu reçeteler çerçevesinde çözümler aramıştır. Günümüzde de benzer problemlerin devam ediyor olması, onun düşüncelerini ve çözüm önerilerini önemli kılmaktadır.

Saîd Havvâ'nın tefsiri üzerine bugüne kadar akademik düzeyde iki çalışma yapılmıştır. Musa Bilgiz'e ait yüksek lisans çalışması, Havvâ'nın tefsirinde Münasebâtü'l-Kur'ân'ın yerini konu edinmektedir.² Diğer yüksek lisans çalışması

² Musa Bilgiz, Saîd Havvâ'nın el-Esâs fi't-Tefsîr'inde Münasebetin İşlenişi, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum 1992, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi).

ise Mustafa Uğraş'a ait olup Saîd Havvâ'nın tefsirindeki metodunu ele almaktadır.³ Şu anda da Saîd Havvâ'nın bu önemli tefsiri ile ilgili ikisi doktora düzeyinde ve biri de yüksek lisans düzeyinde olmak üzere üç çalışma yapılmaktadır. Devam eden bu çalışmalar, Saîd Havvâ'nın tefsîr metodolojisini⁴, tefsirinde ulûmu'l-Kur'ân'ı⁵ ve onun hadisçiliğini⁶ işlemektedir. Dolayısıyla bizim ele aldığımız konu, Türkiye'de bu alanda bir ilk olma özelliğine sahiptir.

Saîd Havvâ'nın doğup büyüdüğü Suriye'de, sekiz yıldır devam eden iç karışıklıklar henüz bitmiş değildir. Onun, ülkesi ve bütün toplumlar için İslâm dininin temel prensiplerinden hareketle ortaya koyduğu çözüm önerileri hâlâ güncelliğini korumaktadır. Çalışmamız bu yönüyle de önem arz etmektedir.

3. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI

Çalışmamız, giriş ve iki bölümden oluşacaktır. Giriş kısmında araştırmanın amacı, önemi, metodu ve kaynakları belirtilecek, din ve toplum ile ilgili sosyolojik kavramlar hakkında kısa açıklamalarda bulunulacaktır. Bu kavramların tanımları için, sosyoloji alanında yetkin kişilerin hazırladığı eserlere başvurulacaktır.

Birinci bölümde ise Saîd Havvâ'nın hayatı ve ilmi kişiliği ele alınacak, ayrıca kaleme aldığı eserler tanıtılacaktır. İkinci bölümde de Saîd Havvâ'nın el-Esâs fi't-Tefsîr adlı eserinde din ve toplum alanlarına dair tespitleri işlenecektir. Konularla ilgili ayetler aktarılırken, yerine göre orijinal metinleri de verilecektir. Ayetlerin meâlleri için, Halil Altuntaş ve Muzaffer Şahin tarafından hazırlanan meâl esas alınacaktır.⁷

Tezimizin yazımında, enstitümüzün belirlemiş olduğu yazım kuralları dikkate alınacaktır. Yararlandığımız Arapça eserlerin ve yazarlarının Latin harfleriyle yazımında, "Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi" esas alınacaktır.

³ Mustafa Uğraş, Saîd Havvâ ve Tefsîrdeki Metodu, Harran Üniversitesi SBE, Şanlıurfa 2019, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

⁴ Zeynel Abidin Alptekin, Said Havva'nın Tefsir Metodolojisi, Dicle Üniversitesi SBE, Diyarbakır.

⁵ Mehmet Zeki Çelik, Said Havva'nın Tefsirin'de Ulumu'l Kuran, Şırnak Üniversitesi SBE, Şırnak.

⁶ Halil İbrahim İnak, Said Havva ve Hadisçiliği, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi SBE, Eskişehir.

⁷ Halil Altuntaş ve Muzaffer Şahin, Kur'ân-ı Kerim Meâli, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 12. Baskı, Ankara 2011.

Çalışmamızın giriş bölümünde din ve toplum ile ilgili kavramların tespiti için sosyoloji alanında yazılmış öncelikle şu kaynaklara başvurulacaktır:

Ali Kureyşî, *Mâlik bin Nebî'ye Göre Toplumsal Değişim*, Çev. Mustafa Altunkaya, Ekin Yay., İstanbul 2002.

Bünyamin Solmaz ve İhsan Çapçioğlu, *Din Sosyolojisi (Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar)*, Çizgi Kitabevi Yay., 2. Baskı, Konya 2009.

Doğan Ergün, *Sosyoloji ve Tarih (Sosyolojide Yöntem Sorunu)*, Der Yay., 2. Baskı, İstanbul 1982.

Doğu Ergil, *Toplum ve İnsan*, Turhan Kitabevi Yay., Ankara 1984.

Fazlurrahman Ensârî, *İslâm Açısından Bilim ve Felsefe*, Çev. Cemal Karaağaçlı, Çığır Yay., İstanbul 1979.

Mâlik bin Nebî, *Çağdaş Temel Konular*, Çev. Veysel Uysal, Bir Yay., İstanbul 1983.

Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, Çev. Taha Parla, Hürriyet Vakfı Yay., 2. Baskı, İstanbul 1987.

Seyyid Kutub, *Çağdaş Uygarlığın Sorunları ve İslâm*, Çev. Kâmil M. Çetiner, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2007.

Yümme Sezen, *Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul 1990.

Çalışmamızda temel kaynak olarak Saîd Havvâ'nın el-Esâs fi't-Tefsîr isimli eseri alınırken yer yer Seyyid Kutub, Mevdudî, Muhammed Ali Sâbûnî, Elmalılı Hamdi Yazır ve Bayraktar Bayraklı'nın tefsîrleri ile heyet tarafından hazırlanan Kur'ân Yolu adlı tefsire de müracaat edilecektir. Bu arada, Saîd Havvâ ile benzer sosyal ve siyasal sorunlarla karşılaştığımız Said Nursi'nin, bazı meselelere nasıl yaklaştığına bakılacaktır. Bu çalışmamızda ayrıca Musa Bilgiz'in tezinden de yararlanılacaktır.

Çalışmamız boyunca, Saîd Havvâ'nın bu tefsiri dışında yazmış olduğu eserlere de müracaat edilecek ve konumuzla ilgili olan bölümlerinden istifade edilecektir.

4. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

4. 1. Din

Din, Arapçada yol, hüküm, mükâfat, itaat, hesap verme, mülk, âdet, saltanat gibi anlamlara gelmektedir. Bugün batı dillerinde, din kavramının karşılığı olarak kullanılan “religion” kelimesinin aslı Latince’dir ve “bir şeyi vazife edinmek, tekrar tekrar okumak, yapmak” ayrıca “insanları Tanrı’ya bağlayan bağ” anlamlarını içermektedir.⁸

Emile Durkheim dini, “Kutsal şeylerle ilgili inanç ve ibadetlerden oluşan, dokunulmaz ve yasak kabul edilen şeyler konusunda mensuplarını tek bir ahlâki/manevi topluluk halinde, Kilise adı verilen bir cemaat etrafında birleştiren bütüncül bir inanç ve ibadet sistemi” şeklinde tanımlamaktadır.⁹

İslâm bilginlerine göre ise din, akıl sahibi insanları kendi tercihleriyle bizzat hayırlı olan şeylere götüren ilahi bir kanundur.¹⁰ Söz konusu ilahi kanun, insanın maddî, manevî ve zihni dengesini sağlamakta ve insani mutluluğu hayal olmaktan somut bir hale dönüştürmektir.¹¹

Kur’ân-ı Kerîm’de din kelimesi doksan iki yerde geçmektedir. Bu âyetlerde dinin başlıca şu anlamlarda kullanıldığı görülmektedir: Zül, yönetme-yönetilme, itaat, hüküm, tapınma, tevhid, İslâm, şeriat, hudûd, âdet, ceza, hesap ve millet. Din kavramının İslâmî kaynaklardaki anlamlarını da şu şekilde gruplandırmak mümkündür:

1. Ceza (karşılık), mükâfat, hüküm, hesap.
2. Üstün gelme, hâkimiyet, zelil kılma, zorlama.
3. İtaat, teslimiyet, hizmet, ibadet.

⁸ Yümme Sezen, *Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul 1990. s. 169.

⁹ İbrahim Gümüşay, *Seyyit Kutub’un Din ve Toplum Anlayışı*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2016, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 8.

¹⁰ Ömer Faruk Harman, “Din ve Mahiyeti”, *İlmihal (İman ve İbadetler)*, C. 1, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 14. Baskı, Ankara 2007, s. 4.

¹¹ Prens Sait Halim Paşa, *Toplumsal Çözülme (Buhranlarımız)*, Çev. N. Ahmet Özalp, Burhan Yay., İstanbul 1983, s. 112.

4. Âdet, yol, kanun, şeriat, millet, mezhep.¹²

4. 2. Toplum

İbn Haldun'un canlı bir organizma olarak nitelendirdiği toplum,¹³ bireylerin bir araya gelmesiyle oluşan karmaşık örgütlenmelerdir.¹⁴ Bu örgütlenmenin amacı, insanın mutluluğunu, refahını ve güvenliğini sağlamaktır.¹⁵

Bu tanımlamadan farklı olarak bir de İslâm Toplumu tanımlaması yapılmaktadır. Seyyid Kutub'a göre İslâm toplumu; hayatın her alanında İslâm'ı kendisine rehber edinen, İslâm'ı hayatına hâkim kılan, sorunlarını çözmek için sadece ondan medet uman, her şeyden önce İslâm'ın hükümlerine teslim olan ve Allah'ın hükmünden başkasını kabul etmeyen bir toplumdur.¹⁶

4. 3. Toplumsal Değişim

Değişme, bir durumdan başka bir duruma geçiş anlamında kullanılmaktadır. Toplumsal değişme ise toplumsal hayatın her alanında zaman içinde meydana gelen değişimleri ifade etmektedir. Tarihsel süreçte bütün toplumlar birtakım aşamalardan geçmiş ve dönüşümlere uğramıştır. Zira toplumsal değişme, bütün toplumlar için bir zorunluluktur. Ancak değişimin hızı, toplumdan topluma farklılıklar göstermektedir. Toplumsal değişme, bazen yavaş bazen hızlı gerçekleşmekle birlikte devamlılık gösteren bir olgudur.¹⁷ Söz konusu olguyu yaşayan toplumlarda her zaman ilerleme olmamıştır ama her zaman hareket ve değişim olmuştur.¹⁸

Mâlik b. Nebî, her toplumda sosyal değişimin üç aşamada gerçekleşeceğini savunmaktadır:

¹² Günay Tümer, "Din", *İslâm Ansiklopedisi*, C. IX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 313-314.

¹³ Süleyman Uludağ, *İbn Haldun*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1993, s. 37.

¹⁴ Doğu Ergil, *Toplum ve İnsan*, Turhan Kitabevi Yay., Ankara 1984, s. 11.

¹⁵ Doğu Ergil, a.g.e., s. 9.

¹⁶ Seyyid Kutub, *Çağdaş Uygarlığın Sorunları ve İslâm*, Çev. Kâmil M. Çetiner, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2007, s. 214.

¹⁷ Metin Öztürk, Mustafa Kemal Coşkun, *Sosyoloji*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 2003, s. 201-202.

¹⁸ Doğan Ergün, *Sosyoloji ve Tarih (Sosyolojide Yöntem Sorunu)*, Der Yay., 2. Baskı, İstanbul 1982, s. 32.

1. Ruhun rehberliği (Yükseliş aşaması): Birey bu aşamada fitrat durumundadır. Dini düşünce geldiğinde bireysel yapıyı kontrol altına almaktadır. Artık birey karakteristik özellikleri üzerinde belirleyici değildir.

2. Aklın rehberliği (Yayıma ve genişleme aşaması): Toplumun genişleme ve yayılmasına paralel olarak yeni gereksinimler meydana gelmekte ve toplum, akıl mecrasına doğru yol almaktadır. Böylece duygusal eğilimler bağlarından sıyrılmaya başlamaktadır.

3. Duygunun rehberliği (Düşüş aşaması): Dini düşüncenin toplumsal sorumluluğu sona ermiş ve artık din temel fonksiyonunu icra edemez hale gelmiştir.¹⁹

İslâm dini, değişimin öznesi/belirleyicisi olmayı hedeflemektedir. Onun gösterdiği yönde bir değişimin gerçekleşmemesi durumunda toplumun karşılaşacağı şey; haktan uzaklaşma, çözülme ve çöküştür.²⁰

Geçmiş ümmetlerde şahit olunan ve inkârcı toplumların helâki ile neticelenen değişim “*Sünnetullâh*” kavramı ile ifade edilmektedir.²¹ Sünnetullâh, Kur’ân’a has bir tabirdir. Allah’ın koyduğu kanun, nizam anlamına gelmektedir. Kur’ân’da sünnet kelimesindeki “sürekli, düzenli ve özgün uygulama” anlamı, Allah’a nisbet edilerek Allah’ın yaratma ve yönetmesinde öteden beri süregelen ve değişmeyen uygulamasının bulunduğuna işaret edilmektedir.²² Kur’ân-ı Kerim’de, Yüce Allah’ın emirlerine ve peygamberin uyarılarına küstahça karşı çıkan bazı kavimlere ya da kişilere sünnetullâh gereği çeşitli cezaların verildiği anlatılmaktadır.²³

Kur’ân’da geçen kıssalar, bizler için önemli mesajlar içermektedir.²⁴ Bu kıssaların birçoğunda, Peygamberlere iman etmedikleri ve azgınlıklarla haddi

¹⁹ Ali Kureyşi, *Malik bin Nebi’ye Göre Toplumsal Değişim*, Çev. Mustafa Altunkaya, Ekin Yay., İstanbul 2002, s. 87-90.

²⁰ Murat Kayacan, “Sosyoloji ve Kur’ân’ın Ortak İlgi Alanı: Toplumsal Değişim ve Çöküş Yasaları”, *Milel ve Nihal, İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 9, S. 3, Eylül – Aralık 2012, s. 97.

²¹ Sâid Hakim, *Rabbânî Yol ve Sünnetullâh*, İnsan Dergisi Yay., İstanbul 1988, s. 67.

²² İlyas Çelebi, “*Sünnetullâh*”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt. XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 159.

²³ Saîd Havvâ, *İslâm (Cezâi Müeyyideler)*, Çev. Salih Uçan, Yenda Yay., İstanbul t.y., s. 189.

²⁴ Saîd Şimşek, *Kur’ân Kıssalarına Giriş*, Yöneliş Yay., İstanbul 1993. s. 80.

aştıkları için helak edilen kavimlerden ibretle bahsedilmektedir. Kıssalarda zikredilen ve geçmiş bu ümmetlere ait bazı kalıntılar, günümüzde hâlâ varlıklarını devam ettirmektedirler. Bu eserler, Allah'ın elçilerini yalanlayan geçmiş ümmetlerin içine düştükleri sapıklıkları hatırlatmakta ve onlardan uzak durulmasını öğütlenmektedir.²⁵ Zira dünyadaki muhasebe toplumsal, ahiretteki muhasebe ise bireysel gerçekleşmektedir.²⁶

4. 4. Toplumsal Bütünleşme

Bütünleşme, farklılaşmayı izleyen önemli sosyolojik süreçlerden biridir. Genel olarak bütünleşme, alt grupların birbirleriyle ve bütünle bağlantılarının sağlanmasıdır. Bütünleşmenin dört türünden söz edilmektedir:

1. Normatif Bütünleşme: Toplumun, normlarla koordine edilmesidir.
2. Fonksiyonel Bütünleşme: Toplumsal statüler ve roller arasındaki uyumdur.
3. Manevi Bütünleşme: Manevi değerlerde ortak paydanın yakalanmasıdır.
4. Kültürel Bütünleşme: Toplumdaki kültür öğelerinin birbirini destekleyerek uyumlu bir bütün oluşturmasıdır. Bütünleşmenin en ideal türü, bu bütünleşmedir.²⁷

Gerçek anlamda bütünleşmenin sağlandığı toplumlarda fertler, sosyal rolünü bulmuş, benimsemiş ve çeşitli faaliyetlere rahatlıkla katılabilecek hale gelmişlerdir. Kur'an'ın inşa ettiği toplumda, madde ve mana hedefleri arasında bir ahenk kurulmuş, ilimle din, dünya ile ahiret, fert ile cemiyet bütünleşmiştir. Bu tabloya bakıldığında, İslâm'ın toplumsal bütünleşmeyi tam anlamıyla gerçekleştiren bir din olduğu anlaşılmaktadır.²⁸

4. 5. Modernizm ve Batılılaşma

Modernizm, gelenekçiliğe karşı asrî olan şeylere düşkün olmayı ifade eden bir kavramdır.²⁹ Erol Güngör'e göre modernleşme, Batı'da sanayileşme ile birlikte

²⁵ Saîd Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, Çev. M. Beşir Eryarsoy, Şamil Yay., C. 5, İstanbul 1989, s. 348.

²⁶ Cevdet Said, *Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları*, Çev. İlhan Kutluer, İnsan Yay., 2. Baskı, İstanbul 2013, s. 39.

²⁷ Mustafa Aydın, *İlk Dönem İslâm Toplumunun Şekillenmesi*, Pınar Yay., İstanbul 1991, s. 268.

²⁸ Mustafa Aydın, *a.g.e.*, s. 268.

²⁹ D. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, Rehber Yay., 8. Baskı, Ankara 1990, s. 787.

ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı, Batı dışında kalan cemiyetlerin bu değişmeye uyma çabalarına da Batılılaşma denmektedir.³⁰

Geleneksel olanı günün anlayışına uydurma ve bunun yanında yeniyi ortaya çıkarma anlayışını çağrıştıran modernizm; bilimsel, siyasal, kültürel gelişmelerle ve sanayi devrimiyle birlikte hareketlenen büyük toplumsal değişime eşlik eden zihniyetin tamamı için de kullanılmaktadır.³¹

Gelenekçiliğe karşılık ve modern şeylere düşkünlük anlamında kullanılan modernizm³² günlük hayatın rutinleşmesi, dini değerlere olan inancın zayıflaması, yaşam tarzlarının farklılaşması ve bireyselleşmesi, kentleşmenin üst düzeye çıkması, hayatın her alanına bilim ve tekniğin yerleştirilmesi, kapitalizmin ekonomik hayat üzerinde bitmek tükenmek bilmeyen bir devinimle devam etmesi süreci olarak değerlendirilmektedir.³³ Kapitalizmin bu noktada amacı, kültür değişimini gerçekleştirerek pazar alanını genişletmektir.³⁴ Bunun için din, gelenek ve ulusal taassup gibi alanların ortadan kaldırılması hedeflenmektedir.³⁵

Maddiyatı önceleyen bu süreç, dört temel alanı içermektedir: Siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel. Siyasi modernleşmenin bir cephesi laiklikse diğer cephesi modern ulus-devlettir. Ekonomik modernleşme bir yandan kapitalist/liberal serbest pazar ekonomisini, bir yandan endüstri/sanayi toplumu ve kültürünü, bir yandan da tüketim toplumu ve kültürünü temsil etmektedir. Sosyal modernleşme süreci ise bir açıdan şehirleşme ve bunun yarattığı sonuçları içerirken, bir açıdan da yeni iş gücü/iş bölümü ve kadının sosyal ve ekonomik alanlardaki konumunu içermektedir. Kültürel modernleşme de kitle iletişim araçlarının belirlediği bir

³⁰ Erol Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, Töre Devlet Yay., Ankara 1980, s. 41.

³¹ Ali Karakaş, *Hadis Oksidentalizmi ve Fuat Sezgin*, Ensar Yay., İstanbul 2017, s. 21.

³² D. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, Rehber Yayınları, 8. Baskı, Ankara, 1990, s. 787.

³³ Harun Kırılmaz ve Fatma Ayparçası, "Modernizm ve Postmodernizm Süreçlerinin Tüketim Kültürüne Yansımaları", *İnsan ve insan*, Yıl 3, S. 8, Bahar 2016, s. 34.

³⁴ Ali Şeriatı, *Medeniyet ve Modernizm*, Çev. Fatih Selim ve Abdurrahman Aslan, Düşünce Yay., İstanbul 1980, s. 29.

³⁵ Ali Şeriatı, *Öze Dönüş*, Çev. Kerim Güney, Şafak Yay., İstanbul 1985, s. 132.

düzende, kitle kültürü içinde yaşamaktır.³⁶ Bu büyük çerçeveyi dikkate alanlar modernliğin, küresel bir durum olduğunu ifade etmektedir.³⁷

Günümüzde Batılılaşmayı öngören modernleşmenin, hem yaratıcı hem de yıkıcı bir özelliğe sahip olduğu bilinmektedir.³⁸ Modernizmin tahrip yönüne dikkat çeken Müslüman aydınlar, bu süreçte insanın yabancılaştığını ve ahlâkın toplumdaki etkinliğinin azaldığını ifade etmektedir.³⁹ Aslan'a göre, bu tablo karşısında modern dönemde yaşayan İslâm âlimleri, alternatif bir düşünce üretememektedir. Dolayısıyla bilginlerimizin çoğu hem birikim hem de söylem itibariyle tarihi durmaktadır.⁴⁰

Weber'e göre modernizm, Doğu toplumlarının sorunudur.⁴¹ Bu noktadan hareket eden Bulaç da, modernizmin önümüze bir sorun olarak sürüldüğünü ve bizi gerçek sorunlarımızdan uzak tutarak çağdaş emperyalizme mahkum ettiğini savunmaktadır.⁴² Ona göre, yeryüzünde bir "Dünya Cenneti" kurma vaadiyle ortaya çıkan bu akım, toplumsal katlarda çürümeyi yaygınlaştırarak bütün bir gezegeni cehenneme çevirmiştir.⁴³

4. 6. Sekülerizm

İnsanın üzerindeki dinî-metafizik denetimin kaldırılmasını ifade eden sekülerizm⁴⁴ kavramının Türkçe karşılığı iki şekilde verilmektedir. Birincisi, lâiklik ile eşanlamlı halidir ki yaygın tanımıyla din işleriyle devlet işlerinin ayrılığını

³⁶ Gökhan Çetinsaya, *Modernlik ve Laiklik (Müzakereci), İslâm ve Modernleşme, (II. Kutlu Doğum İlmi Toplantısı)*, Başk. Azmi Özcan, Türkiye Diyanet Vakfı İslâmî Araştırmaları Merkezi Yay., İstanbul 1997, s. 118.

³⁷ Hakan Yavuz, *Modernleşen Müslümanlar (Nurcular, Nakşiler, Milli Görüş ve AK Parti)*, Çev. Ahmet Yıldız, Kitap Yay., İstanbul 2005, s. 40.

³⁸ Yusuf Bayraktutan, *Türk Fikir Tarihinde Modernleşme, Milliyetçilik ve Türk Ocakları (1912-1931)*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996, s. 16.

³⁹ Adnan Aslan, *Geleneksel Ekolün Modernizm Eleştirisi ve İslâm Düşüncesine Yansımaları, İslâm ve Modernleşme, (II. Kutlu Doğum İlmi Toplantısı)*, Başk. Azmi Özcan, Türkiye Diyanet Vakfı İslâmî Araştırmaları Merkezi Yay., İstanbul 1997, s. 64.

⁴⁰ Adnan Aslan, *a.g.e.*, s. 66.

⁴¹ Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev., Gökhan Rızaoğlu, Roman Yay., İstanbul 2013, s. 22.

⁴² Ali Bulaç, *İslâm Dünyasında Düşünce Sorunları*, İşaret Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1988, s. 173.

⁴³ Ali Bulaç, *Din ve Modernizm*, Endülüs Yay., İstanbul 1990, s. 7.

⁴⁴ Andika Rahman, *Seyyid Muhammed Nakib el-Attas'ın Din ve Toplum Görüşü*, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2013, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 74.

anlatmaktadır. İkincisi ise ‘dünyevilik’ tir.⁴⁵ Buradaki dünyevileşme, dünyanın dinden ve dinî düşüncenin dünyayı anlamlandırmasından arındırılması ile bütün tabiatüstü mitlerin ve kutsal sembollerin kaldırılıp atılması anlamına gelmektedir.⁴⁶

Charles Taylor, sekülerliği toplumsal hayata yansıma biçimiyle üçe ayırmaktadır:

1. Fransızcadaki *laisite* kavramının karşılığı olan; devlet ve kurumlarının işleyişinde dinin tamamen devreden çıkmasıdır. Sekülerlik dendiğinde ilk akla gelen biçimdir.

2. Kamusal alanın tanrı fikrinden arınmasıdır. Ekonomi, politika, kültür, eğitim gibi hiçbir alanda dinin referans oluşturmamasıdır. Kısacası din, kamusal alanın dışındadır ve insanlar gündelik hayatlarında dini referanslar olmadan iş görmektedirler.

3. Dinin, toplumsal problemlerin çözümünde -ihtiyaç duyulan alanlarda- önerilen yöntemlerden biri olarak değerlendirilmesidir.⁴⁷

⁴⁵ Mesut Hazır, “Postsekülerliğin Gelişi: 21. Yüzyılda Sekülerliğin Sosyolojisini Yapmak”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 7, S. 2, 2012, s. 143.

⁴⁶ İlhami Güler, *Politik Teoloji Yazıları*, Kitabiyat Yay., Ankara 2002, s. 11.

⁴⁷ Mesut Hazır, a.g.m., s. 146.

BİRİNCİ BÖLÜM

SAİD HAVVÂ'NIN HAYATI, İLMİ ŞAHSİYETİ ve ESERLERİ

1. 1. HAYATI

1. 1. 1. Doğduğu Ortam

Saîd Havvâ, Van'ın Cebar Bölgesi'nden Suriye'ye göç etmiş olan yoksul bir ailenin çocuğu olarak,⁴⁸ 27 Eylül 1935'te Hama'da doğmuştur. Küçük yaşta annesini kaybetmiştir. Babası Muhammed Dîb, bir kan davasına karıştığı için dört yılını şehir dışında geçirmiş, ardından da cezaevine düşmüştür. Havvâ, bu süreçte zor günler yaşamıştır.⁴⁹

1. 1. 2. Eğitimi

Saîd Havvâ, ilk öğrenimini Hama'daki Dârü'l-Ensâr gece okulunda, lise öğrenimini de İbn Rüşd Lisesi'nde tamamlamıştır. 1956'da Şam Üniversitesi'nde yeni açılan Külliyyetü'ş-Şerîati'l-İslâmiyye'ye kaydolmuştur. Bu arada Şam'da faaliyet gösteren çeşitli tasavvuf önderlerinin derslerine katılmıştır. Üniversite dışında da Şeyh Abdülkerîm er-Rifâî, Muhammed el-Hâşimî ve Abdülvehhâb Debûs gibi âlimlerden ders almıştır. 1961'de Şam Üniversitesi'nden mezun olmuş ve Hama'da öğretmenliğe başlamıştır.⁵⁰

1. 1. 3. Yaşadığı Sosyal Çevre

Müslüman Kardeşler Teşkilatı, Mart 1928'de İsmâiliye'de Hasan el-Bennâ tarafından Cem'iyetü'l-ihvâni'l-müslimîn adıyla kurulmuştur.⁵¹ Hareketin ıslah programı fert, aile, toplum, devlet ve bütün alanları içine almaktadır.⁵² Bireysel ve

⁴⁸ Ferhat Özbadem, *Tavsiyeler (Saîd Havvâ)*, Festival Yay., İstanbul 2017, s. 5.

⁴⁹ Hilal Görgün, "Saîd Havvâ", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, Cilt. XXXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, s. 560.

⁵⁰ Hilal Görgün, "Saîd Havvâ", Cilt. XXXV, s. 560.

⁵¹ İbrâhim el-Beyyûmî Gânim, "İhvan-ı Müslimin", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt. XXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 580.

⁵² İbrâhim el-Beyyûmî Gânim, "İhvan-ı Müslimin", Cilt. XXI, s. 582.

toplumsal eğitime gösterdiği ehemmiyet, bu hareketin başarısında etkili olmuştur.⁵³ Filistin meselesiyle de yakından ilgilenen İhvân-ı Müslimîn, özellikle siyonizm tehdidine dikkat çekmeye çalışmış ve İsrail Devleti'nin kurulmasıyla başlayan Arap-İsrail savaşında teşkilât olarak fiilen yer almıştır.⁵⁴

8 Aralık 1948'de Mısır hükümeti, devlete karşı ayaklanma hazırlıkları içinde olduğu gerekçesiyle teşkilâtın dağıtılmasına ve bütün mallarına el konulmasına karar vermiştir. Bu karar sert tepkiyle karşılanmış ve yirmi gün sonra Başbakan Nukrâşî Paşa, İhvân mensubu bir genç tarafından öldürülmüştür. 12 Şubat 1949 günü ise Hasan el-Bennâ, hükümetin düzenlediği bir suikast ile şehit edilmiştir.⁵⁵ Mısır'da Hasan el-Bennâ'nın temelini attığı İhvan-ı Müslimin Teşkilatı, Arap dünyasında İslâm'a dönüşte ve Batı efsanesinin yıkılmasında büyük rol oynamıştır.⁵⁶

Müslüman Kardeşler Teşkilatı'nın Filistin, Suriye ve Lübnan'daki ilk temsilcileri Abdurrahman es-Satâi ile Muhammed Esad el-Hâkim olmuştur.⁵⁷ Suriye'de resmi olarak teşkilatın ilk şubesi 1937 yılında, Mustafa es-Sibâ'î tarafından açılmıştır.⁵⁸ Suriye İhvanı, hayatın her alanını kuşatan, her soruna çözüm sunma iddiasında olan siyasal İslâmcı bir hareket olarak ortaya çıkmıştır.⁵⁹

1967 İsrail yenilgisinin ardından Suriye İhvân-ı Müslimîn'i kendi içinde rejimle olan ilişkiler konusunda fikir ayrılığına düşmüş, İsam el-'Attâr'ı destekleyen Şam grubu rejime karşı ılımlı bir davranış sergilenmesini isterken Mervân Hadîd'in etrafında oluşan grup, Baas rejimine karşı silahlı bir cihat faaliyetinin başlatılmasını

⁵³ Ali Kureşî, *Malik bin Nebi'ye Göre Toplumsal Değişim*, Çev. Mustafa Altunkaya, Ekin Yay, İst. 2002, s. 127.

⁵⁴ İbrâhim el-Beyyûmî Gânim, "İhvan-ı Müslimin", Cilt. XXI, s. 581.

⁵⁵ İbrâhim el-Beyyûmî Gânim, "İhvan-ı Müslimin", Cilt. XXI, s. 581.

⁵⁶ Muhammed Nakavi, *Batılılaşma Sosyolojisi*, Çev. Abdullah Özgür, C. 1, Kevser Yay., İstanbul 1992, s. 139.

⁵⁷ Hasan el-Bennâ, *Hatıralarım (Müslüman Kardeşler)*, Çev. M. Beşir Eryarsoy, Beka Yay., İstanbul 2017, s. 352.

⁵⁸ Hilal Görgün, "Mısır Dışındaki İhvan-ı Müslimin Hareketi", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt. XXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2000, s. 583.

⁵⁹ Bulut Gürpınar, "Sürgünde Örgüt: Suriye İhvanı", *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 1, Mart 2014, s. 119.

savunmuştur⁶⁰ İsmâ el-‘Attar, İhvanın genel murakıbbı olunca parlamentoda İslâmî bir grup oluşturulmuştur.⁶¹

26 Haziran 1980’de Esed’e karşı başarısız bir suikast girişiminde bulunulmasının ardından yaklaşık 5000 İhvân mensubu tutuklanmış ve birçoğu öldürülmüştür. 1982’de, teşkilâtın kalesi durumunda olan Hama şehri tahrip edilmiştir.⁶²

Saîd Havvâ, İbn Rüşd Lisesinde öğrenci iken, öğretmenlerinden Şeyh Muhammed el-Hâmid vasıtasıyla Suriye Müslüman Kardeşler Teşkilâtı’nın üyeleriyle tanışmış ve 1952’de bu teşkilata katılmıştır. 1956’da Külliyyetü’ş-şerîati’l-İslâmiyye’ye kaydolduğunda da fakültenin kurucu dekanı ve Suriye Müslüman Kardeşler Teşkilâtı’nın lideri olan Mustafa es-Sibâ’î ile tanışan Havvâ, derslerinin yanı sıra İhvân-ı Müslimîn içindeki faaliyetlerde görev almıştır.⁶³

1964’te askerliğini tamamlayıp Hama’ya döndüğünde, İhvân-ı Müslimîn ile Baas rejimi arasında anlaşmazlık çıkmış ve Mervân Hadîd’in liderliğindeki örgüt şehirde rejime karşı bir ayaklanma başlatmıştı. Saîd Havvâ, Hadîd’in militarist tavrına mesafeli yaklaşmakla birlikte grevlerin düzenlenmesinde rol almış ve silahlı çatışmaların önlenmesi için şehrin ileri gelenleriyle yapılan toplantılara katılmıştır.⁶⁴

1964 hadiselerinden sonra yeni bir organizasyona giden Müslüman Kardeşler Teşkilâtı’nın Hama Şubesi’nin başına Mısır’dan yeni dönmüş olan Abdülkerîm Osman seçilmiş ancak ülkeyi terk etmesi istenince yerini Saîd Havvâ’ya bırakmıştır. Bu arada örgütün programını hazırlama görevini üstlenen Saîd Havvâ, Suriye’de Müslüman Kardeşler mensuplarına uygulanan baskı yüzünden 1966’da Suûdi Arabistan’a gitmiştir. Hâfiz Esed’in 1970’te yönetime el koymasının ardından İhvân-ı Müslimîn Teşkilâtı’nın sürgündeki mensuplarına Suriye’ye dönme izni verilmiş ve Saîd Havvâ da 1971’de ülkesine dönmüştür. Ancak Hama’da çıkan olayların sorumluları arasında o da tutuklanmış ve beş yıl cezaevinde kalmıştır. Ocak 1978’de

⁶⁰ Hilal Görgün, “Mısır Dışındaki İhvan-ı Müslimin Hareketi”, Cilt. XXI, s. 583.

⁶¹ Mustafa Tahhan, *İslâmi Hareket*, Çev. Nureddin Yıldız, Risale Yay., İstanbul 1984, s. 14.

⁶² Hilal Görgün, “Mısır Dışındaki İhvan-ı Müslimin Hareketi”, Cilt. XXI, s. 584.

⁶³ Hilal Görgün, “Saîd Havvâ”, Cilt. XXXV, s. 560.

⁶⁴ Hilal Görgün, “Saîd Havvâ”, Cilt. XXXV, s. 560.

hapisten çıktıktan sonra Suriye'yi terk eden Havvâ Ürdün'e yerleşmiştir. Suriye'deki İhvân-ı Müslimîn Teşkilâtı ile ilgisini bundan sonra da sürdürmüş ve Uluslararası Müslüman Kardeşler Teşkilâtı'nın kuruluşunda ve yönetim kadrosunda yer almıştır.⁶⁵

1. 1. 4. Vefatı

Saîd Havvâ, 1978'de hapisten çıktıktan iki ay sonra Suriye'den ayrılmış ve Ürdün'e yerleşmiştir. Müslüman Kardeşler Teşkilâtı'nın kalesi durumunda olan Hama şehrinin 1982'de bombalanıp yerle bir edilmesi ve binlerce insanın öldürülmesinden derin bir şekilde etkilenen Havvâ, 9 Mart 1989'da Amman'da vefat etmiştir.⁶⁶

1. 2. İLMİ ŞAHSİYETİ

Saîd Havvâ ilköğrenimini Hama'da görmüş ve buradaki camilerde ünlü âlimlerden dersler almıştır. İbn-i Rüşd Lisesi'nde okurken Şeyh Muhammed el-Hâmid'in öğrencisi olan Havvâ, Şam Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesine kaydolarak Mustafa es-Sibâ'î ile tanışmıştır. Üniversite öğrenimi yanında Hasan Habenneke,⁶⁷ Şeyh Abdülkerîm er-Rifâî, Muhammed el-Hâşimî ve Abdülvehhâb Debûs gibi âlimlerden dersler almıştır.⁶⁸

Saîd Havvâ, Fransız işgali sonrasında Suriye'de yetişen düşünce ve aksiyon adamıdır. Fikirlerinden etkilendiği kişiler arasında Hama'daki hocası Şeyh Muhammed el-Hâmid ve İhvân-ı Müslimîn Teşkilâtı'nın kurucusu Hasan el-Bennâ başta gelmektedir. XX. yüzyılda yaşayan pek çok Müslüman düşünür gibi onun düşüncesinin temelini, Müslümanların modern dünya içindeki kötü durumu ve bundan çıkış yolları oluşturmaktadır. Ona göre İslâm inanç, ibadet ve en genel anlamda hayat tarzı ile müeyyidelerden oluşmaktadır. Havvâ'ya göre bir Müslümanın gerçekleştirmesi gereken en önemli hedefler şunlardır: İslâm devletinin kurulması, sünnetin ihyası, ümmetin birliğinin sağlanması ve Allah yolunda cihaddır.

⁶⁵ Hilal Görgün, "Saîd Havvâ", C. XXXV, s. 561.

⁶⁶ Hilal Görgün, "Saîd Havvâ", C. XXXV, s. 561.

⁶⁷ Muhammed İmamoğlu, "Vefâtının 23. Yılında Âlim-i Rabbâni Saîd Havvâ (Rh.a)" *Genç Birikim Aylık Eğitim ve Düşünce Dergisi*, S. 154, Ankara 2012, s. 33.

⁶⁸ Hilal Görgün, "Saîd Havvâ", Cilt. XXXV, s. 560.

Saîd Havvâ, İslâmî hareket içerisinde yer alan çok sayıda Müslüman fikir adamı gibi yeni Selefîyeci bir çizgi takip etmekle birlikte İslâm kültürüne bakış tarzıyla onlardan ayrılmaktadır. Özellikle tasavvuf, onun düşüncesinde önemli rol oynamaktadır.⁶⁹

1. 3. ESERLERİ

1. 3. 1. el-Esâs fi't-Tefsîr

Tefsir, bir şeyi açıklamak, ortaya çıkarmak ve kapalı bir şeyi açmak gibi manalara gelmektedir.⁷⁰ Tefsir ilmi de, beşeri tâkat mikdarınca Allah'ın muradına delâlet etmesi yönünden Kur'ân'ı inceleyen bir ilimdir.⁷¹

el-Esâs fi't-Tefsîr, Saîd Havvâ'nın kaleme aldığı 'Yöntemde Esâs Dizisi'nin tefsir kısmını oluşturmaktadır. "Tefsirde temel, tefsirde esâs" anlamlarına gelen bu eseri Suriye'de hapiste iken yazmaya başlamıştır. Bu tefsirin temel kaynakları, İbn Kesîr ve en-Nesefî tefsirleridir. İkinci derecede yer alan kaynakları da el-Âlûsî'nin Rûhul-Meânî tefsiri ile Seyyid Kutub'un Fî Zilâlî'l-Kur'ân tefsiridir. Saîd Havvâ bu tefsiri, rivayet, dirayet, işârî ve ictimaî konularda yazılmış tefsirlerden yararlanarak yazmıştır.⁷² el-Esâs'ın bize göre en bariz özelliği, Kur'ân'ın bütünlüğü konusu üzerinde önemle durmasıdır.

Çalışmamızın temel kaynağı olan el-Esâs fi't-Tefsîr, Arapça on bir cilt olarak yayımlanmıştır. M. Beşir Eryarsoy, Abdüsselam Arı ve Harun Ünal tarafından Türkçeye tercüme edilen bu kıymetli eser,⁷³ Şamil Yayınları tarafından on altı cilt olarak yayımlanmıştır. Bu bölümde, birkaç başlık altında bu tefsirin tanıtımı yapılacaktır.

⁶⁹ Hilal Görgün, "Saîd Havvâ", C. XXXV, s. 561.

⁷⁰ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü*, Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 18. Basım, İstanbul 2012, s. 21-22.

⁷¹ Mehmet Sofuoğlu, *Tefsire Giriş*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981, s. 249.

⁷² Musa Bilgiz, *Ayetler ve Sûreler Arası Münasebet (Saîd Havvâ Örneği)*, Araştırma Yay., Ankara 2006, s. 55.

⁷³ el-Esâs fi't-Tefsîr'in Türkçe 3. Cildi M. Beşir Eryarsoy (Nisa Sûresi, s. 1-416 arası) ve Harun Ünal (Maide Sûresi s. 417-540 arası); 15. Cildi M. Beşir Eryarsoy (s. 1-291 arası) ve Abdüsselam Arı (s. 292-552 arası); 16. Cildi Abdüsselam Arı ve diğer ciltleri M. Beşir Eryarsoy tarafından çevrilmiştir.

1. 3. 1. 1. Yazılış Amacı

Her tefsir bir gaye güdülerken kaleme alınmaktadır.⁷⁴ Dolayısıyla müfessirler kendi dönemlerinin ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak Kur'ân-ı Kerim'i açıklamaya çalışmaktadırlar. Örneğin, Râzi yaşadığı dönemde İslâm âleminde ortaya çıkan siyasi ve sosyal karışıklıklar içerisinde Kur'ân'a gelebilecek saldırıların önüne geçmek için Tefsîr-i Kebîr'i yazmaya çalışmıştır.⁷⁵

Saîd Havvâ, Müslümanlar için üzerinde yapı yükseltebilecekleri bir temel sunmak istemiştir. Bu yapıya "Yöntemde Esas Dizisi" adını vermiştir: Tefsirde Esas, Sünnet ve Sünnetin Fıkıhında Esas ve Nasları Bilme ve Anlama Kaidelerinde Esas'tır. Her üç çalışma ile İslâm'ın gerçek itikadının delillerini ortaya koymaya çalışmıştır.⁷⁶

1. 3. 1. 2. Kaynakları

Her müfessir kendinden önce yazılmış tefsirlerden az ya da çok yararlanmaktadır. Örneğin, Râzî (ö. 606/1209), Zeccâc (ö. 311/923)'tan, Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/915)'den, Ebu Müslim el-İsfahânî (ö. 322/934)'den, Carullah ez-Zemahşerî (ö. 538/1143)'den ve Cessâs (ö. 370/980)'tan çokça nakiller yaparken; Beyzâvî (ö. 685/1291), Ebû Hayyân (ö. 745/1344), İbn Kesîr (ö. 774/1306) ve Âlûsî (ö. 1270/1853) de, Razî'nin yazdığı tefsirden yararlanmışlardır.⁷⁷

Saîd Havvâ, tefsirine ilk başladığında hapiste olduğunu ve yanında sadece İbn Kesîr ile Neseî (ö. 710/1310)'ye ait tefsirlerin bulunduğunu belirtmektedir. Birincisinde rivayet ağırlıkta iken ikincisinde itikadi ya da mezhebi hususlar özlü bir şekilde tahkik edilmektedir.⁷⁸ Tefsirini bitirdiğinde ise temel olarak dört tefsire dayandığını görülmektedir. Bunlar: İbn Kesîr Tefsiri, Neseî Tefsiri, Âlûsî Tefsiri ve Seyyid Kutub'un Fî Zilâli'l-Kur'ân Tefsiri'dir. Müellif, ilk iki tefsirin neredeyse kendilerinden önceki tefsirlerin bütün özelliklerini taşıdığını belirtirken; Âlûsî ve

⁷⁴ İsmail Cerrahoğlu, "Fahrüddin er-Razi ve Tefsiri", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, S. 2, Ankara 1977, s. 14.

⁷⁵ İsmail Cerrahoğlu, a.g.m., s. 15.

⁷⁶ Saîd Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 1, s. 5.

⁷⁷ Fahrüddin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr (Mefâtihu'l-Gayb)*, Çev. Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç ve Sadık Doğru, Akçağ Yay., C. 1, Ankara 1991, s. XXIII; s. XXVI; s. XXV; s. XXVII; s. LI; s. LII.

⁷⁸ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 1, s. 8.

Seyyid Kutub'un tefsirlerinin de son zamanlarda yazılan iki tefsir olduğuna vurgu yapmaktadır.⁷⁹

el-Esâs fi't-Tefsîr incelediğinde müellifin, İbn Kesîr,⁸⁰ Neseî⁸¹ Âlûsî⁸² ve Seyyid Kutub (ö. 1966)'tan⁸³ çokça nakiller yaptığı; bununla birlikte Süddî (ö. 127/745), Horasânî (ö. 137/755) İbn Cüreyc (ö. 150/767), Sufyan b. Uyeyne (ö. 198/814), İbrahim el-Havvâs (ö. 291/904), İbn Cerîr (ö. 310/923), ez-Zeccâc (ö. 311/923), Ebû Mansûr el Mâtürîdî (ö. 333/944), İmam Gazâlî (ö. 505/1111), Beğâvî (ö. 516/1122), Zemahşerî (ö. 538/1144), Hafız Ebul-Kasım b. Asâkir (ö. 571/1176), Kurtubî (ö. 671/1273), Kâdı Beydâvî (ö. 685/1286) İbn Teymiye (ö. 728/1328), İbn Hacer (ö. 852/1449), Ahmet ez-Zerrûk (ö. 899/1493-94), Süyûtî (ö. 911/1505), Kastalânî (ö. 923/1517), Ali el-Kârî (ö. 1014/1605), Abdullah b Sa'di en-Necdî (ö. 1206/1792), Muhammed Abdulazîm Zürkânî (ö. 1948) Hasan el-Bennâ (ö. 1949), Şeyh Abdullah Draz (ö. 1958), Ebûl-Kelam Azad (ö. 1958), 'Akkâd (ö. 1964), Muhammed Teysir Zabyân (ö. 1978), Şeyh Abdulfettah Ebû Ğudde (ö. 1997) ve Nedvî (ö. 1999) gibi ilim ehli insanların görüşlerine de yer verdiği görülmektedir.⁸⁴

⁷⁹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 16, s. 479-481.

⁸⁰ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 1, s. 45; C. 3, s. 140; C. 5, s. 126; C. 7, s. 60; C. 9, s. 48; C. 11, s. 12,85; C. 15, s. 17; C. 16, s. 27, vb.

⁸¹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 1, s. 188; C. 3, s. 212; C. 5, s. 124; C. 7, s. 124; C. 7, s. 123; C. 9, s. 60; C. 11, s. 21; C. 12, s. 64; C. 13, s. 19; C. 14, s. 142; C. 15, s. 21; C. 16, s. 34, vb.

⁸² Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 1, s. 103; C. 2, s. 290; C. 3, s. 127; C. 4, s. 259; C. 5, s. 70, 490; C. 7, s. 34, 215; C. 9, s. 40, 475; C. 10, s. 58; C. 11, s. 65; C. 12, s. 56; C. 13, s. 251; C. 14, s. 136; C. 16, s. 25, vb.

⁸³ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 1, s. 53, C.3, s. 65,162; C. 4, s. 408; C. 5, s. 72; C. 7, s. 34; C. 8, s. 83; C. 9, s. 38,475; C. 10, s. 40, 86; C. 11, s. 12,73; C. 12, s. 39; C. 13, s. 22; C. 14, s. 40; C. 15, s. 33; C. 16, s. 44, vb.

⁸⁴ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 11, s. 29; C. 8, s. 80; C. 8, s. 323; C. 16, s. 62; C. 14, s. 324. C. 2, s. 141; C. 11, s. 29, 156; C. 13, s. 171; C. 7, s. 516; C. 8, s. 178; C. 9, s. 43; C. 10, s. 487; C. 11, s. 12; C. 16, s. 383; C. 8, s. 80; C. 8, s. 323; C. 16, s. 62; C. 14, s. 324; C. 2, s. 141; C. 11, s. 29, 156; C. 13, s. 171; C. 7, s. 516; C. 8, s. 178; C. 9, s. 43; C. 10, s. 487; C. 11, s. 12; C. 16, s. 383; C. 1, s. 344; C. 2, s. 389; C. 16, s. 41; C. 1, s. 51; C. 9, s. 393; C. 9, s. 221; C. 1, s. 46, 133, 353,422; C. 2, s. 54, 343; C. 1, s. 291; C. 10, s. 47; C. 10, s. 47-57; C. 9, s. 394; C. 7, s. 388; C. 1, s. 103; C. 11, s. 65; C. 11, s. 298; C. 8, s. 406; C. 1, s. 24; C. 11, s. 152; C. 15, s. 538; C. 8, s. 407; C. 11, s. 97; C. 8, s. 315; C. 9, s. 241; C. 13, s. 250; C. 8, s. 296; C. 9, s. 351.

1. 3. 1. 3. Metodu

Her tefsîrin kendine has bir metodu bulunmaktadır. Örneğin, Râzî rivayet metodundan yeterince yararlanmakla birlikte ünlü eseri, bir dirayet tefsiridir.⁸⁵ İbn Âşûr ise sûrenin ismi, Mekkî-Medenî oluşu, ayet sayısı ve genel olarak muhteviyatını aktardıktan sonra ayetlerin tefsirini yaparken belli bir metotla ele almamış; bazen sûreyi ayet ayet, bazen de ayeti kelime kelime tefsir etmiştir.⁸⁶

el-Esâs'a gelince, genel tasnifte rivayet ve dirayet yönü dengede olan bir tefsirdir. Tefsirin yedinci cildine kadar sûre hakkında genel bilgi verildikten sonra "Umûmî Mana" (المعنى العامة), "Harfî Mana" (المعنى الحرفي) ve "Tamamlayıcı Bilgiler" (الفوائد) başlıkları ile bir metot takip edilirken;⁸⁷ diğer ciltlerde "Tefsîr" (التفسير), "Anlatım Düzeni" (كلمة في السياق) ve "Tamamlayıcı Bilgiler" (الفوائد) başlıkları kullanılmıştır.⁸⁸

"Harfî Mana" bölümünde ayet ya da ayet grubu tefsiri yapılmakta, "Umûmî Mana" ve "Anlatım Düzeni" başlığı altında ise özet şeklinde açıklamalar yer almaktadır.⁸⁹ "Tamamlayıcı Bilgiler" kısmında da genellikle tefsir edilen ayetlerle ilgili hadislere yer verilmektedir. el-Esâs'ın en bariz özelliği müellifinin de belirttiği gibi, Kur'ân'ın bütünlüğü konusunda yeni bir tez ortaya atmasıdır.⁹⁰ Havvâ, tek bir sûrenin ayetlerinin birliğini ortaya koymaya çalışırken, aynı zamanda bütün sûrelerin birbiri ile olan münasebetlerine de sık sık dikkat çekmektedir.⁹¹

Kur'ân-ı Kerim'deki sûrelerin birbirleri ile olan münasebetine vurgu yapan bu tefsir,⁹² Bakara Sûresi'ni bir ağaca benzeterek bütün sûrelerin birtakım ayetlerinin bu sûre ile bağlantı halinde olduğunu ifade etmektedir.⁹³ Münasebâtü'l-Kur'ân'ın

⁸⁵ Abdulhakim Yüce, *Fahru'din er-Razi'nin Mefâtihi'l-Ğayb Adlı Eserindeki İşâri Tefsîr Yönü*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1992, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 63.

⁸⁶ Faruk Vural, *Tahir İbn Âşur ve Et-Tahrir ve't-Tenvir İsimli Tefsîri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2002, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 137.

⁸⁷ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 6, s. 80.

⁸⁸ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 7, s. 355.

⁸⁹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 14, s. 189.

⁹⁰ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 1, s. 19.

⁹¹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 1, s. 25.

⁹² Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 16, s. 479.

⁹³ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 14, s. 414.

konusuna çokça değinen müellif, Kur’ân-ı Kerim’in tedrici bir eğitim uyguladığını, ayet ve sûrelerin mana yönünden birbirlerini bütünlediklerini belirtmektedir.⁹⁴

1. 3. 1. 4. Akâid ve Fırkalara Yaklaşımı

Tarihi süreç içerisinde Müslümanlar arasında inanç noktasında bazı ihtilaflar baş göstermiş ve bu kelâmi tartışmalar etrafında çeşitli fırkalar ortaya çıkmıştır. Ehl-i Sünnet dışında bunların en bilinenleri, yargılamanın yalnızca Allah’a ait olduğunu savunan⁹⁵ ve günah işleyenleri tekfir eden⁹⁶ Haricilik; bilinmeyen konularda hükmü Allah’a havale eden Mürcie;⁹⁷ büyük günah işleyenleri iman ve küfür arasında bir mertebeye gören Mütezile;⁹⁸ kaderi inkâr eden Kaderiye;⁹⁹ insanı rüzgârın önünde bir yaprak olarak nitelendiren Cehmiye¹⁰⁰ ve Rasûlullah’ın vefatından sonra Hz. Ali’yi, tayin edilmiş meşru halife olarak değerlendiren Şiiliktir.¹⁰¹

Tefsir alanında yapılacak çalışmaların özellikle dünyevileşmenin arttığı bu çağda, iman konusuna hizmet etmesi gerektiğini vurgulayan Saîd Havvâ,¹⁰² kaleme aldığı “Yöntemde Esas Dizisi”nin her üç kısmında da Müslümanlara, itikâdî fırkalar konusunda İslâm ümmetinin ihtilaf sebeplerine işaret etmiş ve hak itikadın delillerini sunmaya çalışmıştır.¹⁰³ Tefsirinde, Ehl-i Sünnet’in savunduğu görüşlerin doğru olduğunu, ayet ve hadislerden deliller getirerek ortaya koymaya çalışmakta;¹⁰⁴ bununla birlikte diğer fırkaların birtakım yanlışlarından söz etmektedir.¹⁰⁵

⁹⁴ Musa Bilgiz, *Age.*, s. 120.

⁹⁵ Dominique Sourdel, *İslâm*, İlim Yay, Çev. Davut Dursun, İstanbul 1985, s. 85.

⁹⁶ M. Abdulhadi el Mısırî, *Ehli Sünnet Cemaâtinin İtikâdî Özellikleri*, Çev. M. Emin Akın, Guraba Yay., İstanbul 1994, s. 196.

⁹⁷ Sönmez Kutlu, *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, Editörler: Hasan Onat ve Sönmez Kutlu, Grafiker Yay., 5. Baskı, Ankara 2016, s. 101-102.

⁹⁸ Şerafettin Gölcük ve Süleyman Toprak, *Kelâm (Tarih, Ekoller-Problemler)*, Tekin Kitabevi, 8. Baskı, Konya 2014, s.40-46.

⁹⁹ Muhammed Ebu Zehra, *İslâm’da Siyasi, İtikâdî ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, Çev. Hasan Karakaya ve Kerim Aytekin, Hisar Yay., İstanbul 1983, s. 131.

¹⁰⁰ Ahmed Sa’d Hamdan, *İslâm Tarihinde İtikâdî Sapmalar*, Kitap ve Sünneti İhya Yay., İstanbul 1995, s. 42.

¹⁰¹ Celaleddin Vatandaş, *Vahiyden Kültüre*, Pınar Yay., İstanbul 1991, s. 89.

¹⁰² Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 1, s. 11.

¹⁰³ Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 1, s. 5.

¹⁰⁴ Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 1, s. 105, 108, 122.

¹⁰⁵ Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 7, s. 123.

Saîd Havvâ, tefsirinde en çok Şia'nın düşünceleri üzerinde durmaktadır. Bu konuda müstakil bir kitap kaleme alarak onların kaynaklarında inanç açısından doğru olmayan görüşleri eleştirmiştir.¹⁰⁶ Bütün eleştirilerine rağmen İslâm âleminin birliği için bütün Müslümanların ilmi araştırmalarda insafa, siyasi harekette geçmişin komplekslerinden kurtulmaya, günlük ilişkilerde sevgi ve kardeşliğe dayalı yeni bir döneme geçeceğini ümit etmektedir.¹⁰⁷ Aslında bu ümidin gerçekleşmesinin önünde ciddi bir neden yoktur. Zira iki taraf tevhid ehli sayılmakta ve aralarında kardeşliği, vahdeti emreden yüzlerce temel bağ bulunmaktadır.¹⁰⁸ Kaldı ki İslâm şemsiyesi de, her türlü ayrımcılığın ötesinde, Kur'ânî değerleri paylaşan herkesi kucaklamaktadır.¹⁰⁹

1. 3. 1. 5. Muhkem ve Müteşabihi İzah Şekli

Kur'ân'ın bir kısmı muhkem bir kısmı da müteşabihtir.¹¹⁰ İslâm bilginleri, müteşabihler konusunda farklı görüşlere sahiptir. Bu alimlerin çoğu, müteşabihlerin tevilinin sadece Allah tarafından bilindiğini ileri sürmektedir.¹¹¹ Bunlardan biri İmam Kurtubi'dir. Ona göre muhkem olanlar, te'vili bilinebilen, manası ve tefsiri anlaşılabilen ayetlerdir. Müteşabih olanlar ise sadece yüce Allah'ın bildiği ve herhangi bir kimsenin bilme imkânı bulunmayan ayetlerdir.¹¹² Muhammed Ebu Zehra, Kurtubi'nin saydığı bu özelliklere, "Kur'ân ve Sünnet'te tefsirine rastlanılmayan" ifadesini de eklemektedir.¹¹³

¹⁰⁶ Saîd Havvâ, *Dini ve Siyasi Yönleriyle Şiilik*, Çev. Heyet, Anlatı Yay., İstanbul 2017, s. 108-129.

¹⁰⁷ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 6, s. 276.

¹⁰⁸ Said Nursi, *Lem'alar*, Tenvir Yay., İstanbul t.y., s. 25.

¹⁰⁹ Orhan Türkdöğân, *Emik Sosyoloji*, Timaş Yay., İstanbul 1997, s. 8.

¹¹⁰ Muhammed Abdulazim ez-Zerkânî, *Menâhilu'li-irfan fi ulûmi'l-Kur'ân*, Marifet Yayınları. 3. Baskı, Beyrut, 2005, s. 154; Âl-i İmran Sûresi 3/7.

¹¹¹ Subhi es-Salih, *Kur'ân İlimleri*, Çev. Sait Şimşek, Hibaş Yay., Konya, Ty., s. 225; Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Kur'ân İlimleri Ansiklopedisi*, C. 2, Çev. Sakıp Yıldız ve Hüseyin Avni Çelik, Madve Yay., İstanbul 1983, ss. 7-31.

¹¹² Kurtubi, *el-Câmiu li'-Ahkâmi'l-Kur'ân*, Terc. M. Beşir Eryarsoy, C. 4, Buruc Yay., 4. Baskı, İstanbul 2014, s. 99.

¹¹³ Muhammed Ebu Zehra, *İslâm Hukuku Metodolojisi (Fıkıh Usûlü)*, Çev. Abdulkadir Şener, Fecr Yay., 5. Baskı, Ankara 1990, s. 122.

Havvâ, Allah'ın sıfatları konusunda İbn Kesîr'in zikrettiği hudutlar içinde kalarak,¹¹⁴ ilgili ayetlerde Allah'ı gereken şekilde tenzih etmekle beraber tevil yapmamayı tercih etmektedir.¹¹⁵

Müellif, tevilin kaçınılmaz olduğu durumlarda bazı şartların göz önünde bulundurulması gerektiğine dikkat çekmektedir. Bunlar, tevil için bir zaruretın olması, tevil yapacak kişinin ehil olması, tevilin Kur'ân'ın nasları arasında çelişki doğurmayacak şekilde olması ve Arap dilinin kabul ettiği çerçeve içinde olmasıdır.¹¹⁶

1. 3. 1. 6. İsrâiliyata Bakışı

Saîd Havvâ, çağımız Müslümanının herhangi bir konuda yapılmış araştırmanın özünü direkt delilleri ile öğrenmek istediğini, bundan dolayı tefsirinde Kur'ân'ın anlaşılmasında doğrudan ilişkisi bulunmayan hiçbir bilgi aktarmadığını belirtmektedir.¹¹⁷ Özellikle İsrâiliyat konusunda çok hassas davranan Havvâ, İbn Kesîr'in Hz. Nuh kıssası ile ilgili olarak çoğunluğu İsrâiliyattan aktarılmış uzun açıklamaları kaydetmesini eleştirmekte ve bunların kabul edilmemesi gerektiğini ifade etmektedir.¹¹⁸

Müellif, Kur'ân'da ve hadislerde hakkında delil bulunmayan bilgilere ihtiyatla yaklaşmaktadır.¹¹⁹ Bu hassasiyeti, Tevrat ya da İncil'den nakiller yaparken özellikle daha çok göstermektedir.¹²⁰

1. 3. 1. 7. Bilimsel Değerlendirmeleri

Bilim, olayların kanunlarını bulmayı amaçlayan metodik bilgi ve araştırmaların bütünüdür.¹²¹ Gerçeklerin var olduğu varsayımı ile işe başlayan bilim,¹²² olgusal,

¹¹⁴ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 16, s. 481.

¹¹⁵ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 1, s. 281.

¹¹⁶ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 8, s. 21.

¹¹⁷ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 1, s. 7.

¹¹⁸ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 7, s. 60; C. 3, s. 139; C. 7, s. 244; C. 9, s. 222; C. 12, s. 340.

¹¹⁹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 10, s. 405; C. 12, s. 144; C. 8, s. 319; C.7, s. 242.

¹²⁰ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 7, s. 100.

¹²¹ Ahmet Turan Yüksel, *İslâm'da Bilim Tarihi (Başlangıçtan Osmanlı Döneminin Sonuna Kadar)*, Kitap Dünyası Yay., 5. Baskı, İstanbul 2015, s.14.

¹²² Pervez Hoodbhoy, *İslâm ve Bilim (Bağnazlığa Karşı Akılcılığın Savaşımı)*, Çev. Eser Birey, Cep Kitapları Yay., İstanbul 1992, s. 25.

mantıksal, genelleyici, seçici ve değişken sistematik bilgileri konu edinmektedir. Kur'ân da insanı ve insan hayatını hedef almakta, özellikle insan-Allah, insan-insan ve insan-evren ilişkilerine yönelik bilgiler verirken bu ilişkilere yönelik kurallar getirmektedir.¹²³ Bir anlamda Kur'ân sözlü, kâinat ise fiili vahiydir. Bu olgudan hareketle birçok din-bilim adamının, Kur'ân-bilim ilişkisini ve uyumunu anlamaya, açıklamaya ve temellendirmeye çalıştığı görülmektedir.¹²⁴ Kur'ân'ın bazı ayetlerinin bilimsel keşif ve bulgularla birlikte anlaşılmasına çalışılması neticesinde de “bilimsel tefsir” diye tanımladığımız bir alan oluşmuştur.¹²⁵

el-Esâs, çağdaş bir tefsirdir. Bilimsel çalışmaların ve teknolojik gelişmelerin büyük ivme kazandığı bir dönemde kaleme alınmıştır. Bu gelişmelerin farkında olan müellif, ilgili ayetleri tefsir ederken bilimsel çalışmalardan -kâinatın genişlemesinden uzaya yapılan yolculuğa kadar- sık sık yararlanmaktadır.¹²⁶ Bu alanda en çok Seyyid Kutub'un tefsirinden nakiller yaptığı görülmektedir.¹²⁷

Saîd Havvâ, müfessirlerin bilimsel olgularla ilgili ayetleri tefsir ederken çağlarındaki kültürden etkilendiklerine dikkat çekerek okuyucularını uyarmaktadır.¹²⁸ İbn Kesîr'e “maddenin başka şeylere dönüşmeyeceği” meselesinde getirdiği eleştirisi¹²⁹ bu çerçevede örnek olarak gösterilebilmektedir.

1. 3. 1. 8. Sosyolojik Tespitleri

Sosyoloji, insan toplumlarının oluşum, işleyiş ve gelişim yasalarını inceleyen, toplumla ilgili olayları bu yasalar ışığında ele alan bilim dalıdır. İslâm da, sosyal hayatın her alanında ilkeleri olan bir dindir. Dolayısıyla İslâm toplumlarını ve bu toplumların sorunlarını Kur'ân perspektifinde değerlendirmek gerekmektedir.¹³⁰ Saîd

¹²³ Celal Kırcı, Kur'ân ve Modern Bilim (İlişkisi-Sahası-Sorunları), *ERUIFD*, S. 15, 2/2012, s. 9.

¹²⁴ Celal Kırcı, a.g.m., s. 30.

¹²⁵ Ahmet Akbaş, *Prof. Dr. Zağlul en-Neccar ile Bilimsel Tefsîr Üzerine*, Nida Yay., İstanbul 2017, s. 16.

¹²⁶ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 1, s. 14, 136; C. 7, s. 451, 519; C. 8, s. 63, 65, 66; C. 9, s. 26, 172, 174, 339, 413, 416; C. 10, s. 88, 405; C. 11, s. 185, 256, 318, 513; C. 12, s. 151-155, 166, 207, 295, 302, 346; C. 13, s. 10, 43, 87, 193, 308; C. 14, s. 159, 160, 228, 243, 285-292, 330, 373, 402; C. 15, s. 234, 250, 254, 467, 477, 502, 549; C. 16, s. 26-27, 41, 61, 114, 141, 476, vb.

¹²⁷ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 12, s. 151-155; C. 13, s. 43, 193.

¹²⁸ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 12, s. 175.

¹²⁹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 11, s. 34.

¹³⁰ Mehmet Bayyigit, *Kur'ân Sosyolojisi Üzerine Denemeler*, Yediveren Yay., Konya 2003, s. 24.

Havvâ'nın tefsiri incelendiğinde, İslâm toplumunun problemlerine değindiği ve bu toplumun Kur'ân ile buluşma sürecini işlediği görülmektedir. O, bu süreçte sadece neden bu halde olduğumuzu değil, ne yapmamamız gerektiğini de ele almakta¹³¹ ve çözüm önerilerini sunmaktadır. Onun bu yöndeki görüşleri, bizim çalışmamızın temel konusunu teşkil etmektedir.

1. 3. 2. Diğer Eserleri

Saîd Havvâ, bir bakıma Hasan el-Bennâ'nın çağdaş yorumcusu sayılmaktadır.¹³² Yazdığı kitaplarda, ağırlıklı olarak Müslümanların modern dünya içindeki kötü durumu ve bu durumdan kurtulma yolları üzerinde durmaktadır.¹³³

Saîd Havvâ el-Esâs'ta, Allah, er-Rasûl, İslâm, Cundullah, Ruh Terbiyemiz, Cihad Yolunda Bir Adım Daha İleri, Sünnet ve Sünnet Fıkında Esas¹³⁴ gibi eserlerine sık sık atıfta bulunarak okuyucuyu -işlediği konulara daha çok vakıf olunması için- yönlendirmektedir.

Müellifin yazmış olduğu eserlere bakıldığında, onun İslâm'ın bütün alanlarında bilgi sahibi olduğu ve inşa etmeye çalıştığı fert ve toplum için temel İslâmi bilgiler sunduğu görülmektedir. Saîd Havvâ eserlerini "Usul", "Esas", "Terbiye, Tezkiye ve Sülûk", "Fikhü'd-da've ve'l-amelü'l-İslâmî" başlıklı seriler halinde yayımlamıştır. Çoğu Türkçeye tercüme edilen kitaplarının en önemlileri şunlardır:

Usul serisi:

1. Allah (Beyrut 1969).

2. er-Resûl (I-II, Beyrut 1969; Kahire 1986; Beyrut 1988).

¹³¹ Ö. Faruk Reza, *40 Adımda Başarılı Çocuk*, Akis Yay., İstanbul 2007, s. 12.

¹³² Fatih Köçer, *Saîd Havvâ'ya Armağan*, Nuhbe Yay., Ankara 2019.

¹³³ Muhammed İmamoğlu, "Vefâtının 23. Yılında Âlim-i Rabbâni Saîd Havvâ (Rh.a) " *Genç Birikim Dergisi*, S. 154, Ankara 2012, s. 36.

¹³⁴ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 2, s. 148; C. 8, s. 360; C. 9, s. 375; C. 11, s. 57,192; C. 13, s. 190, C. 308; C. 14, s. 326; C. 16, s. 451, 456; C.2, s.148; C.5, s.179; C.7, s.293; C.11, s.451; C.12, s.379; C.12, s.72; C.14, s.305; C. 16, s. 277, 456; C. 2, s. 148; C. 3, s. 66; C. 6, s. 137,221; C. 9, s. 115; C. 11, s. 188; C. 13, s. 202; C. 16, s. 113; C. 8, s. 155, 451; C. 9, s. 44, 248, 364; C. 11, s. 388, 484; C. 11, s. 152, 380, 484; C. 13, s. 214, 438; C. 15, s. 17; C. 16, s. 291; C. 1, s. 9, 123; C. 10, s. 333; C. 12, s. 164; C. 13, s. 533; C. 2, s. 54; C. 5, s. 29; C. 7, s. 293; C. 13, s. 531; C. 14, s. 413.

3. el-İslâm (I-IV, Beyrut 1969-1970, 1977).

Esas serisi:

1. el-Esâs fi't-tefsîr (I-XI, Kahire 1405/1985, 1409/1989, 1412/1991).

2. el-Esâs fi's-sünne ve fikhihâ (I-XIV, Kahire 1989).

Terbiye, Tezkiye ve Sülûk serisi:

1. Terbiyetünâ er-rûhiyye (Kahire 1979; Beyrut-Dımaşk 1979).

2. Müzekkirât fi menâzili's-siddîkîn ve'r-rabbâniyyîn min hilâli'n-nusûs ve hikemi İbn 'Atâ'ullâh es-Sikenderî (Kahire 1986, 2. bs.).

3. el-Müstahlas fi tezkiyeti'l-enfûs (Kahire 1983).

Fıkhü'd-da' ve ve'l-amelü'l-İslâmî serisi:

1. Cündüllâh şekâfeten ve ahlâkan (Beyrut 1971).

2. Cündüllâh tahtîtan (Kahire 1988).

3. Cündüllâh tanzîmen (Kahire 1993).

4. el-Medhal ilâ da'veti'l-İhvâni'l-müslimîn (Amman 1979, 1998).

5. Fî Âfâkı't-te'âlim: Dirâse fi âfâkı da'veti'l-üstâz el-Bennâ (Kahire 1980).

6. Hâzihî tecribetî ve hâzihî şehâdetî (Kahire 1987).¹³⁵

¹³⁵ Hilal Görgün, *a.g.e.*, s. 562.

İKİNCİ BÖLÜM

EL-ESÂS Fİ'T-TEFSİR'DE DİN VE TOPLUM DEĞERLENDİRMELERİ

2. 1. DİN

Din konusunda çalışan düşünürler, bu kavramı farklı açılardan izah etmektedirler. Örneğin, Taylor'a göre din, ruhi varlıklara inancı ifade ederken, E. Durkheim'e göre bir cemaatin meydana gelmesini sağlayan ayin ve inançları içermektedir. Max Müller ise dini, insana sonsuzu kavramasını sağlayan ve mantığa tabi olamayan zihni bir meleke veya yetenek olarak görmektedir.¹³⁶

Tarih boyunca, dinin olmadığı bir toplum ve dönem olmamıştır.¹³⁷ Dün olduğu gibi bugün de din, sosyal bağlayıcılığı¹³⁸ ve hayatın anlamı konusunda ileri sürdüğü açıklamalarla¹³⁹ toplumlarının baş muharriki ve kalbi olarak kalmaya devam etmektedir.¹⁴⁰

İslâm kelamında din, Allah'ın koyduğu ve mensuplarını dünya ve ahirette kurtuluşa götüren inanış ve davranışlardan meydana gelen bir kurum olarak tanımlanmaktadır.¹⁴¹ Bu tanımdan hareketle din, yalnız Allah'a ibadetten ibaret bir yaşam tarzını öngören,¹⁴² ferdî ve içtimaî yanı bulunan, fikir ve uygulama açısından sistemleşmiş olan, inananları belli bir dünya görüşü etrafında toplayan ve onları benlik zindanından kurtarıp özgürleştirmeyi¹⁴³ amaç edinen bir sosyal kurum olarak

¹³⁶ Günay Tümer ve Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1988, s. 20.

¹³⁷ Ali, Şeriati, *Dine Karşı Din*, Çev. Hüseyin Hatemi, İşaret Yay., İstanbul 1988, s. 12.

¹³⁸ Gunter Kehr, *Din Sosyolojisi*, Çev. Semahat Yüksel, Kubbealtı Yay., İstanbul 1992, s. 11.

¹³⁹ Mahir Yeşildal, Ela Reyhanlıoğlu, *Salgın Psikolojisi*, Destek Yay., İstanbul 2020, s. 209.

¹⁴⁰ Lev Nikolayeviç Tolstoy, *Din Nedir?* Çev. Murat Çiftkaya, Furkan Yay., İstanbul 1995, s. 17.

¹⁴¹ Kürşat Demirci, *Dinlerin Dejenerasyonu*, İnsan Yay., İstanbul 1985, s. 15.

¹⁴² Metin Önal Mengüşoğlu, *Düşünmek Farzdır*, Pınar Yay., 2. Baskı, İstanbul 2010, s. 115.

¹⁴³ Ali Şeriati, *İnsanın Dört Zindanı*, Çev. Hüseyin Hatemi, İşaret Yay., 6. Baskı, Ankara 2003, s. 64.

değerlendirilmektedir.¹⁴⁴ Bu kurum, zaman ve mekân üstüdür.¹⁴⁵ Kuru bir iddia ya da süslü bir ideoloji değil,¹⁴⁶ hayatın kendisi ve de medeniyettir.¹⁴⁷

İlk toplumsal kurum olarak görülen din,¹⁴⁸ insan için vazgeçilemeyen ve onun hayatının şekillenmesinde çok büyük bir rolü ve önemi olan değerlerden biridir.¹⁴⁹ Dinin, siyasi inançlar ve bağlılıklar, aile ilişkileri, sağlık ve mutluluk, özgür alan ve sosyal sermaye konuları üzerindeki etkileri günümüzde de devam etmektedir.¹⁵⁰ Dini hayat ve olaylar tek tek fertleri ilgilendirmesinin yanı sıra toplumu da etkilemektedir.¹⁵¹

İslâm, toplumsal hayatın her alanına hitap etmekte, insanlığın karşılaştığı psikolojik, akli, bedeni, toplumsal, iktisadi ve siyasi problemlere dair çözümler önermektedir.¹⁵² İslâm, aynı zamanda birbirini önemseyen ve birbirinin sorunları ile ilgilenen bir “Rahmet Toplumu”¹⁵³ öngörmektedir.

Saîd Havvâ’ya göre din, Hz. Âdem ile başlayarak peygamberlerin sonuncusu Hz. Muhammed ile noktalanın bütün resullerin ve nebilerin ortak yolu olan İslâm’dır.¹⁵⁴ Din ve İslâm kavramlarını birbirinin yerine kullanan Havvâ’ya göre insanların İslâm dışında ortaya koyduğu inanç ve ibadetler, din sayılmaz.¹⁵⁵

Burada Saîd Havvâ’nın dinin mahiyetine, dinin kaynağına, diğer dini oluşumlara ve İslâm dini mensupları ile diğer dinlerin mensupları arasındaki dini ve sosyal ilişki biçimlerine dair görüşleri ele alınacaktır.

¹⁴⁴ Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Vakfı Yay., 13. Baskı, İzmir 2014, s. 6.

¹⁴⁵ Necip Fazıl Kısakürek, *Zindandan Mehmet’e Mektup*, Büyük Doğu Yay., 40. Baskı, İstanbul 1999, s. 445.

¹⁴⁶ Ali Bulaç, *İnsanın Özgürlük Arayışı*, Beyan Yay., İstanbul 1988, s. 124.

¹⁴⁷ Cemil Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, İletişim Yay., İstanbul 2010, s. 289.

¹⁴⁸ Nurettin Şazi Kösemihal, *Durkheim Sosyolojisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1971, s. 172.

¹⁴⁹ Hüsameddin Erdem, *Problematik Olarak Din-Felsefe Münasebeti*, Hü-Er Yay., 5. Baskı, Konya 2015, s. 17.

¹⁵⁰ Bünyamin Solmaz ve İhsan Çapçioğlu, *Din Sosyolojisi (Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar)*, Çizgi Kitabevi Yay., 2. Baskı, Konya 2009, s. 219.

¹⁵¹ Muhammet Gündoğdu, *Hasan Basri Çantay’ta Din ve Toplum*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2009, s. 13, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

¹⁵² Mennâu’ul-Kattân, *Mebâhis fî Ulûmi’l-Kur’ân*, Vehbe Kitabevi Yay., Kahire, t.y., s. 14.

¹⁵³ Ahmet Taşgetiren, *İslâm ve Rahmet Toplumu*, Erkam Yay., İstanbul 2015, s. 34.

¹⁵⁴ Saîd Havvâ, *İslâm*, Çev. Salih Uçan, Yenda Yay., İstanbul t.y., s. 11.

¹⁵⁵ Havvâ, *el-Esâs fî’t-Tefsîr*, C. 7, s. 517.

2. 1. 1. Dinin Kaynağı Problemi

Dinler Tarihinde tartışma konusu olan bu alan ile ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. Taylor'a göre Din'in kaynağı "Animizm" yani "ruhçuluk"tur ve Politeizm de buradan çıkmıştır. R. R. Marett, dinin ilk şeklinin gayrı müşahhas bir güç olan "mana" ile karşılaşmanın meydana getirdiği "mistik korku ve hayret duygusu" olduğunu savunmuştur. J. G. Frazer, insanlığın ilk dini törenlerinin büyü törenleri olduğunu ileri sürerken; H. Spencer, ilkel kabile dinlerinin kaynağının korku olduğunu ve bunun da "Atalara Tapınma" şeklinde kendini gösterdiğini ifade etmektedir. Durkheim, insanlığın ilk dinî şeklinin "Totemizm" olduğunu belirtmiştir. Max Müller'e göre de ise "Naturizm"dir. Andrew Lang, bütün bu nazariyeleri redederek ilk insanların "Bir Yüce Varlık" kavramına inandıklarını savunmuştur. Wilhem Schmidt de aynı görüşü benimseyerek başlangıçta her yerde "İlkel Monoteizm" olduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁶

Saîd Havvâ, bu meseleye Kur'ân'ın perspektifinden bakmaktadır. Ona göre, insanlar başlangıçta tek bir ilaha inanmaktaydı. Arkeoloji üzerinde inceleme yapanların ve karşılaştırmalı dinler ile uğraşanların büyük çoğunluğu bu konuda peşin yargı ile hareket etmektedirler. Bundan dolayı, dinlerle ilgili incelemeleri okurken son derece dikkatli olunmalıdır.¹⁵⁷

Havvâ, A'râf Sûresi 61 ve 62. ayetler üzerinde dururken ilk politeist düşüncenin nasıl şekillendiğini aktarmaktadır. İbn Kesîr'den yaptığı alıntıya göre, Hz. Âdem ile Hz. Nuh arasında hepsi İslâm dini üzere on nesil geçmiştir. Putlara ilk tapınma şöyle olmuştur: Toplumda salih olarak bilinen bazı kimseler öldükten sonra, kavimleri onların kabirleri üzerine mescitler yapmış ve belli bir süre sonra da mescitlerin duvarlarına resimlerini çizmişler. Aradan uzun zaman geçtikten sonra resimlerini çizdikleri bu insanların heykellerini yapmaya başlamış ve onlara ibadet etmeye başlamışlar. Bu putlara, o salih kişilerin isimleri olan Ved', Suva', Yeğus, Ye'uk ve Nesr adlarını vermişler. Mesele bu hale gelince Allah, Hz. Lut'u göndermiş ve onlara, Allah'a (hiçbir varlığı şirk koşmadan) ibadet etmeyi emretmiştir.¹⁵⁸

¹⁵⁶ Mehmet Aydın, *Dinler Tarihine Giriş*, Din Bilimleri Yayınları, 4. Baskı, Konya 2008, s. 35-38.

¹⁵⁷ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 3, s. 37.

¹⁵⁸ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 5, s. 206-207.

Saîd Havvâ, bu tespitten yola çıkarak insanın kendiliğinden uydurduğu şeylerin din olamayacağını ifade etmektedir. Ona göre Yüce Allah'ın yaratmış olduğu birtakım varlıklar, insanın yaşamını kolaylaştırmak içindir. Onları ilah edinmek, dinin ortaya koyduğu hikmete uygun değildir. En salim yol, Allah'ın insan için belirlediği yoldur. Şirke düşmemek için onun belirlediği yoldan gidilmelidir.¹⁵⁹

Havvâ, din duygusunun kaynağı meselesinde Rûm Sûresinde yer alan “*O halde sen hanîf olarak bütün varlığıyla dine, Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmışsa ona yönel! Allah'ın yaratmasında değişme olmaz. İşte doğru din budur; fakat insanların çoğu bilmezler.*”¹⁶⁰ ayetini nazara vermektedir. Ona göre bu duygunun kaynağı, Allah'ın yaratmış olduğu selim fitrattır. Zira Allah, insanları İslâm'ı kabul edecek ve onu inkâr etmeyecek bir halde yaratmıştır. Tevhid, insan aklının bu alanda sorduğu sorulara uygun cevaplar vermektedir. İnsanlar, kendi hallerine bırakılsa İslâm'dan başka bir dini seçmeyecekleri aşikârdır.¹⁶¹

Müellif, din duygusunun kaynağını korkuya bağlayarak ilk insanların, bu ihtiyacın bir gereği olarak putlara sığındıklarını iddia edenlere¹⁶² şiddetle karşı çıkmaktadır. Ona göre, ilk insan vahiyle muhatap olmuş ve beşer fitratına uygun olan İslâm'ı yaşamıştır. Dosdoğru din budur. Tarihte ve günümüzde gördüğümüz sapmalar şeytanların azdırmaları sonucu gerçekleşmektedir.¹⁶³

2. 1. 2. İslâm'ın Son Din Oluşu

İslâm, Hz. Muhammed'in temel öğreti ve esaslarını vahiy yoluyla Allah'tan aldığı ve ilk uygulamalarını bizzat kendisinin gerçekleştirdiği, zamanla Müslüman toplumlar tarafından insanlığın diğer zihni ve amelî birikimlerinden de istifade ile geliştirilen din ve dünya görüşünün; insan, toplum, devlet gibi insanî konularda kendine has ilkeleri ve felsefesi bulunan tarihî tecrübenin, kültür ve uygarlığın genel

¹⁵⁹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 1, s. 488.

¹⁶⁰ Rûm Sûresi 30/30.

¹⁶¹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 11, s. 203.

¹⁶² Ayhan Aydın, *Eğitim Sevgidir*, Pegem Akademi Yay., 2. Baskı, Ankara 2010, s. 53.

¹⁶³ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 11, s. 203.

adıdır.¹⁶⁴ Her türlü putperestliğe karşı duran İslâm,¹⁶⁵ tevhide esas alarak sadece Allah'ın emirlerine teslim olmayı öngörmektedir.¹⁶⁶

Saîd Havvâ, tefsirinin birçok yerinde İslâm'ın Yüce Allah tarafından peygamberler aracılığı ile insanlara gönderilen yegâne dinin adı olduğunu belirtmektedir. *“Yoksa Yakub'a ölüm geldiğinde siz orada mıydınız? Hani o oğullarına: ‘Benden sonra neye ibadet edeceksiniz? demişti, onlar da: “Senin ilahına ve ataların İbrahim'in, İshak'ın ilahı olan (Allah) a tek ilah tanıyarak ibadet edeceğiz ve biz O'na teslim olmuşuz.’ demişlerdi.”*¹⁶⁷ ayetini tefsir ederken, İslâm'ın bütün peygamberlerin dini olduğunu; şeriatlarında farklılıklar bulunsa da akidelerindeki temel ilkenin tevhid olduğunu vurgulamaktadır.¹⁶⁸

Hz. İsa ile ilgili *“Şüphesiz ki Allah benim de Rabbim sizin de Rabbinizdir. Bu sebeple yalnız ona ibadet edin; işte dosdoğru yol budur.”*¹⁶⁹ ayeti ve Hz. İbrahim ile ilgili *“De ki: Benim namazım, (her türlü) ibadetim, hayatım ve ölümüm, hepsi âlemlerin rabbi olan Allah içindir. O'nun ortağı yoktur. Bana sadece bu emrolundu ve ben Müslümanların ilkiyim.”*¹⁷⁰ ayeti, peygamberlerin izlediği yolun bir olduğunu; onun da sadece Allah'a ibadet olduğunu göstermektedir.¹⁷¹

Saîd Havvâ, Mü'minûn Sûresi 52 ve 53. ayetlerini izah ederken de bu konuya değinmektedir. Söz konusu ayetlerin tefsirinde, Yüce Allah'ın bütün peygamberlerinin dininin bir ve yollarının tek olduğunu; insanların daha sonra gruplara ayrılıp bir olan dinlerini birçok din haline dönüştürdüğünü belirtmektedir.¹⁷²

Havvâ, *“Dinini bütün dinlere üstün kılmak için Rasûlünü hidayet ile ve hak din ile gönderen O'dur...”*¹⁷³ ayetinde geçen *hak din* ifadesi ile İslâm dininin

¹⁶⁴ Mustafa Sinanoğlu, “İslâm”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt. XXIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2001, s. 2.

¹⁶⁵ Ali Şeriatî, *Hz. İbrahim'le Buluşmak*, Çev. Mustafa S. Altunkaya, Fecr Yay., Ankara 2005. s. 63.

¹⁶⁶ İmâm-ı Azam Ebû Hanife, *Fıkh-ı Ekber*, Çev. D. Sabit Ünal, DİB Yay., Ankara 1991, s. 71.

¹⁶⁷ Bakara Sûresi 2/133.

¹⁶⁸ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 1, s. 309.

¹⁶⁹ Meryem Sûresi 19/36.

¹⁷⁰ En'âm Sûresi 6/162-163.

¹⁷¹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 8, s. 469.

¹⁷² Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 9, s. 428.

¹⁷³ Tevbe Sûresi 9/33.

kastedildiğini belirtmektedir.¹⁷⁴ Hz. İsa ve Hz. Musa'ya gelen dinin adı da İslâm'dır. Tarihî süreçte onların müntesipleri ihtilafa düşmüş ve kendilerine gönderilen kitapları tahrif ederek hak dinin çizdiği çerçevenin dışına çıkmışlardır.¹⁷⁵

Hem dünyada hem de ahirette insanı selamete ulaştıran doğru yolu göstermek Yüce Yaratıcı'ya aittir.¹⁷⁶ Bu yolun dışında kalan Yahudilik, Hristiyanlık ve Mecusilik gibi bütün yollar ve bütün görüşler saadete ulaştıramamaktadır.¹⁷⁷ Zira, Allah'ın belirlediği yolun dışında kalan her yol zulümdür, haktan uzaktır ve batıldır. Dolayısıyla bu yollara göre yapılacak ameller de geçersizdir.¹⁷⁸

Müellif, Meryem Sûresi'nde vurgulanan gerçeklerden söz ederken Hz. Muhammed'in Allah'ın Rasûlü ve diğer peygamberler gibi müjdeleyici ve uyarıcı olduğuna; Kur'ân-ı Kerim'in de, insanlar arasında ortaya çıkabilecek anlaşmazlıkların çözümü için indirildiğine dikkat çekmektedir.¹⁷⁹ Saîd Havvâ, bu açıklamalar ışığında İslâm dininde yer alan temel bir kaideye şu şekilde vurgu yapmaktadır:

“Hz. Muhammed ile peygamberliğin ve risaletin sona erdiği konusu, dinde zaruri olarak bilinen bir konudur. Bu konuda icma vardır. Onu inkâr eden kafir olur. Çağlar boyunca zındıklar ve inkârcılar bu konuda şüpheler uyandırma yoluna gitmişlerdir. Böylelikle uydurma peygamberliklerin önünü açmak istemişlerdir. Bizler bunun bir örneğini en kötü yalancı Gulam Ahmet Kadıyani'nin çağrısında görmüş bulunuyoruz.”¹⁸⁰

Saîd Havvâ el-Esâs'ta İslâm dininden başka herhangi bir dinin Allah tarafından kabul edilemeyeceğini ifade etmektedir. En'âm Sûresi'ni işlerken, 151, 152 ve 153. ayetlerde geçen on tane temel haramdan birinin Allah'ın yolundan ayrılmak olduğunu zikretmektedir.¹⁸¹ Ona göre İslâm, diğer dinlerin hükmünü kaldırmıştır.¹⁸²

¹⁷⁴ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 6, s. 134.

¹⁷⁵ Ebu Cafer Mahammed b. Cerir et-Taberi, *Taberi Tefsîri*, Çev. Hasan Karakaya, Kerim Aytekin, C. 2, Hisar Yay., İstanbul 2015, s. 234.

¹⁷⁶ Nahl Sûresi 16/9.

¹⁷⁷ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 4, s. 406.

¹⁷⁸ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 7, s. 517.

¹⁷⁹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 8, s. 490.

¹⁸⁰ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 11, s. 430.

¹⁸¹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 5, s. 34.

¹⁸² Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 16, s. 422.

Ancak onan hükmü kıyamete dek kalıcı olacaktır. Zira Allah'ın insanlar için seçip razı olduğu son dindir. Kemale erdirilmiş ve tamamlanmıştır.¹⁸³

Havvâ, A'raf Sûresi 158. ayetine dair "Tamamlayıcı Bilgiler" bölümünde Müslim'in Sahihi'nde geçen bir hadisi nakletmektedir. Bu hadis-i şerife göre, herhangi bir kimse, Hz. Muhammed'in risaletini işittiği halde onun peygamberliğine iman etmezse ateşe girecektir.¹⁸⁴ Müellif bundan dolayı Mâide Sûresi 69. ayeti tefsir ederken, "İslâm'a girmiş Yahudiler, Hristiyanlar ve Sabiiler" ifadesini kullanmaktadır. Ona göre, İslâm'a girmiş, Allah'a ve ahiret gününe iman edip salih amel işlemiş olan bu insanlara gelecekte herhangi bir korku dokunmayacaktır.¹⁸⁵

Bütünüyle İslâm'a giren kimseleri kâmil Müslüman olarak vasıflandıran Havvâ, böyle bir Müslümanın hayrın bütün özelliklerini kendisinde topladığını ifade etmektedir.¹⁸⁶ Onun açıklamalarına göre bütünüyle İslâm'a girmek, asli ve ârizî her türlü hastalığın nihai ilacı ve tedavisidir. Zira dosdoğru yol, sadece İslâm'dır.¹⁸⁷

2. 1. 3. Muharref Dinler

Tahrif, iki şekilde yorumlanması mümkün olan bir sözü bir tarafa çekmek anlamına gelmektedir. İslâm literatüründe tahrif, sonraki dönemlerde Yahudi ve Hristiyanların kendi kutsal metinlerini kasıtlı bir şekilde değiştirmelerini veya yanlış yorumlamalarını ifade etmek için kullanılmaktadır.¹⁸⁸

Bu başlık altında, Saîd Havvâ'nın söz konusu bu dini oluşumlarla ilgili tespitleri tahlil edilecektir.

2. 1. 3. 1. Yahudilik

Yahudi, İbrâni ve İsrâili de denilen, Sâmi kavimlerinden bir ırk ve bu ırkın bağlı olduğu dini inancı ifade etmektedir.¹⁸⁹ Yahudilik ise yahudi topluluğunun dinî

¹⁸³ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 3, s. 479.

¹⁸⁴ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 5, s. 327.

¹⁸⁵ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 4, s. 113.

¹⁸⁶ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 8, s. 110.

¹⁸⁷ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 8, s. 496.

¹⁸⁸ Mehmet Tarakçı, "Tahrif", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt. XXXIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2010, s. 422.

¹⁸⁹ Hasan Akay, *İslâmi Terimler Sözlüğü*, İşaret Yay. 3. Baskı, İstanbul 2005, s. 498.

kültürü ya da dinî tecrübesi veya geniş anlamıyla kutsal topluluk/millet fikri üzerine kurulu dinin adıdır. Tanrı'nın kutsal vahyi olan Tevrat'ı kutsal kavmi olan İsrâil'e vermesi ya da İsrâil'in Tevrat'ı Tanrı'dan alıp kabul etmesiyle (Sînâ ahdi/vahyi) başlayan, merkezinde bu hadisenin ve ilgili inancın yer aldığı bir oluşumu belirtmektedir.¹⁹⁰

Saîd Havvâ'ya göre Yahudiler, Müslüman oldukları dönemlerde uzun tarihleri boyunca İslâm ümmetinden bir parça idiler. Hz. İsa'nın risaletini inkâr ettikleri günden beri kafir olmuş ve İslâm ümmetinin dışına çıkmışlardır.¹⁹¹

Havvâ, tefsirinde yer yer Yahudilerin batıl inançlarından söz ederek eleştirilerde bulunmaktadır. Nisa Sûresi 171. ayeti üzerinde dururken, Yahudilerin, Hz. İsa'ya karşı takındıkları tavırlardan ve bu tavırlarını, onun gayr-i meşru bir çocuk olduğunu iddia edecek kadar ileri götürdüklerinden söz etmektedir.¹⁹²

Yahudiler, Allah'ın altı gün boyunca yaratma işi ile meşgul olduğunu, yedinci günde de dinlendiğini iddia etmişlerdir. Saîd Havvâ onların bu yanlış düşüncelerine Kâf Sûresi'nde¹⁹³ cevap verildiğini ifade ederek, Yüce Allah için böyle bir durumun söz konusu olamayacağını, ona yorgunluk gibi şeylerin dokunamayacağını belirtmektedir.¹⁹⁴

Saîd Havvâ, günümüz Müslümanlarını özellikle Yahudilerin dinlerinde düştüğü gibi yanlışlara düşmemeleri konusunda uyarmaktadır. Onun tespitlerine göre Kur'ân-ı Kerim'de şu ya da bu şekilde müminlere mesaj vermeyen bir tek ayet yoktur. Yahudiler ile ilgili inen ayetler de Müslümanları ilgilendirmekte ve gerekli uyarıları içermektedir.¹⁹⁵

Saîd Havvâ, Yahudilerin ellerinde bulunan kutsal kitapları konusunda da temel kaideler sunmaktadır. Tevrat'ın sadece tahrif edildiğinden söz etmemekte; tefsir ilmi ile ilgilenenler için Tevrat'tan alınacak bilgiler konusunda da önemli bakış açısı

¹⁹⁰ Salime Leyla Gürkan, "Yahudilik", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt. XLIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2013, s. 188.

¹⁹¹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 10, s. 274.

¹⁹² Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 3, s. 379-380.

¹⁹³ Kâf Sûresi 50/38.

¹⁹⁴ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 14, s. 97.

¹⁹⁵ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 1, s. 152-153.

sunmaktadır. Havvâ'ya göre, Tevrat'tan bizim alabileceğimiz sadece Kur'ân ve sünnete uygun olan kısımlardır. Çünkü şu an elde bulunan nüshalar oldukça uzun dönemlerden sonra kaleme alınmıştır. Bu yüzden tahrif edilmemiş vahiyden çok az kısım müstesna, bir şey kalmamıştır.¹⁹⁶ Açıklamalarından müellifin kitap ehlinden nakil yapmaya tamamen karşı olmadığı anlaşılmaktadır. O, nakil yapılırken ya da onlara ait metinleri okurken dikkatli davranılmasını ve her bilginin İslâm'danmış gibi değerlendirilmemesini tavsiye etmektedir.¹⁹⁷

Tevrat'tan nakil yapılırken ihtiyatlı ve titiz davranmayı öğütleyen Havvâ, müfessirlerin Hz. Âdem kıssası ile ilgili olarak çokça sözler rivayet ettiklerini ve bütün bunlar arasında Rasûlullah'tan gelen az sayıda hadis olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, tercih edilen görüşe göre bu rivayetler çoğunlukla İsrâiliyattandır. Bunların kaynağı Tevrat'tır ve halen elde mevcut olan Tevrat'ın nakilleri güven vermemektedir. Çünkü ilmi tespitlere göre bu Tevrat, Allah'ın Musa'ya indirmiş olduğu Tevrat değildir. Zamanla birçok değişikliklere uğramıştır.¹⁹⁸ Müellifin, bazı ayetleri izah ederken zaman zaman Tevrat'tan alıntılar yaptığı ancak alıntı yaparken ölçülü davrandığı ve Kur'ân'a uygun olup olmadığına dikkat ettiği görülmektedir.¹⁹⁹

Saîd Havvâ, Tevrat'ın tahrif edildiğini iddia ederken konu ile ilgili birçok delil sunmuştur. O delillerden biri şu şekilde geçmektedir:

“Tevrat adını verdikleri kısımda yer alan Tesniye bölümünün 34. İshah'ının son sahifesindeki şu cümleyi okuyalım: “Rabbın kulu olan Musa orada Me'ab'da Rabbın, sözünü belirttiği şekilde öldü. Me'ab topraklarında el-Ceva'da Beyt Fağur'un karşısında gömüldü. Hiçbir insan bugüne kadar onun kabrini bilmemektedir.” Evvela bu nas, Tevrat'tan değildir. Çünkü Tevrat vefatından önce Hz. Musa'ya nazil olmuştur. Bu bölümler, Hz. Musa'dan çok uzun zaman sonra yazılmıştır. Hz. Musa'nın çağdaşı olan nesil, Hz. Musa'nın kabrinin bulunduğu yeri unutmuş olamaz.”²⁰⁰

Saîd Havvâ, bazen Tevrat ile Kur'ân-ı Kerim arasında da kıyaslamalar yapmaktadır. Hz. Âdem, Hz. Nuh, Hz. İbrahim sonra da Hz. Yakub ve Hz. Yusuf kıssalarından oluşan Tekvin bölümünün hemen hemen tamamıyla Kur'ân-ı Kerim'de

¹⁹⁶ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 11, s. 32.

¹⁹⁷ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 1, s. 137.

¹⁹⁸ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 5, s. 126.

¹⁹⁹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 5, s. 293.

²⁰⁰ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 5, s. 293.

-herhangi bir faydası olmayan lüzumsuz sözler yahut da uydurma ve yalanlar müstesna- yer aldığını belirtmektedir.²⁰¹

Havvâ'ya göre Tevrat'ta hak ile batıl karışmış vaziyettedir. Bu bakımdan esas itibariyle güvenilebilecek nitelikte değildir. Ancak kısmen bir çeşit yardımcı unsur olarak görülebilir.²⁰² Zira Kur'ân-ı Kerim, sözünü ettiği bütün meselelerde (zaman, mekân, ahlak, tarih, toplum, siyaset ve başka bütün konularda) nihai hükmünü ortaya koymuştur.²⁰³

1. 1. 3. 2. Hıristiyanlık

Hıristiyanlık, İsa Mesih anlayışı üzerine temellenen bir inanca sahiptir. Ana fikri Yeni Ahid'de (Ahd-i Cedîd) bulunan bu inanca göre İsa, hem tanrının oğlu hem de insanlığın kurtarıcısıdır.²⁰⁴ Kutsal kitapları Eski ve Yeni Ahit'tir.²⁰⁵ Yeni Ahit, M. S. 65-150'de tamamlanmıştır. M. S. 325-1054'te bütün Avrupa'nın resmi dini olan²⁰⁶ Hıristiyanlık, üç kiliseye ayrılmaktadır. Bunlar: Katolik, Protestan ve Ortodoks'tur.²⁰⁷

Saîd Havvâ, Meryem Sûresi'nin muhtevası üzerinde dururken, onun -bir yönüyle- Yahudiler ve Hıristiyanlar arasında Hz. Mesih ile ilgili anlaşmazlığı çözmek üzere geldiğini ifade etmektedir. Yahudiler, Hz. İsa'nın zinadan doğma olduğunu ileri sürmüş, Hıristiyanlar ise onu yücelteyim derken Allah'ın oğlu olduğunu iddia etmişlerdir.²⁰⁸

Havvâ'ya göre erken dönemde başlayan inhirafta büyük etkisi olan Pavlos, Havarilerden değildir. İlk Havari olan Simon Petros'un da öğrenciliğini yapmamış, onun yanında sadece on beş gün kalmıştır. Nitekim mektuplarında da kendisi bu

²⁰¹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 7, s. 148.

²⁰² Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 5, s. 286.

²⁰³ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 5, s. 294.

²⁰⁴ Kürşat Demirci, "Hıristiyanlık", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt. XVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 368.

²⁰⁵ Hüseyin G. Yurtaydın ve Mehmet Dağ, *Dinler Tarihi*, Turizm ve Tanıtım Bakanlığı Turizm Eğitimi Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1975, s. 186.

²⁰⁶ Hüseyin G. Yurtaydın ve Mehmet Dağ, *a.g.e.*, s. 195.

²⁰⁷ Ahmed Abdullah el-Masduşi, *Yaşayan Dünya Dinleri (Sosyo-Politik İnceleme)*, Çev. Mesud Sadık, Kalem Yay., İstanbul 1981, s. 198.

²⁰⁸ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 8, s. 430.

noktaya değinmiştir. Barnabas İncili ile de ihtilafa düşen Pavlos, kendi görüşlerini paylaşmayanlara karşı cephe almıştır.²⁰⁹

Saîd Havvâ, Hristiyanlık tarihinde inanç noktasında yapılan tartışmaları, Seyyid Kutub'un tefsirinden bir alıntı ile aktarmaktadır. Maide Sûresi 14. ve 17. ayetlerin tefsirini yaparken Fi Zilâl'den şu bilgileri paylaşmaktadır:

“Aslında Hz. İsa'nın, Allah'tan getirdiği Tevhid esası, her peygamberin getirdiği Tevhid'in ta kendisiydi. Ancak bu saf, temiz ve berrak akideye birçok şeyler soktular. Zaman içerisinde çeşitli ilaveler yapıldı. Her bir seferinde yapılan değişik ilavelerle bugün karşımıza, bu karmakarışık olan, efsanelerle ve çarpık düşüncelerle dolu bir din çıktı. Akılları şaşırıp hayrette bırakacak olan bir din. Bütün bu tartışmaları ortadan kaldırmak ve ihtilafları önleyip gerekli tasfiyelerde bulunmak için Hz. İsa'nın ölümünden sonra 325 tarihinde Konsül toplandı.²¹⁰ Mesih'in ilah olduğu görüşü benimsendi. Daha sonraları “Ruhu'l-Kudüs” etrafında yeni bir tartışma ortaya çıktı. Kimisi “o, ilahdır.” derken, kimileri de ilah olmadığını ileri sürdü. Birinci İstanbul Konsülü toplandı (381). İlahlık ve insanlık yönlerinin bir arada bulunup bulunmaması noktası üzerinde bir başka ihtilaf baş gösterdi. 451 yılında toplanan Chalcedeina konsülünde onun iki tabiata sahip olduğu -biri Lahutî diğeri insanî- görüşü benimsendi.”²¹¹

Saîd Havvâ, Tevrat gibi İncil'in de tahrif edildiğini, şu an elde bulunan İncil'in Hz. İsa'ya indirilen ve bizim de iman ettiğimiz İncil'den farklı olduğunu ifade etmektedir. Havvâ'nın tespitlerine göre, bugünkü dört İncil'de güvenilirlik vasfı bulunmamaktadır. Çünkü bu İncillerin hepsi Pavlos ekolüne aittir ve bunlar arasında doğrudan doğruya Hz. Mesih'ten alınmış tek bir İncil dahi yoktur.²¹²

2. 1. 4. İslâm Dışındaki Dinlerin Mensupları ile İlişkiler

2. 1. 4. 1. Ehl-i Kitap

Ehl-i Kitap tamlaması, ilahi bir kitaba inananlar anlamına gelmektedir. Terim olarak, Müslümanların dışındaki kutsal kitap sahibi din mensupları için kullanılmaktadır.²¹³

Yüce Allah, indirdiği kitaplarda kulları için emirlerini ve yasaklarını anlaşılır bir şekilde açıklamıştır.²¹⁴ Allah'a teslim olan Müslümanlar, Kur'ân'ın emri

²⁰⁹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 3, s. 511.

²¹⁰ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 3, s. 537.

²¹¹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 3, s. 534-538.

²¹² Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 8, s. 456.

²¹³ İbrahim Coşkun, *Günümüz Akaid ve Kelam Problemleri*, Kitap Dünyası Yay., İstanbul 2017, s. 228-229.

²¹⁴ Ömer Neseî, *Ömer Neseî Akaidi*, Çev. Bekir Sırmabıyıkoglu, Yasin Yay., İstanbul 2010, s. 138.

gereği,²¹⁵ Peygamberlere indirilmiş bütün kitaplara inanmakta ve tahrif edilmemiş şekilleri itibariyle onlardan hiç birisi arasında fark gözetmemektedirler.²¹⁶

Kur'ân, sosyal ilişkilerde Ehl-i Kitaba müşriklerden farklı birtakım ayrıcalıklar tanımıştır. Örneğin, Müslümanlar onların yemeklerini yiyebilmekte ve iffetli olan bayanları ile evlenebilmektedir.²¹⁷ En önemli ayrıcalık ise -cizye dışında herhangi bir beklentiye girilmeden-²¹⁸ onların zimmi olarak kabul edilmeleridir.

Saîd Havvâ, yaşadığı dönemin şartlarının etkisinde kalarak Ehl-i Kitap mensupları ile ilişkilerimizi belirlemeye çalışmaktadır. Âl-i İmrân Sûresi'nde yer alan *“Ey iman edenler! Kendilerine kitap verilenlerden bir grubun sözünü dinlerseniz sizi imanınızdan vazgeçirip yeniden küfre döndürürler.”*²¹⁹ ayeti açıklarken 20. asırda yaşanan duruma dikkat çekmektedir. Ona göre, bu ayette “bir kesim” den söz edilmekte, dolayısıyla Ehl-i kitabın tümünün bizi saptırmak üzere gayret harcamadıkları anlaşılmaktadır. Yüce Allah burada mü'min kullarını, Kitap ehlinden bir kesime itaat etmekten sakındırmaktadır. Zira bu zümreye itaat, kişiyi irtidata kadar götürmektedir.²²⁰

Ehl-i Kitap ile ilişkilerimizi belirleyen ayetlerden biri Ankebût Sûresi'nde geçmektedir:

*“İçlerinden zulmedenler hariç, Kitap ehli ile ancak en güzel bir yolla mücadele edin ve (onlara) şöyle deyin: “Biz, bize indirilene de, size indirilene de inandık. Bizim ilâhımız ve sizin ilâhınız birdir (aynı ilâhtır). Biz sadece O'na teslim olmuş kimseleriz.”*²²¹

Saîd Havvâ, bu ayetin tefsirinde Ehl-i Kitap'a karşı uygulanacak yöntemleri işlemektedir. Ona göre, Ehl-i Kitap ile mücadelede sevap elde etmek için hangi yol daha güzel ise o yol takip edilmelidir. Bu yolda kabalık ve sertliğe karşı yumuşak

²¹⁵ Bakara Sûresi 2/285.

²¹⁶ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 13, s. 124.

²¹⁷ Seyyid Kutub, *Davetin İlkeleri*, Çev. Sadeddin Ergün ve Hasan Fehmi Ulus, Muvahhit Yay., Trabzon 1985, s. 239.

²¹⁸ İsmet Özel, *İrtica Elden Gidiyor*, İklim Yay., 2. Baskı, İstanbul 1987, s. 113.

²¹⁹ Âl-i İmrân Sûresi 2/100.

²²⁰ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 2, s. 415.

²²¹ Ankebût Sûresi 29/46.

davranmak; gazaba karşı da hiddeti yenmek esastır. Düşmanlık ve inatta ileri giden ve öğütleri kabul etmeyenlere karşı ise yumuşak üslup yerine, sert bir tavır gösterilmelidir. Havvâ'ya göre bu ayet, din hususunda kâfirlerle münazara yapmanın caiz olduğuna işaret ederken, delil ortaya koymada kullanılacak yöntem de dikkat çekmektedir. Ayetin “*Ve deyin ki: Bize indirilene de, size indirilene de iman ettik. Bizim ilahımız da sizin ilahınız da birdir. Biz O'na teslim olanlarız.*” bölümünde ise güzel yolla tartışmalarımızda söylememiz gereken sözler öğretilmektedir. Buna göre söz konusu tartışmalarda bir Müslüman, Yüce Allah'ın indirmiş olduğu Kur'ân'a ve aynı zamanda da Tevrat, İncil ve Zebur'a da iman ettiğini ifade ederken; kendisinin de onların da rabbi olan Allah'a iman ettiğini ve sadece O'na teslim olduğunu ilan etmelidir.²²²

Saîd Havvâ, bu ayet-i kerimenin çağlar boyunca Müslümanlara yön verdiğini ve Ehl-i Kitap ile yapılacak tartışmanın edebini öğrettiğini beyan etmektedir.²²³

2. 1. 4. 2. Ehl-i Zimme

Zimmî, kendisine güvence verilen ve koruma altına alınan kişi demektir. Sözlükte “bir kimsenin yüklendiği, ödemeye mecbur olduğu borç, alacak; himaye, sahip çıkma; antlaşma, ahid” anlamlarındaki zimmet kökünden gelmektedir. Ehl-i zimme de İslâm ülkesinde vatandaş olarak Müslümanlarla beraber yaşayan başka din mensupları için kullanılmaktadır.²²⁴

İslâm, sosyo-kültürel çoğulculuğa dayalı bir toplum modeli geliştirerek farklı din mensuplarına özgür bir ortamda yaşama hakkı tanımaktadır.²²⁵ Bu modelin ilk temeli Medine'de atılmıştır. Burada düzenlenen Medine Vesikası, toplumun bütün kesimlerinin temel haklarını korumayı taahhüt etmiştir.²²⁶

Abdülkerim Zeydan, Daru'l-İslâm'da zimmîlerin durumunu fihri açıdan açıklığa kavuşturarak, onları Daru'l-İslâm halkının fertlerinden ve ülkenin

²²² Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 11, s. 131-132.

²²³ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 11, s. 154.

²²⁴ Mustafa Fayda, “Zimmî”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt. XLIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2013, s. 428.

²²⁵ Ali, Bulaç, *İslâm ve Fanatizm*, İz Yay., İstanbul 1995, s. 25.

²²⁶ Ali Bulaç, *İslâm ve Demokrasi (Teokrasi-Totaliterizm)*, Beyan Yay., İstanbul 1993, s. 54.

vatandaşlarından kabul etmektedir.²²⁷ İslâm toplumunda Müslüman olmayan bütün fertlerin kanı, malı ve canı teminat altındadır.²²⁸

Münir Şefik, zimmîlerin ödevleri ve hakları konusunda Yusuf el-Kardavi'den şu temel prensipleri nakletmektedir: “Zimmîlerin ödevleri cizye vermek, muamelatta İslâm kanunlarına itaat etmek ve Müslümanların inanç ve ibadetlerine saygı göstermektir. Zimmîlerin, Müslümanlar üzerindeki hakları ise Müslümanların onları harici ve dahili her türlü zulümden koruması, ihtiyarlık, fakirlik ve acizliğe karşı onları güvence altına alması, inanç, ibadet ve çalışma hürriyetlerinin sağlanmasıdır. Zimmî olan kimse imamet, devlet başkanlığı, ordu komutanlığı, hâkimlik, zekât idaresi gibi önemli alanlar dışında, devlet kurumlarında çalışma hakkına da sahiptir.”²²⁹

el-Esâs'ta Saîd Havvâ, bütün hukuki boyutlarıyla bu meseleyi ele almakta, hatta günümüze ışık tutacak açıklamalarda bulunmayı da ihmal etmemektedir. Müellif, ashabı kiramın cizye meselesinde Ehl-i Kitaba davrandıkları gibi Mecusilere de davrandıklarını kaydetmektedir.²³⁰ Bu uygulamadan hareketle tarih boyunca Arap olmayan müşriklere Kitap Ehli gibi davranıldığını belirten Havvâ, İbn Kesîr'den alıntı yaparak, Ebû Hanife ve İmam Malik'in görüşlerini aktarmaktadır. Ebû Hanife'ye göre cizye, Arap olmayan herkesten -kitap ehli ya da müşrik- alınmaktadır. Araplardan ise sadece kitap ehli olanlarından alınmaktadır. İmam Malik ise ister kitabî, ister Mecusi, ister putperest, isterse başka bir din mensubu olsun, bütün kâfirlerden cizye alınmasını caiz görmektedir.²³¹

Havvâ, Müslümanların zimme ehli ile olan sosyal ilişkilerine değinirken İbn Hacer'in “Zimme ehline meclislerinde kıyam yapman caizdir.” görüşünü aktarmaktadır.²³²

²²⁷ Münir Şefik, *Çağdaş İslâm Düşüncesi (Hareketler, Devrimler, Eserler)*, Çev. Esat Pınarbaşı, Dünya Yay., İstanbul 1991, s. 181-182.

²²⁸ İbrahim Sarmış, *Bir Düşünür Olarak Seyyit Kutup*, Fecr Yay., Ankara 1992, s. 74.

²²⁹ Münir Şefik, *a.g.e.*, s. 186-187.

²³⁰ Havvâ, *el-Esâs Fil't-Tefsîr*, C. 6, s. 105.

²³¹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 6, s. 135.

²³² Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 2, s. 291-292.

Havvâ, Şam halkı ile barış yapıldığı zaman zimmî konumuna düşen Hristiyanların, müminlerin emiri Hz. Ömer b. Hattab'a yazdıkları mektuba yer vermektedir. Ona göre cizye, İslâm adaletinin en büyük tecellilerinden birisidir. Çünkü cizye, Müslüman olmayanların savaşla yükümlü tutulmamasının bir karşılığı olarak alınmaktadır. Müslümanların safında savaşmayı kabul edenlerden de cizye kaldırılmaktadır. Havvâ cizyeyi bu şekliyle, askerlik hizmetinin bedeli ve Müslümanların egemenliğine boyun eğmeyi kabul etmenin bir ifadesi olarak değerlendirmektedir.²³³

Müslüman fakihler, zimmilerle olan sosyal ilişkilerin sınırlarını en ince ayrıntısına kadar belirlemişlerdir. Buna örnek olarak, zimmilerin içkilerine karışılmaz.²³⁴ Bir Müslüman, bir zimminin içkisini dökerse veya beslediği domuzu öldürürse tazminat ödemesi gerekmektedir. Aynı şeyler bir Müslüman'ın ise tazminat ödenmemektedir.²³⁵

2. 1. 4. 3. Müşrikler

Müşrik kelimesi, ıstılahta açıktan açığa Allah'a şirk koşan, sayısız ilahlara inanan, onları O'na ortak ittihaz eden, Müslüman, Hristiyan, Yahudi, Sabii, ve Mecusi olmayan, şirki din olarak kabul eden, putlara tapan Arap müşrikleri (putperestleri) için kullanılmaktadır.²³⁶ Hz. Peygamber'in Mekke'de elçi olarak gönderildiği dönemde muhatap olduğu toplum, Allah'ın varlığına inanmakla birlikte şirk karanlığında yaşayan²³⁷ ve Lât, Menât, Uzzâ gibi putları Allah'a ortak koşan politeist bir toplumdur.²³⁸

Kur'ân-ı Kerim, müşriklerin inanç ve tavırlarını birçok ayette ayrıntılı olarak gündemimize taşımaktadır. Saîd Havvâ, bu ayetleri tefsir ederken hem Kur'ân-ı Kerim'in indirildiği dönemin şirk mantığını hem de günümüzdeki şirk anlayışlarını

²³³ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 6, s. 137-138.

²³⁴ Halil Gönenç, *Günümüz Meselelerine Fetvalar*, C. 1, İlim Yay., İstanbul 1983, s. 242.

²³⁵ Saîd Havvâ, *İslâmi Eğitim Modeli (Fi Afaki't Tealim)*, Çev. Abdulhakim Sonkaya, Dua Yay., 2. Baskı, İstanbul 2017, s. 55.

²³⁶ M. Ali Kapar, *Hz. Muhammed'in Müşriklerle Münasebeti*, İlim Yay., İstanbul 1987, (Yayınlanmış Doktora Tezi), s. 11-12.

²³⁷ Afzalur Rahman, *Siret Ansiklopedisi*, C. 1, Çev. Yusuf Balcı, Hakan Bayrak, Bülent Biberici v.d., İnkılâb Yay., 3. Baskı, İstanbul 2003, s. 22.

²³⁸ İhsan Eliaçık, *İtikad Üzerine*, Şafak Yay., İstanbul 1992, s. 62.

tespit etmeye çalışmaktadır. Onun tespitlerine göre, Necm Sûresi 19 ve 20. ayetlerde Yüce Allah, müşrikleri putlara ibadetleri dolayısıyla kınamaktadır.²³⁹ Aynı sûrenin 21 ve 22. ayetlerinde de onların batıl inançlarının üzerinde yükseldiği bütün temellerinin ve bu temeller üzerinde yapılarını kuranların her türlü bozuk düşüncelerinin yıkıldığını görmekteyiz. Meleklerin Allah'ın kızları olduğu ve meleklerin kendilerine şefaah edecekleri iddiası gibi.²⁴⁰

Müşrik mantığı, Ahkâf Sûresi'nde de sorgulanmaktadır. Havvâ, bu sûrenin 4. ayetinde müşriklere adeta şu soruların sorulduğunu belirtmektedir:

*“Allah'ı bırakıp taptığımız şeyler, eğer ilah iseler yeryüzünde neyi yaratmışlardır? Onlar göklerin yaratılışına mı katıldılar da bundan dolayı siz de onlara ibadete kalkıştınız? Hiç birisi olmadığına göre O'nunla beraber nasıl olur da başkasına ibadet ediyor ve O'na başkalarını ortak koşuyorsunuz?”*²⁴¹

Müşrikler putlara taparlardı. Kâbe'nin içinde ve çevresinde 360 tane putları vardı. Bunun yanında her evde ev halkının taptığı bir putu bulunuyordu.²⁴² Taptıkları bu putların, Allah katında kendilerine şefaahçi olacağına inanırlardı. Onların bu inançları Yunus Sûresi'nde şu şekilde yerilmektedir:

*“Allah'ı bırakıp, kendilerine ne zarar, ne de fayda verebilecek şeylere tapıyorlar ve ‘İşte bunlar Allah katında bizim şefaahçilerimizdir’ diyorlar. De ki: ‘Siz, Allah'a göklerde ve yerde O'nun bilmediği bir şeyi mi haber veriyorsunuz? O, onların ortak koştukları şeylerden uzaktır, yücedir.’”*²⁴³

Saîd Havvâ bu ayetin, müşriklerin mantıklarını ve felsefelerini ortaya koyduğunu ve onların Allah'ın varlığını kabul etmekle birlikte başkalarını O'na ortak koştuklarını ifade etmektedir. Havvâ'ya göre Hz. İsa'yı ya da başka bir peygamberi

²³⁹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 14, s. 213.

²⁴⁰ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 14, s. 215-216.

²⁴¹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 13, s. 347.

²⁴² Yusuf el-Kardavi, *Tevhidin Hakikati*, Çev. Mustafa Özel, Özgün Yay., 8. Baskı, İstanbul 1998, s. 10.

²⁴³ Yunus Sûresi 10/18.

yahut da herhangi bir veliyi Allah'a ortak koşanların da felsefesi budur. Halbuki ibadete layık sadece Allah'tır.²⁴⁴

Saîd Havvâ, Müslümanların müşriklerle olan siyasi münasebetlerine geniş yer vermektedir. Ona göre, putperest olan bir Arap'tan, İslâm'a girmesi dışında bir şey kabul edilmez. Zimmî olan Arap'tan ise cizye almak caizdir. Fakat Arap yarımadasında bırakılmaz. Arap olmayanlara da üç tercih hakkı (İslâm, cizye ve savaş) sunularak bunlardan birisini kabul etmeleri istenmektedir.²⁴⁵

Havvâ'ya göre hayırlı olan her şeyin temelinde iman vardır.²⁴⁶ Ahiret gününe inanmamanın ve hayırlı bir amel olan zekâtı vermemenin temelinde de şirk düşüncesi yer almaktadır.²⁴⁷ Şirk, insanlık hayatında her alanda kötülöklere neden olmaktadır. Şirk yolunu tercih edenler de Allah'ın azabını hak etmektedir.²⁴⁸

Saîd Havvâ'nın tefsirde kullandığı metot burada da görölmektedir. O, konuyu bütün boyutları ile ele aldıktan sonra günümüze taşıyarak okuyucuya gerekli mesajları sunmaktadır. İnkârcı ateistlerin kendilerini bilim ehli ve akılcı olarak takdim ettiklerini dile getiren Havvâ, bu iddialarının tam bir yalan olduğunu ifade etmektedir. Putperest müşriklerle bu kesimi kıyaslayan müellif, ateizmin yeni türden bir şirk olduğunu belirtmektedir. Ona göre putperest müşrikler doğanın bir parçasına ibadet ederken, ateistler doğanın tümüne yaratmak, rızık vermek ve hikmet gibi nitelikler izafe etmektedir.²⁴⁹

Havvâ'nın çağımızın ateistleri ilgili bir diğör değerlendirilmesine göre, onlar "tabiat" adı altında yeni bir ilah uydurmuşlar ve buna uluhiyetin bütün özelliklerini vermişlerdir. Saîd Havvâ'ya göre ilk müşrik, tabiattaki tezahürlerin bir kısmına ibadet ederken, şimdiki kültürlü müşrik ise bütünüyle tabiata ibadet etmektedir.²⁵⁰

²⁴⁴ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 6, s. 381.

²⁴⁵ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 2, s. 142.

²⁴⁶ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 12, s. 255.

²⁴⁷ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 13, s. 39.

²⁴⁸ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 11, s. 217.

²⁴⁹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 13, s. 348.

²⁵⁰ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 9, s. 375.

2. 1. 4. 4. Küfür Ehli

Saîd Havvâ “O, sizi yaratandır. Böyle iken kiminiz kâfir, kiminiz mü’minidir. Allah, yaptıklarınızı hakkıyla görendir.”²⁵¹ ayetinin tefsirinden yola çıkarak insanların mü’minler ve kâfirler olmak üzere iki büyük kısma ayrıldığını belirtmektedir.²⁵² Farklı özelliklerinden dolayı münafık olarak değerlendirilen kısım da küfür ehlinen sayılmaktadır.²⁵³ Necm Sûresi’nde geçtiği üzere²⁵⁴ biri iyilik yapan ve diğeri de kötülük işleyen bu iki kesim²⁵⁵ yani Müslümanlar ve Kâfirler ayırımı sadece bu dünyaya münhasır olmayıp ahiret hayatında da gündeme gelecektir.²⁵⁶ Saîd Havvâ, bu temel ayırımla birlikte iki kesimin özelliklerine de yer yer dikkat çekmektedir.

İbrahim Sûresi 3. ayetini izah ederken kâfirlerin en bariz özelliklerini şu şekilde sıralamaktadır:

1. Dünya hayatını ahirete tercih ederler.
2. Allah yolundan alıkoyarlar.
3. Allah yolunun çarpık görülmesini ve ondan uzaklaşılmasını isterler.²⁵⁷

Küfür ehlinin özellikleri bunlarla sınırlı değildir. Kur’ân-ı Kerim baştan sona kadar iman ve küfür karşılaştırması yapmaktadır. Havvâ, bu kıyastan hareketle takva yolunun ibadet, tevhid, iman ve salih amel; dalalet yolunun ise ahidleri bozmak, Allah’ın korunmasını emrettiği şeyleri (akrabalık bağlarını) koparmak ve yeryüzünde fesad çıkarmak olduğunu ifade etmektedir.²⁵⁸

Yüce Allah’ın kulları için seçip beğendiği ve Hz. Muhammed’e indirilmiş bulunan İslâm’ın, hidayetini ta kendisi olduğuna vurgu yapan Havvâ, onun dışında

²⁵¹ Teğabun Sûresi 64/2.

²⁵² Havvâ, *el-Esâs fi’-t-Tefsîr*, C. 15, s. 146.

²⁵³ Havvâ, *el-Esâs fi’-t-Tefsîr*, C. 15, s. 475.

²⁵⁴ Necm Sûresi 53/31.

²⁵⁵ Havvâ, *el-Esâs fi’-t-Tefsîr*, C. 14, s. 219.

²⁵⁶ Havvâ, *el-Esâs fi’-t-Tefsîr*, C. 15, s. 273.

²⁵⁷ Havvâ, *el-Esâs fi’-t-Tefsîr*, C. 7, s. 362.

²⁵⁸ Havvâ, *el-Esâs fi’-t-Tefsîr*, C. 1, s. 400.

hidayetin hiçbir şekilde söz konusu olamayacağını ifade etmektedir.²⁵⁹ Müellifin, hidayet kavramından hareketle burada da kâfirlerin birkaç özelliğinden söz ettiği görülmektedir. Ona göre hidayet bulmayanların tabiatı günahkâr, müstekbir, cahil, azgın ve hevaya tabi bir tabiattır. Hidayet bulan tabiatın özellikleri arasında ise iman, akıl, fikir, yakin, doğruluk, itaat, insaf ve ilim gibi özellikler vardır.²⁶⁰ Kâfirlerin yolunun yalanlamak, reddetmek ve şüphe etmek olduğunu²⁶¹ ifade eden Havvâ, onların küfre düşmelerini ahiret gününü inkâr etmelerine bağlamaktadır.²⁶²

Yukarıda kâfirler ve Müslümanlar ayırımının ahirette de devam edeceğinden bahsetmiştik. Havvâ, Hûd Sûresi 15 ve 16. ayetleri işlerken kâfirlerin akıbetleri ile ilgili bir değerlendirmede bulunmaktadır. Onların dünya hayatında iyilik içeren amellerinin ahirette bir sevap olarak karşılık bulamayacağını, dolayısıyla boşa gideceğini ifade eden müellif, bunun sebebinin Allah'ın rızasını ve ahiret yurdunu istememelerine bağlamaktadır. Havvâ, ayrıca bu iki ayet-i kerimenin, yaptıkları ile dünyevî çıkar amaçlayan kâfir ya da Müslüman herkes hakkında umumi olduğunu belirterek herkesi uyarmaktadır.²⁶³

Saîd Havvâ bu aşamada sözü çağımıza getirerek günümüzdeki kâfirlerin, düşüncelerini ortaya koyan sözlerini (bütün çağlar boyunca gelen kâfirlerden farklı olarak) hikâyelerinde, romanlarında, şiirlerinde, araştırmalarında, konuşmalarında ve bilimsel görünümlü kitaplarında süslü bir şekilde sunduklarını ifade etmektedir.²⁶⁴ Küfrün mantığının aynı olduğuna işaret eden Havvâ, günümüzde de birçok insanın Avrupa ve Amerika halklarının sahip oldukları rahat ve lüks yaşamı, İslâm'ın hak olmadığına bir delil olarak sunduklarını ileri sürmektedir. Müellif, buradaki sapmanın temel nedenini de ahiret gününün inkâr edilmesine bağlamaktadır.²⁶⁵

Konunun bu bölümünde, müellifin el-Esâs'ta dikkat çektiği -Müslümanların kâfirlerle olan sosyal ilişkilerini belirleyen- birkaç yol işaretinden söz edilecektir:

²⁵⁹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 1, s. 254.

²⁶⁰ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 13, s. 320.

²⁶¹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 13, s. 280.

²⁶² Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 12, s. 198.

²⁶³ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 7, s. 31.

²⁶⁴ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 9, s. 253.

²⁶⁵ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 8, s. 501.

1. Hiç kimseyi İslâm dinine girmek için zorlamayınız.²⁶⁶
2. Onların dinine girmedikçe sizden asla razı olmazlar.²⁶⁷
3. Onları İslâm'a davet ederken en uygun metodu kullanınız.²⁶⁸
4. Kardeşlik bağları ile onlara bağlanmayın.²⁶⁹
5. Kâfirlerin hâkim olduğu yerde, Müslümanın dinini gizleyip hicret etmemesi caiz değildir.²⁷⁰
6. İbn Kesîr ve Neseffî'ye göre, kâfirlerin şerrinden korkan kişi takiyye yapabilir.²⁷¹

Saîd Havvâ, İbn Kesîr ve Neseffî'nin konu ile ilgili görüşlerini aktardıktan sonra, bazı ilim adamlarının kâfirleri, fasıkları ve zalimleri idare yoluna gitmeyi de takiyye türünden saydıklarını kaydetmektedir. Bu alimlere göre, bunlardan gelecek eziyetleri önlemek için onlara yumuşak söz söylemek, yüzlerine gülmek, gerektiği yerde şakalaşmak ve onlara çeşitli hediyeler vermek caizdir.²⁷²

Bu örneklere bakıldığında, kâfirlerle (böyle ortamlarda) olan sosyal ilişki alanının daha da geniş olduğu anlaşılmaktadır.

2. 1. 4. 5. Münafıklar

Münafık, İslâmi terminolojide içi dışı bir olmayan, Müslüman toplumda Müslüman gibi görünerek gerçekte içinde küfür veya şirk inancını taşıyan kimselere denir.²⁷³ Yalan söylemek, aldatmak, hile yapmak, alay etmek, fesat çıkarmak, şüphe içinde bulunmak bu grubun temel özelliklerindedir.²⁷⁴

²⁶⁶ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 2, s. 140.

²⁶⁷ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 1, s. 254.

²⁶⁸ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 1, s. 401.

²⁶⁹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 4, s. 78.

²⁷⁰ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 2, s. 297-298.

²⁷¹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 2, s. 281.

²⁷² Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 2, s. 299.

²⁷³ Ali Bulaç, "Münafık", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, C. 3, Risale Yay., İstanbul 1990, s. 75.

²⁷⁴ Muhammed Ali es-Sabuni, *Safvetü't Tefâsir*, C. 1, Çev. Sadreddin Gümüş ve Nedim Yılmaz, Ensar Yay., İstanbul 1995, s. 65.

Münafıklar, birtakım söz ve davranışları ile ancak tanınabilir. Zira onlar, küfür ehli içerisinde içi-dışı bir olmayan kesimdir. Saîd Havvâ, Maun Sûresi 1-7 arası ayetleri izah ederken onların dini yalanlama, namaza aldirmama, kıldığı zaman da riyakâr davranma ve sahip olduğu şeylerin en küçüğünü dahi vermeme gibi özelliklere sahip olduklarını ifade etmektedir.²⁷⁵

Münafıkların özelliklerinden bir kısmı kendi adlarını taşıyan 63. sûrenin ilk ayetlerinde de görülebilmektedir. Saîd Havvâ, bu ayetlerde onların tabiatlarına dair hususiyetlerin işlendiğini belirtmektedir. Ona göre münafık tabiatın, salih bir ameli yoktur. Tabiatlarında ileri derecede korkaklık ve son derece şüphecilik hâkimdir. Onlar, İslâm'a ve Müslümanlara karşı düşmanlıkta ön safta yer almaktadırlar.²⁷⁶ Hayırlı herhangi bir faaliyet için davet edildiklerinde yüz çevirmektedirler.²⁷⁷ Havvâ, Hacc Sûresi'nin 11. ayeti üzerinde dururken de münafıkların özelliklerinden söz etmektedir. Bu ayette söz konusu edilen kişi, münafık bir karaktere sahiptir. Dünya işleri yolunda giderse ibadete devam etmekte, iyi gitmezse o zaman da gerisin geri dönmektedir.²⁷⁸

Rasûlullah'ın münafıklara uyguladığı siyaset neticesinde birçoğunun nifaktan kurtulduğuna dikkat çeken Havvâ, Uhud günü İslâm ordusundan münafıkların başı Abdullah b. Ubey b. Selul ile birlikte üç yüz kişiden fazla askerin ayrıldığını; bununla birlikte Hz. Huzeyfe'nin, münafık olduklarını bize haber verdiği kimselerin birkaç kişiyi geçmediğini hatırlatmaktadır. Münafıklar bir mescit inşa edip Rasûlullah'ın burada namaz kılmasını istemişlerdir. Allah, yapılış gayesi müminlerin arasını açmak ve zarar vermek olan bu mescitte²⁷⁹ Rasûlü'ne namaz kılmasını haram kılmış, O da mescidi yıktırmıştır.²⁸⁰

Müellif, Tevbe Sûresi 84. ayet-i kerimesi indikten sonra Rasûlullah'ın bir cenazeye çağrıldığında onun hakkında soru sorduğunu, onun hakkında hayırlı

²⁷⁵ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 16, s. 401.

²⁷⁶ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 15, s. 124.

²⁷⁷ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 12, s. 125.

²⁷⁸ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 9, s. 281.

²⁷⁹ İbn-i Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd (Rahmet Peygamberi ve Devleti)*, C. III, Çev. Muzaffer Can, Cantaş Yay., İstanbul 1990, s. 1481.

²⁸⁰ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 6, s. 245.

konusulursa kalkıp namazını kıldığını, başka türlü olursa namazını kıldırmadığını belirtmektedir. Bu tavır, o dönemde münafıklarla olan dini ve sosyal ilişkileri belirleyen açık bir örnektir.²⁸¹

Saîd Havvâ, münafıklar konusunda çağımız Müslümanlarına kısaca şu uyarılarda bulunmaktadır:

1. Bakara Sûresi 14. ayetin haklarında geçerli olduğu kimseler, asrımızda görüldükleri gibi hiçbir çağda görülmemişlerdir. Zira çağımızda, mason kuruluşları, gayr-ı ahlâki cemiyetler ve amaçları ifsad olan partiler alabildiğine çoğalmıştır.²⁸²

2. Tevbe Sûresi'nde münafıklarla ilgili zikredilen örnekler, belli bir dönemin insanlarına has değildir. Her dönemde karşılaşılabilecek örneklerdir.²⁸³

3. Dırar mescidi hadisesi, Müslümanların güvenliğini ve birliğini tehlikeye düşüren her şeyin kökünü kazımakta tereddüt edilmemesi gerektiğini göstermektedir.²⁸⁴

4. Münafıklar için mağfiret dilemek doğru değildir. Zira Yüce Allah, onlar için dilenen mağfiretin herhangi bir yarar sağlamayacağını haber vermiştir.²⁸⁵

5. Kur'ân-ı Kerim, münafıklardan sakınmamızı ve onlara herhangi bir fırsat vermememizi emretmektedir. Oysa çağımızda münafıklardan çok az sakınılmaktadır.²⁸⁶

6. Ahzâb Sûresi 60-62 ayetleri, münafıkların ta'zir edilmeleri konusunda geniş bir alan açmıştır. Bütün ihanetlerine rağmen, Rasûlullah "Muhammed, ashabını öldürüyor." denilmesin diye onları öldürme yoluna gitmemiştir.²⁸⁷

²⁸¹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 6, s. 264.

²⁸² Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 1, s. 80.

²⁸³ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 6, s. 231.

²⁸⁴ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 6, s. 291.

²⁸⁵ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 15, s. 125.

²⁸⁶ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 15, s. 124.

²⁸⁷ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 11, s. 480-481.

2. 2. TOPLUM

Toplum, tarihsel gelişme içinde aynı toprak parçası üzerinde birlikte yaşayan ve ortak bir uygarlığı olan insanların tümü anlamına gelmektedir.²⁸⁸ İnsan, sosyal bir varlıktır.²⁸⁹ Maddi ve manevi birtakım ihtiyaçlarını karşılamak için diğer insanlarla bir arada yaşamak durumundadır. Toplum, insanın bu temel ihtiyaçlarını kurumları aracılığı ile karşılamaktadır.

Toplumsal kurum, bir toplumdaki insanların bir ya da daha fazla uzun süreli temel gereksinimlerini karşılamalarına olanak sağlayan, davranış ve uygulama biçimlerinin kalıcı örgütlülüğüdür.²⁹⁰ Bu örgütlülük, görelidir ve düşüncelerin, davranışların, değerlerin, normların ve maddi öğelerin toplamından oluşmaktadır.²⁹¹

Toplumsal kurumlar şu temel özelliklere sahiptirler:

A. Her toplumsal kurum, hem kendi içinde hem de diğer kuramlarla organik ve görel bir bütün oluşturmaktadırlar.

B. Kurumlar bireylerin, değerlerin ve normların ömründen daha uzun süre devam etmektedirler.

C. Her toplumsal kurum, zorunlu olarak bir takım toplumsal gereksinimleri gidermektedir.

D. Herhangi bir toplumsal kurumdaki değişme, diğer toplumsal kurumları da etkilemektedir.

Toplumsal temel kurumlar aile, ekonomi, eğitim, din ve siyaset olarak bilinmektedir.²⁹² Saîd Havvâ, el-Esâs'ta bu kurumların Kur'an'ın ölçüleri ile nasıl inşa edildiği ve bu kurumların birbiri ile ilişkilerinin nasıl olması gerektiği üzerinde önemle durmaktadır. Onun din olgusuna nasıl yaklaştığı, yukarıda bağımsız bir başlık altında ele alınmıştır. Burada, önce aile, eğitim, ekonomi ve siyaset kurumları ile ilgili görüşleri tahlil edilecek; ardından da toplumu ve toplumsal kurumları

²⁸⁸ Ali Püsküllüoğlu, *Arkadaş Türkçe Sözlük*, Arkadaş Yay., 10. Baskı, Ankara 2010, s. 982.

²⁸⁹ R. İhsan Eliaçık, *İbn Haldun*, Tekin Yay., İstanbul 2018, s. 28.

²⁹⁰ Doğu Ergil, *Toplum ve İnsan*, Turhan Kitabevi Yay., Ankara, 1984, s. 193.

²⁹¹ Metin Öztürk ve Mustafa Kemal Coşkun, *Sosyoloji*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 2003, s. 139.

²⁹² Metin Öztürk ve Mustafa Kemal Coşkun, *a.g.e.*, s. 139, 140, 141.

yakından ilgilendiren ahlâk, savaş hukuku ve barış hukuku gibi alanlardaki yorumları değerlendirilecektir.

2. 2. 1. Aile

Aile, anne, baba ve çocuklardan oluşan ve toplumun en küçük birimini meydana getiren kurum olarak tarif edilmektedir.²⁹³ Bu kurum, bütün toplumların temel taşı olan bir müessesedir.²⁹⁴ Söz konusu bu müessese, birbirinden destek alan, birbirine dayanan ve yaslanan, birini çekince diğeri ayakta kalamayan birden fazla unsurdan oluşmaktadır.²⁹⁵

Saîd Havvâ, her insanın küçük bir dünyası, belki küçük bir cenneti olan aileyi,²⁹⁶ insan yaşamında eğitim ve öğretimin gerçekleştiği ana merkezlerden biri olarak değerlendirmektedir.²⁹⁷ Aile, günümüzde de özellikle bütün sermayemiz²⁹⁸ olan çocuklarımızın ahlak eğitiminde en önemli kurum sayılmaktadır.²⁹⁹

Kur'ân'ı Kerim, önce yalnız insandan, sonra karı-koca ve çocuklardan oluşan aileden, sonra aşiretten, sonra da köy, belde ve medine gibi yerleşim bölgelerinden söz ederken, aynı zamanda birçok yerleşim bölgelerine hâkim olan hükümdarlardan da bahsetmektedir.³⁰⁰ Kur'ân'ın aileye ilişkin olan hükümleri, diğer bütün konulara ait olan hükümlerinden daha tafsilatlıdır. Kur'ân, aile hukukuna bu derece önem vererek toplumun temelini teşkil eden ailenin sağlam olmasını ve ıslahını hedeflemektedir.³⁰¹

²⁹³ Ahmet Yaman, *İslâm Aile Hukuku*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 14. Baskı, İstanbul 2015, s. 17.

²⁹⁴ Ahmet Akbaş, *Kur'ân'da İnsanın Mutluluğu*, Dicle Üniversitesi SBE, Diyarbakır 2015, (Yayımlanmış Doktora Tezi), s. 293.

²⁹⁵ Mustafa İslamoğlu, *Toplumu İnşa Eden Kur'ân Kavramları*, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 49.

²⁹⁶ Saîd Nursi, *Şuâlar*, Yey. İstanbul 1960, s. 190.

²⁹⁷ Saîd Havvâ, *Aile Hayatının Kuralları*, Çev. Osman Arpaçukuru, İlke Yay., 6. Baskı, İstanbul 2012, s. 55.

²⁹⁸ Ali Şeriatî, *Kendini Yetiştirmek*, Çev. Hüseyin Şahin, Sahra Yay., İstanbul 1989, s. 19.

²⁹⁹ Mehmet Zeki Aydın, *Ailede Ahlak Eğitimi*, Timaş Yay., 4. Baskı, İstanbul 2011, s. 27.

³⁰⁰ Muhammed Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, Çev. İhsan Süreyya Sırma, Beyan Yay., İstanbul 2015, s. 14.

³⁰¹ Muhammed Ebu Zehra, *İslâm Hukuku Metodolojisi (Fıkıh Usûlü)*, Çev. Abdulkadir Şener, Fecr Yay. 5. Baskı, Ankara 1990, s. 93.

2. 2. 1. 1. İlk İnsan ve İlk Aile

Kur'ân-ı Kerim'de önce insandan, sonra karı-koca ile çocuklardan oluşan aileden söz eden bir ayet şu şekilde geçmektedir:

*“Ey İnsanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini var eden; ikisinden pek çok erkek ve kadın meydana getiren Rabbinize hürmetsizlikten sakının. Kendisi adına birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah'ın ve akrabanın haklarına riayetsizlikten sakının. Allah, şüphesiz hepinizi görüp gözetmektedir.”*³⁰²

Saîd Havvâ bu ayetin anlamı üzerinde dururken, insanların bir tek asıldan çoğaldığını ve temelin de babamız Hz. Âdem olduğunu belirtmektedir. Müellif'e göre Hz. Âdem topraktan, eşi Havvâ da ondan yaratılmıştır. Bu aşamadan sonra ise bütün insanlar, işte bu iki nefisten grup grup çıkarılıp türetilmiştir.³⁰³

Müellif, bu ayetin yorumunda tarihte ve günümüzde tartışma konusu olan tekâmül teorilerine³⁰⁴ de cevap vermektedir. Ona göre insanlar Hz. Âdem'den türetilmiştir. Hz. Âdem ise doğrudan ve başlı başına yaratılmıştır. Bu yaratılışta herhangi bir tekâmülün etkisi olmamıştır. Saîd Havvâ bu görüşleri, fosiller ve canlıların kalıntıları üzerinde araştırma yapan kimselerin yararlanması için zikrettiğini belirterek Ankebût Sûresi'nin şu ayetine dikkat çekmektedir:³⁰⁵

“De ki: Yeryüzünde gezin, bakın. Yaratmaya nasıl başladı?”

Havvâ, bu mesele ile ilgili olarak Alûsi'den nakiller yapmaktadır. Bu nakillerden Alûsi'nin de bazı ilim adamlarınca ileri sürülen “birden çok Hz. Âdem'in yaratıldığı” görüşüne katılmadığı anlaşılmaktadır.³⁰⁶

el-Esâs'ın bu bölümüne bakıldığında, Hz. Âdem'in bir şahıs olarak yaratıldığı; insanlığın ilk atası ve Havvâ ile birlikte ilk ailenin de temellerini atan kişi olduğu görülmektedir.

³⁰² Nisa Sûresi 4/1.

³⁰³ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 3, s. 19.

³⁰⁴ Mustafa İslamoğlu, *Tabiat ve Kur'ân Ayetleri Işığında Yaratılış ve Evrim*, Düşün Yay., 3. Baskı, İstanbul 2016, s. 317.

³⁰⁵ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 3, s. 21.

³⁰⁶ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 3, s. 20.

Bu bakış açısından hareketle, bütün insanların aynı anne ve babadan gelmiş olup aynı ailenin üyeleri olduğu ve dolayısıyla bütün fertlerin, kavimlerin, milletlerin, ırkların, sınıfların ve grupların, aile, soy ve köken üstünlüğü bakımından ortak olup kimsenin kimseye bu açıdan herhangi bir üstünlüğünün olmadığı anlaşılmaktadır.³⁰⁷

1. 2. 1. 2. Evlilik ve Önemi

Saîd Havvâ, evliliğin öneminden söz ederken, onun zinaya götüren yolları kesen en güçlü ve en olumlu yol olduğuna dikkat çekmektedir. Öyle ki, Nûr Sûresi'nin 32 ve 33. ayetlerin tefsirinde “*evlendirin*” ifadesi için “Buradaki emir, nedb içindir.” diyen Neseî’den farklı olarak, nikâhın bazen vacip veya farz olabileceği durumlardan söz etmektedir. İslâm toplumunun bu emrin gerçekleştirilmesinde dayanışma ve yardımlaşma içerisinde olduğunun altını çizen Havvâ, Ömer b. Abdülaziz’in “Evlenecekler nerede? Ben onların her birisini varlık sahibi kılayım.” diye seslenmek için münadilerini gönderdiğini; Hz. Ömer’in de beytûlmaldan maddi destekte bulunarak bekârları evlendirdiğini aktarmaktadır.³⁰⁸

Havvâ, evlenmenin ibadete aykırı olduğu ve dindar insanın konumu ile bağdaşmayacağı düşüncesinin batıl olduğuna işaret ederek, Nisa Sûresi'nin 50-52. ayetlerin³⁰⁹ bu iddiaları çürüttüğünü belirtmektedir.³¹⁰ Bakara Sûresi 221. ayeti işlerken de, nikâh konusunda Hanefî mezhebinin görüşlerini aktarmaktadır. Bu mezhebe göre, bir kadın velisiz iki şahit bulup evlenebilmektedir. Dengi değilse velilerin onları ayırma hakları vardır. Evlenmek, elini her şeyden çekip kendisini ibadete vermekten daha faziletlidir. İnsanın cinsel ilişkiyi arzulaması halinde ise evlilik vaciptir. Kişi evlenmediği durumda zinaya düşeceğine inanırsa evlenmesi farzdır. Normal halde evlilik sünnettir. Ancak eşine haksızlık edeceğinden korkarsa bu evlilik mekruh; haksızlık edeceğinden emin olursa haramdır.³¹¹

³⁰⁷ Ali Şeriati, *İslâm Nedir Muhammed Kimdir*, Çev. Murat Demirkol, Fecr Yay., 6. Baskı, Ankara 2017, s. 40.

³⁰⁸ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 10, s. 37.

³⁰⁹ Nisa Sûresi 4/50-52.

³¹⁰ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 11, s. 448-449.

³¹¹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 2, s. 55.

Çok eşlilik konusunda Havvâ, Fî Zilâl'den epey alıntılar yapmaktadır. Nisa Sûresi 3. ayeti açıklarken de fikhî bazı bilgiler aktarmaktadır. Bu bilgilere göre, bir kişi haksızlık edeceğine kesin kanaat ediyorsa birden fazla kadınla evlenemez, haramdır. Kesin kanaat değil de zannediyorsa o takdirde birden fazla kadınla evlenmesi tahrimen mekruhtur. Normal bir şehvi arzuya sahip olanlar için tek bir kadınla evlenmek sünnettir. Şayet cinsel ilişkiyi şiddetle arzulamakta ise o takdirde vacib olmaktadır. Evlenmediği takdirde zina etmekten yahut da eşcinsellikten korkuyor ise o zaman da evlenmesi farz olmaktadır.³¹²

Havvâ, birden fazla evlilik meselesini bu şekilde ortaya koyduktan sonra, adalet konusuna vurgu yaparak Yüce Allah'ın nafaka, giyim ve yanında gecelemede adaleti farz kıldığını; bunun dışında kalan hususlarda ise farziyetin olmadığını belirtmektedir.³¹³

Evlilik hukuku ile ilgili Saîd Havvâ temel bir ilkedden daha bahsetmektedir. Bu ilkeye göre, Müslüman bir kadın, Müslüman olmayan bir kimse ile evlenemez. Bu konuda icma vardır. Müslüman erkek ise, kitap ehli bir kadın ile evlenebilmektedir.³¹⁴

2. 2. 1. 3. Anne-Baba Hakkı

Anne ve baba, neslin devamı için gerekli iki önemli unsur olarak görülmektedir. Biri bizi sarıp kucaklayan sıcaklık; diğeri de yaşam macerasındaki kılavuzumuzdur.³¹⁵ Meşru olan her türlü saygıyı hak etmektedirler. Toplumdaki kolektif ahlâk da, onlara müteşekkîr ve saygılı olmamızı zorunlu kılmaktadır. Nitekim, İsra Sûresi 23. ayeti, insan üzerinde Allah'tan sonra en büyük hak sahibi olan kimselerin anne ve baba olduğunu bildirmektedir.³¹⁶

Anne ve babaya nasıl davranmamız gerektiğini Kur'ân-ı Kerim ve onun açıklayıcısı konumunda olan sahih sünnet net bir şekilde ortaya koymaktadır.

³¹² Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 3, s. 27.

³¹³ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 3, s. 306.

³¹⁴ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 15, s. 37.

³¹⁵ Ayhan Aydın, *Eğitim Sevgidir*, Pegem Akademi Yay., 2. Baskı, Ankara 2010, s. 29.

³¹⁶ Ebu'l-A'la Mevdûdî, *Tefhimu'l Kur'ân (Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsîri)*, C. 3, Çev. Muhammed Han Kayani, Yusuf Karaca, Nazife Şişman v.d., İnsan Yay., 2. Baskı, İstanbul 1991, s. 103.

Kur’ân-ı Kerim anne ve babaya “öf” bile demeyi yasaklarken,³¹⁷ hadis-i şerifler anne ve babaya asi olmayı büyük günahlardan saymaktadır.³¹⁸

Saîd Havvâ, İsra Sûresi’nde konu ile ilgili 23. ayeti açıklarken “öf” kelimesine dikkat çekmektedir. Ona göre “öf”, usanç veren bir sestir ve anne-babaya kötü sözün asgarisini dahi söylemenin ne kadar yanlış olduğunu ifade etmek için kullanılmıştır. “Onları azarlama.” uyarısı ise hoşça gitmeyecek söz ve davranışları karşısında onlara karşı kaba davranılmaması gerektiğini belirtmektedir. Havvâ Yüce Allah’ın, mükellefi kötü söz ve davranışlarda bulunmaktan nehyettikten sonra, nasıl davranacağını “Ve her ikisine de tatlı sözler söyle.” ifadesinin beyan ettiğini aktarmaktadır. Buna göre, onları isimleri ile çağırılmamalı ve onlarla konuşurken saygı ifade eden cümleler kullanılmalıdır.³¹⁹

Aynı sûrenin 24. ayetinde Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

“Merhametinden dolayı onlara alçak gönüllük kanatlarını indir. Ve de ki: “Rabbim, o ikisi beni küçükken yetiştirdikleri gibi sen de onlara merhamet et!”

Saîd Havvâ bu ayeti yorumlarken, fiilen onlara karşı alçakgönüllü olup kanatlarımızı alçaltmamız gerektiğini belirtmektedir. Havvâ, bu güzel davranışları zikrettikten sonra ayette geçen dua için “Sen kalıcı olmayan merhametinle yetinme, Allah’ın ebedi rahmetiyle onlara merhamet etmesi için Allah’a dua et ve bunu küçüklüğünde sana olan şefkatlerinin ve seni terbiye etmelerinin bir mükâfatı olarak yap.” diye tavsiyelerde bulunmaktadır.³²⁰

Ankebût Sûresi’nde anne baba hakları konusunda Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

“Biz insana anne babasına iyi davranmasını emrettik. Ama onlar, hakkında bilgi sahibi olmadığın bir şeyi bana ortak koşman için seni zorlarlarsa onların

³¹⁷ İsra Sûresi 17/23.

³¹⁸ İmam Muhyiddin en-Nevevi, *Sahih-i Müslim Şerhi el-Minhâc*, C. 2, Çev. M. Beşir Eryarsoy, Karınca ve Polen Yay., 13. Baskı, İstanbul 2012, s. 8.

³¹⁹ Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 8, s. 177-178.

³²⁰ Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 8, s. 178.

sözüne uyma! Sonunda dönüşünüz yalnız bana olacaktır. İşte o zaman, vaktiyle yapmış olduğunuz her şeyi önünüze koyacağım.”³²¹

Yukarıdaki ayette anne ve babaya iyilik yapmamız tavsiye edilmektedir. Saîd Havvâ bu tavsiyeyi emir olarak değerlendirmekte ve bu emri, onların insan varlığının sebebi olmalarına bağlayarak iki şeyde iyiliklerinin oldukça büyük olduğunu zikretmektedir. Baba gerekli harcamalar için çaba göstermekte, anne de şefkat ve merhameti ile iyiliklerde bulunmaktadır. Aynı ayet-i kerimede anne ve babaya şefkat, merhamet ve iyilik yapma emrine rağmen anne ve baba müşrik olur ve evlatlarından dinlerine uyararak kendilerine tâbi olmayı isteyecek olurlarsa onlara uyulmaması gerektiği vurgulanmaktadır. Saîd Havvâ, anne ve babaya iyilik görevi dahil hiçbir meselenin tevhid inancından daha önde tutulmaması gerektiğini vurgulayan³²² ayetin bu bölümünden hareketle, “Sakın onlara uymaya kalkışma, onlara itaat etme. Çünkü dönüşünüz Rabbinizin huzurudur. Ve Allah, dünyada onlara en yakın kişi olsan dahi ahirette anne ve baban ile değil, salihlerle birlikte seni hasredecektir.” yorumunu yapmaktadır.³²³

Havvâ Lokman Sûresi 14. ayetindeki tavsiye arasında annenin karşı karşıya kaldığı sıkıntıların hatırlatıldığını ve bağımsız olarak annenin hakkının ne kadar büyük olduğunun vurgulandığını belirtmektedir. Ona göre, yine de batıl dinlerinde kendilerine uyması için talepte bulunurlarsa onlara itaat edilmemelidir.³²⁴

2. 2. 1. 4. Ailedeki Sosyal İlişkiler

Saîd Havvâ, Allah’ın dinini bilen bir insanın hikmeti elde edebileceğini, hikmetle hareket eden bir kişinin de her şeyi yerli yerince ve bilgece yapma ilhamına mazhar olacağını ifade etmektedir. Böylece hikmetle davranan bu insanın, hanımıyla, çocuklarıyla, akrabasıyla, ailesiyle ve komşularıyla olan sorumluluklarını yerine getireceğini, aksine davranan bir kişinin ise aile kurumunu tahrip edeceğini; eğer bu

³²¹ Ankebût Sûresi 29/8.

³²² Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrııcı, İbrahim Kâfi Dönmez ve Sadrettin Gümüş, *Kur’ân Yolu (Türkçe Meâl ve Tefsir)*, C. 4, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 2014, s. 257.

³²³ Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 11, s. 81-82.

³²⁴ Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 11, s. 263.

kişi devlet düzeyinde bir iş yaparsa ülkeleri yıkıma götürebileceğini ileri sürmektedir.³²⁵

Havvâ, Tahrîm Sûresi 3. ayetin her Müslümanın eğitiminde temel esaslar içerdiğinden söz ederek, bir ailede ideal bir hanımın sahip olması gereken üstün özellikleri ele aldığını belirtmektedir. Bu özelliklerden biri, kocanın sırlarını açığa vurmamaktır. Müellif, söz konusu sûrede Müslüman aileler için birtakım derslerin olduğunu belirtmektedir. Bu dersler şunlardır: “Erkekler, kendilerini ve aile fertlerini ateşten korumalıdır. Hanımlarını razı etmek uğruna Allah’ın kanunlarını çiğnememelidir. Kadınlar kocalarının sırlarını açığa vurmamalıdır. Onlara düşmanlık etmemeli ve onlara karşı kimseyle yardımlaşmaya girişmemelidirler. Hanımlar, mümin, rabbine boyun eğen, ibadet eden, tevbe eden ve oruç tutan iyi kullardan olmalıdır. Kadınlar, bizzat kendi imanlarını tahkik noktasına ulaştırmalı ve salih bir insanın hanımı olduğuna aldanmamalıdır. Bütün aile fertleri gerektiğinde Allah’a tevbe etmeyi ihmal etmemelidir.”³²⁶

Yukarıda geçen tavsiyelere rağmen aile ortamında birtakım sorunlar yaşanabilmektedir. Nisâ Sûresi 34-35 ayetleri, kadınlardan kaynaklı problemlerin çözümü için şöyle bir yöntem önermektedir:

“... (Evlilik hukukuna karşı) baş kaldırmasından endişe ettiğiniz kadınlara öğüt verin, onları yataklarda yalnız bırakın ve onları dövün. Eğer size itaat ederlerse artık onların aleyhine başka bir yol aramayın; çünkü Allah yücedir, büyüktür. Eğer karı-kocanın aralarının açılmasından korkarsanız, erkeğin ailesinden bir hakem ve kadının ailesinden bir hakem gönderin. Düzeltmek isterlerse Allah aralarını bulur; şüphesiz Allah her şeyi bilen, her şeyden haberdar olandır.”³²⁷

Saîd Havvâ, bu ayetin ailede yaşanan sıkıntıları tedavi etmek için dört aşamalı bir plan önerdiğini belirtmektedir. Bu plana göre, isyan etmelerinden korkulan kadınlara önce öğüt verilmelidir. Tedavinin ilk aşaması budur. Allah’tan korkmaları için hatırlatmalarda bulunulmalıdır. Zira öğüt, katı kalpleri yumuşatmaktadır. Bu aşamadan sonuç alınmazsa yataklar ayrılmalıdır. Bundan da herhangi olumlu bir

³²⁵ Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 2, s. 16.

³²⁶ Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 15, s. 205.

³²⁷ Nisâ Sûresi 4/3435.

netice elde edilemezse üçüncü aşamaya geçilmelidir. Bu aşama, yumuşakça (iz bırakmayacak şekilde) dövme emretmektedir. Buna rağmen bir düzelme olmaz ve araları açılacaksa dördüncü aşama olarak her iki tarafın akrabalarından birer erkek görevlendirilmelidir. Bu iki şahıs, aralarındaki sorunları çözmek için hakem görevini üstlenmelidir.³²⁸

Müellife göre, davetçi Müslümanların aile ortamında zaman zaman bazı problemler yaşanmakta ve bu problemler evlilik kurumunu ciddi olarak tehdit etmektedir. Bu noktada davetçilere büyük görev düştüğüne dikkat çeken Havvâ, davet sürecinde ailenin ihmal edilmemesini tavsiye etmektedir.³²⁹

Saîd Havvâ, Yusuf Sûresi'nin tefsirinde insanın karşı karşıya kalabileceği en ağır fitnenin güzellik fitnesi olduğunu belirtmektedir. Ona göre günümüzde birçok ailenin çözülmesinde bu fitne, büyük rol oynamaktadır. Zira, pek çok kimse başkalarının evlerine girip çıkarken İslâm'ın Nur Sûresi 27 ve 28. ayetlerde tavsiye ettiği izin istemek ve izin verilmeyince geri dönmek gibi ölçülere riayet etmemektedir.³³⁰

Nur Sûresi'nde yer alan ve âdâb-ı muâşerete taalluk eden bu ölçüleri, Saîd Havvâ şu şekilde ifade etmektedir:

“Başkasının evlerine girmek istediğinizde izin isteyiniz. İzin verecek kimseyi bulmadığınızda girmeyiniz. Çünkü başkasının mülkünde tasarruf için mutlaka sahibinin rızası gereklidir. Eğer evde kimse varsa ve sizin girmenize müsaade edilmemişse, girmek için ısrar etmeden dönünüz. Hicabı hafife almayınız. Kapılarda durup beklemeyiniz. Kapıları şiddetle vurmayınız ve içerdekilere seslenirken sesinizi fazla yükseltmeyiniz. Çünkü bu gibi davranışlar, ev halkını rahatsız etmektedir.”³³¹

Havvâ'ya göre, aileler arası sosyal ilişkilerde bu ölçüler dikkate alınırsa kalplere menfi duygular sirayet etmeyecek ve sorunlar en aza inecektir.³³²

2. 2. 1. 5. Kadın Hakları ve Boşanma

Saîd Havvâ'ya göre İslâm gelmeden önce kadınlar, en temel haklarından dahi mahrum edilmişti. Cahiliye diye tabir edilen bu dönemde kadınlara mirastan pay

³²⁸ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 15, s. 205-206.

³²⁹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 15, s. 215.

³³⁰ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 7, s. 189.

³³¹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 10, s. 29.

³³² Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 10, s. 30.

verilmiyordu. Eşleri öldüğünde yakın akrabaları onların üzerinde herkesten (bizzat o kadınların kendilerinden ve diğer akrabalarından da) daha çok hak sahibi idi. Onlarla evlenebiliyor ya da onları başkalarıyla evlendirebiliyorlardı.³³³

Havvâ, İslâm'ın gelmesi ile beraber kadınların da birtakım haklar elde ettiğini belirtmektedir. Ona göre annenin çocuğunu emzirmek zorunda olmaması, babanın sütanne bulmak zorunda olması;³³⁴ kadınlara mirastan pay ayrılması ve evlilik sürecinde mehir verilmesi bu haklardan bazılarıdır.³³⁵ İslâm, kadına kaybettiği özgüveni ve şahsiyeti tekrar kazandırmıştır. Kadının maddi haklarından olan mehrin tahdidini ile ilgili Hz. Ömer'in verdiği kararın, bir kadın tarafından yanlış görülerek yürürlükten kaldırılması bunun en bariz örneğidir.³³⁶

İslâm, evliliğin ilk adımlarına dair hükümler vaz ettiği gibi onun sonlandırılmasına dair de birtakım hükümler ortaya koymuştur. Boşanma, bir sosyal mesele olduğundan el-Esâs'ta özellikle hukuki boyutları ile ele alınmaktadır.

İslâm, boşanma sürecinde de kadının haklarını korumaktadır. Saîd Havvâ'ya göre kişiyi günahkâr kılan bid'î talak, hasen ve ahsen olan boşanmaya uymayan talak şeklidir. Böyle bir talakta masiyeti ortadan kaldırmak için, ay halinde iken boşanmış olsa dahi ona ric'at yapması gerekmektedir.³³⁷

Saîd Havvâ, Talak Sûresi 2. ve 3. ayetlerde, boşanma ve iddetten söz eden buyruklar arasında takva ve tevekkül emrinin bir sebebe binaen geçtiğine dikkat çekmektedir. Zira talak, yeni bir evliliği ve akdi gerektirmektedir. İddet bekleyen kadının kocasının evinde kalması da erkeğe belli masraflar yapmayı gerektirmektedir. Erkeğin ona dönüp dönmeyeceği de belli değildir. Bu durum tevekkülü ve takvayı gerektirmektedir.³³⁸ Takva ve tevekkül, çıkması muhtemel problemleri en aza indirmekte, sorunların daha sağlıklı halledilmesi için önemli katkılar sunmaktadır.

³³³ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 3, s. 57; C. 3, s. 71.

³³⁴ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 2, s. 80.

³³⁵ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 2, s. 72.

³³⁶ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 3, s. 70.

³³⁷ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 2, s. 66.

³³⁸ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 15, s. 175.

Çocuk konusunda da belli hükümler vaz edilmiştir. Anne ve baba ayrılmadan önce veya ayrıldıktan sonra hangisinin çocuğu alacağı konusunda anlaşmazlığa düşerlerse annenin hidâne hakkı önceliklidir. Ondan sonra annesi ve hidâne hakkı olan kadın akrabası gelmektedir. Şayet anne evlenecek olursa hidâne hakkı sakıt olmaktadır. Yeni evlendiği kişiden ayrılması halinde ise hakkı tekrar kendisine verilmektedir. Çocuk hidâne hakkına sahip olan bu kadının yanında, bakıma ihtiyacı kalmayacak yaşa kadar kalabilmektedir. Kız çocuk ise anne ve anneannesinin yanında ergen olana kadar kalabilmektedir.³³⁹ Boşanan kadının haklarından birisi de, zifaktan önce kocası tarafından boşanması durumunda tayin edilen mehrin yarısını, zifaktan sonra ise tamamını alabilmesidir.³⁴⁰

Saîd Havvâ, Nisa Sûresi 129. ayet-i kerimeyi işlerken de boşanma sürecinde kadının haklarının gözetilmesi gerektiğine değinmektedir. Ona göre, kendisinden hoşlanılmayan kadının bütünüyle muallakta bırakılması -onun razı olması hali müstesna- haramdır.³⁴¹

Havvâ, ailenin selameti için kadınların serkeşlik etmeleri halinde uygulanacak olan yönteme vurgu yaparak, bu yöntemin aşamalarından söz etmektedir.³⁴² Bu metodun prensipleri dikkate alındığında yıkılmakta olan aile kurumu onarılabilmekte, boşanma vuku bulacak olsa da taraflar fazla zarar görmemektedir.³⁴³ Özellikle son aşama olan araları düzeltme gayreti, ictimaî hayatın en önemli unsuru sayılan³⁴⁴ ve aynı zamanda toplumun temeli olan ailenin ayakta durması için çok önemli görülmektedir.

2. 2. 1. 6. Tesettür

Saîd Havvâ, tesettürü Allah'ın emirlerini uygulamak için vazgeçilmez bir esas olarak değerlendirmektedir. Tâhâ Sûresi'nin 121. ayetini referans gösteren Havvâ, tesettürün Hz. Âdem'den bu yana üzerinde önemle durulan bir farz olduğunu

³³⁹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 2, s. 82.

³⁴⁰ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 2, s. 90.

³⁴¹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 3, s. 307.

³⁴² Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 3, s. 112.

³⁴³ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 3, s. 294.

³⁴⁴ Cemil Meriç, *Işık Doğudan Gelir*, İletişim Yay., İstanbul 2008, s. 182.

belirtmektedir. Ona göre Ahzâb Sûresi'nde yer alan "Ey Peygamber! Eşlerine, kızlarına ve müminlerin kadınlarına söyle, dış giysilerini üzerlerine bürünsünler. Bu, tanınıp rahatsız edilmemeleri için en uygun olanıdır. Allah ziyadesiyle bağışlamakta ve çok esirgemektedir."³⁴⁵ ayetinde geçen dış elbise, mümin hanımın âdeten evinde giydiği elbiselerin üstüne aldığı cilbâbtır. Bunu giymenin hikmeti de, dışarıda Müslüman olduğunun bilinmesi ve rahatsız edilmemesidir.³⁴⁶

Havvâ, Nûr Sûresi 30-31. ayetlerin tesettür ile ilgili hükümleri açıkladığını ve bununla birlikte gözleri harama bakmaktan sakındırdığını ifade etmektedir. Ona göre bu ayetlerde yer alan açıklamalar, zinaya götüren yolları kapatmak içindir. Zira, açık saçıklık ve Allah'ın haram kıldığı avret yerlerine bakmak, zinaya açılan iki kapı olarak görülmektedir. Bu iki kapı kapatıldığında, zinanın önüne geçilmiş ya da bu kötü fiil en aza indirilmiş olacaktır.³⁴⁷

Saîd Havvâ, tesettür meselesinde günümüzde beşeriyetin Allah'ın emrine muhalefet edip şeytana itaat ettiğini belirtmektedir.³⁴⁸ Ona göre, Ahzâb Sûresi 59. ayeti İslâm toplumunda tesettürü hem erkeklere hem de kadınlara -takva sahibi olmaları için- farz kılmaktadır.³⁴⁹

2. 2. 2. Eğitim

Durkheim, eğitimi yaşlı kuşağın toplumsal hayat için henüz yetersiz bulunan kuşak üzerinde uyguladığı eylem olarak tanımlamaktadır.³⁵⁰ Baltacıoğlu, bu eylemde amacın ferdin beden, duygu ve azim gibi ruhi ve fiziki kuvvetlerinin işlenmesi ve geliştirilmesi olduğunu belirtmektedir.³⁵¹ Bireyin davranışında kendi yaşantısı yoluyla ve kasıtlı olarak istendik değişme meydana getirme süreci olan eğitimin,³⁵²

³⁴⁵ Ahzâb Sûresi 33/59.

³⁴⁶ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 11, s. 476.

³⁴⁷ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 10, s. 36-37.

³⁴⁸ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 9, s. 112.

³⁴⁹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 11, s. 478.

³⁵⁰ T. B. Bottomore, *Toplumbilim*, Çev. Ünsal Oskay, Beta Basım Yay., 2. Baskı, İstanbul 1984, s. 278.

³⁵¹ Necmettin Tozlu, *İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun Eğitim Sistemi Üzerine Bir Araştırma*, MEB Yay., İstanbul 1989, s. 108.

³⁵² Halil Tekin, *Eğitimde Ölçme ve Değerlendirme*, Yargı Yay., 9. Baskı, Ankara 1996, s. 1.

fert ve toplum hayatındaki rolü yadsınamaz.³⁵³ İslâm, birçok yerde vurguladığımız gibi hayatın her alanını vahyin temel prensipleri ile inşa etmeye çalışmaktadır. Kur'ân-ı Kerim'e bakıldığında, onun bir eğitim kitabı olduğu görülecektir. Öyle ki inanç, ibadet, ahlâk hatta hukuk ve ekonomi gibi konularda bilgi verirken bile eğitici bir üslûp kullanmaktadır.³⁵⁴

Yusuf el-Kardavi bu süreci İslâmî davet olarak nitelendirmekte ve onun üç ana hedefinden söz etmektedir. Bu hedefler şunlardır: İbadetler yoluyla insan ile Rabbi arasında sağlam bir ilişki kurmak; iyi ve faydalı işler aracılığıyla insan-toplum ilişkisini iyileştirmek ve cihad şuurunu kullanarak Müslüman ile düşmanları arasındaki ilişkiyi düzenlemektir.³⁵⁵

Saîd Havvâ da, bu kurum üzerinde önemle durmakta ve tefsirinin birçok yerinde “takva” kavramını ön plana çıkararak bunun İslâmî eğitimde temel hedef olduğunu belirtmektedir.³⁵⁶ Ona göre eğitim, Müslüman fertleri ve Müslüman toplumu kemâle ulaştırmak için yapılan bütün faaliyetleri kapsamaktadır. Günümüzde Müslümanın İslâmî şuur ve intisab duygusunun zayıfladığına dikkat çeken Havvâ, eğitim ile ilk olarak yapılacak çalışmanın, Müslümana İslâmî ve toplumsal şahsiyet bilincini kazandırmak olduğunu ifade etmektedir.³⁵⁷

2. 2. 2. 1. Eğitimin Önemi

Burada ele alınacak eğitim, doğru ve yararlı davranışların kazandırılmasını içermektedir. “Emri bil-ma‘ruf ve nehyi ‘ani'l-münker” olarak ifade edilen bu süreç, İslâm ümmeti üzerine farzdır. Kötülüğü men edip iyiliği telkin etmek, sadece bir grubun değil, toplumdaki bütün fertlerin görevidir. Bu görev yapılmadığı zaman kötülükler yaygınlaşmaktadır. Kötülük iyinin yerini alırken de musibetler, kaçınılmaz olmaktadır.³⁵⁸ Önemine binaen davet, bir ibadet olarak

³⁵³ Nurettin Topçu, *Türkiye'nin Maarif Dâvası*, Dergâh Yay., Yayına Hazırlayanlar: Ezel Erverdi, İsmail Kara, 27. Baskı, İstanbul 2017, s. 30.

³⁵⁴ Said Şimşek, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, Beyan Yay., 6. Baskı, İstanbul 2015, s. 225.

³⁵⁵ Yusuf el-Kardavi, *Sosyal Hayatta İslâmî Terbiye*, Çev. Galip Yavuz, Süleyman Koçak, İlke Yay., İstanbul 2006, s. 64-65.

³⁵⁶ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 4, s. 77; C. 1, s. 74; C. 14, s. 529; C. 11, s. 414, 478. vb.

³⁵⁷ Saîd Havvâ, *Eğitim Risalesi*, Çev. Abdullillah Yıkılmaz, Yenda Yay., İstanbul 1996, s. 32.

³⁵⁸ Lütfi Doğan, *Sünnet Işığında İslâm Ahlakının Esasları*, DİB Yay., Ankara 2015, s. 222.

değerlendirilmektedir. Dolayısıyla, daveti gerçekleştiren Müslümanlardan, Allah'ın rızası dışında başka bir gaye gütmemeleri istenmektedir.³⁵⁹

İslâm davetinin temel metotlarından biri, eğitim ve öğretim yoluyla neticeye ulaşmaktır.³⁶⁰ Medine'de mescidin bitişiğinde bir okulun (suffa) inşa ettirilmesi, davet sürecinde eğitimin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Bundan dolayı bu çalışmada, *davet süreci* çoğu yerde *eğitim* kavramı ile ifade edilecektir.

Saîd Havvâ'ya göre “*Semud kavmine de kardeşleri Salih'i gönderdik. Dedi ki: “Ey kavmim, Allah'a ibadet edin, sizin O'ndan başka bir ilahınız yoktur...”*”³⁶¹ ayetinde geçen “*Allah'a ibadet ediniz.*” çağrısı, Hz. Âdem'den son peygamber Hz. Muhammed'e kadar bütün Rasûllerin davetinin esasını teşkil etmektedir. Bu çağrı aynı zamanda, bütün Rasûllerin izledikleri yolun da tek olduğunu göstermektedir.³⁶²

Havvâ eğitim sürecinde davetin önemine dikkat çekerek, tebliğ etme imkânına sahip oldukları halde tebliğden uzak duran Müslümanların günah işlediklerini bildirmektedir.³⁶³ Ona göre tebliğde amaç, hem teorik hem de pratik yönden İslâm'ı tanıtmaktır.³⁶⁴ “Bir ayet dahi olsa benden duyduklarınızı tebliğ ediniz.” hadisinden hareketle tebliğin Müslümanlara farz olduğunu belirten Havvâ, her Müslümanın Rasûlullah'ın öğüt verme sıfatına mirasçı olduğunu savunmaktadır. Ona göre Peygamberimiz, bize tebliğde bulunmayı emretmiştir. İnsanlar da bu noktada karşımızda iki kısımdır: Müminler ve kâfirler. Kâfirler de iki kısımdır: Bir kısmının kalbinde Allah korkusu hiç yokken, diğer kısmın kalbinde az da olsa söz konusu korku bulunmaktadır. Kalbinde Allah korkusu olan kimseye, Kur'ân ile öğüt verilmesi durumunda fayda sağlayacağı umulmaktadır. Hz. Ömer başta bir kâfir idi. Bir rivayette belirtildiğine göre, Kur'ân-ı Kerim'den bir bölüm okumuş ve bunun neticesinde İslâm'a girmiştir.³⁶⁵

³⁵⁹ Said Ramazan el-Buti, *İslâm'a Davet Metodu*, Çev. M. Sait Şimşek, Madve Yay., 5. Baskı, İstanbul 1995, s. 25.

³⁶⁰ Ahmet Önkal, *Rasûlullah'ın İslâm'a Davet Metodu*, Hibaş Yay., 2. Baskı, Konya 1994, s. 249.

³⁶¹ Hud Sûresi 11/61.

³⁶² Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 7, s. 79.

³⁶³ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 4, s. 323.

³⁶⁴ Saîd Havvâ, *İslâmi Eğitim Modeli, (Fi Afaki't Te'alim)*, s. 112.

³⁶⁵ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 14, s. 161.

Ahzap Sûresi 45-48. ayetlerini bu konuda delil gösteren müellif, bu ayetlerin Rasûlullah'ın görevini belirlediğini; bu görevin şahitlik, müjdeleyicilik, uyarıcılık, Allah'a davet etmek ve insanları aydınlatmak olduğunu ileri sürmektedir. Bu ayetlere göre Rasûlullah'ın mirasçılara da belli görevler düşmektedir. Havvâ'ya göre, bazı ilim adamları Yüce Allah'ın "*izniyle Allah'a çağırın*" buyruğunu delil göstererek, davette özel bir iznin şart olduğunu ileri sürmüşlerdir. Oysa Rasûlullah'ın bu konudaki hadislerine bakıldığında, davet için her Müslümana genel bir iznin verildiği anlaşılmaktadır.³⁶⁶

Saîd Havvâ, Meryem Sûresi 64-65. ayetlerini işlerken "Anlatım Düzeni" başlığı altında Rasûlerin gönderiliş hikmetini şöyle açıklamaktadır:

"Rasûllerin gönderiliş hikmetinin ya insanların küfürden geri döndürülmesi yahut da insanlar arasındaki anlaşmazlıklarda hüküm verilmesi olduğunu gördük. Ya da yeniden namaza dönmek ve haram olan şehvetlerin peşinden gitmeyi terk etmekle Allah'a doğru gidilen yolu yeniden canlandırmak içindir. Allah, Muhammed'i peygamber olarak göndermiş, onunla birlikte kitabı indirmiş, imana davet etmiş, anlaşmazlık konularında hükmünü vermiş, insanları namazları kılmak ve haram olan şehvetlerin peşinden gitmeyi terk etmek ilkeleri üzerinde eğitmiştir."³⁶⁷

Eğitim sürecinde hayırlı şeyleri emretmek ve kötülüklerden nehyetmek görevinin çok önemli olduğu görülmektedir. Bu vazifenin daha etkili olması, günümüze uygun yeni ifade biçimleri ile icra edilmesine bağlıdır.³⁶⁸ Saîd Havvâ, "*Sizden önceki nesillerden akli başında kimseler (insanları) yeryüzünde bozgunculuk yapmaktan alıkoysalardı ya! Ancak içlerinden kendilerini kurtardığımız pek az kimse bunu yapmıştı. Zulmedenler ise içinde şımartıldıkları refahın ardına düştüler ve günahkâr kimseler oldular.*"³⁶⁹ ayetini izah ederken bu görevin önemini ifade eden şu hadis-i şerifi paylaşmaktadır: "*İnsanlar münkeri gördükleri halde onu değiştirmeyecek olurlarsa Allah'ın, hepsini kuşatacak şekilde bir azab göndermesi pek yakın demektir.*"³⁷⁰

Havvâ, Enfâl Sûresi 25. ayeti izah ederken de konu ile alakalı İmam Ahmed'in rivayet ettiği "*Bir kavimde masiyetler işlenir ve onlar bu masiyetleri işleyenlerden daha güçlü ve daha çok oldukları halde, onu değiştirmeyecek olurlarsa, mutlaka*

³⁶⁶ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 11, s. 442.

³⁶⁷ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 8, s. 485.

³⁶⁸ İsmet Özel, *Bakanlar ve Görenler*, Çıdam Yay., İstanbul 1993, s. 74.

³⁶⁹ Hud Sûresi 11/116.

³⁷⁰ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 7, s. 136.

Allah onların topuna bir ceza verir.” hadisini aktarmaktadır. Ona göre, her zaman ve mekânda hak ehlinin hakkın etrafında bir araya gelmeleri ve batıla ve batıl ehline üstünlük sağlamaları mümkün ise bunu gerçekleştirmek onlar için bir görevdir. Münkerden alıkoymayacak olurlarsa hepsi azabı hak etmektedir.³⁷¹

Eğitimde bilgi aktarımı çok önemlidir. İnsanlar bu vesile ile doğruyu yanlıştan ayırt etmeyi öğrenebilmektedir. Saîd Havvâ bu konuda Âlûsî’den alıntı yaparak, şeriat ilminin açıklanması gerektiğine ve bunu gizlemenin haram olduğuna dikkat çekmektedir.³⁷²

2. 2. 2. Eğitimde Temel İlkeler

Eğitim ya da davet süreci belli ilkeler üzerinde yürütülmelidir. Saîd Havvâ, “Allah ve Rasûlüne iman etmedikçe hiçbir kimse kıyamete iman etmiş olmaz. Dolayısıyla davetçinin öncelikle Allah’a, Rasûlüne ve ahiret gününe iman konusu üzerinde davetini odaklaştırması ve bu konuda insanlara karşı gereken delilleri ortaya koyması icab etmektedir.” diyerek ilk ilkenin ana unsurlarını belirlemektedir.³⁷³

İkinci ilke olarak Havvâ, Allah’ın var olduğuna, Rasûl göndermiş olduğuna ve vahiy indirdiğine dair delili ortaya koymayı önermektedir. Ona göre, Yüce Allah’ı gereği gibi tanıtırken, O’nun huzurunda insanın sorumlu olduğu belirtilmelidir. Şanı Yüce Allah’ı tanıtırken de her şeyin O’nun ilim, irade ve kudreti ile olduğu zikredilmelidir.³⁷⁴

Başka bir ilke, davetin herkese yönelik yapılmasıdır. Müellife göre, birçok kimse bunu dikkate almayarak zenginler için müstazafları, yüksek makam ve mevki sahipleri için de makam ve mevki olmayanları feda etmektedir.³⁷⁵

Havvâ, verilen eğitimde özellikle genel derslerde kişileri ve kuruluşları -zorunlu haller dışında- hedef alan ve açık eleştiri içeren ifadelerden uzak durulmasını tavsiye etmektedir.³⁷⁶ Ra’d Sûresi 27. ayeti işlerken, eğitim ile ilgili

³⁷¹ Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 5, s. 508.

³⁷² Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 1, s. 383.

³⁷³ Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 4, s. 364.

³⁷⁴ Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 9, s. 163.

³⁷⁵ Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 4, s. 368.

³⁷⁶ Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 6, s. 330

önemli bir ilkeyi paylaşmaktadır. Bu ilke, tevbe ve Allah'a dönüş konusu ile Allah'a iman ve Allah'ı çokça zikretmek konuları üzerinde önemle durmayı içermektedir. Havvâ'ya göre salih sufiler, bu ilkeyi uyguladıkları için başarı elde etmektedirler.³⁷⁷

Her bir Rasûlün, takva ve itaat olmak üzere kavminden iki şey istediğini belirten Havvâ, eğitimin ilk aşamasında edep konuları üzerinde durmanın önemine dikkat çekmektedir.³⁷⁸ Ona göre, şeytanın insanı fitneye düşürmesi ile kalp katılaşmaktadır. Bu yüzden eğitimcilerin ilk tedavi etmeleri gerekenler arasında kalp hastalığı gelmektedir.³⁷⁹ Şeytan, davet edilen kimselere de vesvese vermekten geri durmamaktadır. Eğitimciler burada da büyük iş düşmektedir. Şeytanın bu vesveselerine karşı, kalpleri ıslah etmek için gayret göstermelidirler.³⁸⁰

Saîd Havvâ, peygamberlerin kendi kavimlerini takva üzere eğitirken dünyevi herhangi bir şey istemediklerini belirterek, davetçilerin de bu ilkeyi göz önünde bulundurup Allah'ın rızası dışında herhangi bir beklentiye girmemeleri konusunda uyarılmaktadır.³⁸¹

Havvâ'ya göre eğitim sürecinde ilim çok önemlidir. Davetçi, başta Kur'ân okuma, namaz ve zikir üzerinde yoğunlaşmalıdır.³⁸² Rum Sûresi 56. ayetini izah ederken, imansız bir bilginin hiçbir değerinin olmadığını ileri sürmektedir. İlimsiz bir imanın da nefsi doğrudan doğruya sapıklığa maruz bırakacağını belirten Havvâ, eğitim sürecinde öğrencilerin her iki alanda da adım adım ilerletilmelerini tavsiye etmektedir.³⁸³ Ona göre, herhangi bir yapıyı inşa etmek zor, yıkmak ise kolaydır.³⁸⁴ Bundan dolayı davetçi konumunda olan Müslümanlar öğüt vermeyi ihmal etmemelidir.³⁸⁵

³⁷⁷ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 7, s. 352.

³⁷⁸ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 9, s. 34.

³⁷⁹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 9, s. 365.

³⁸⁰ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 9, s. 368.

³⁸¹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 10, s. 302.

³⁸² Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 11, s. 164.

³⁸³ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 11, s. 236.

³⁸⁴ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 11, s. 487.

³⁸⁵ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 12, s. 164.

Havvâ, eğitim sürecinde ahiret gününe imanın canlı tutulmasını önemli bir ilke olarak görmektedir.³⁸⁶ Ona göre bu süreçte kazandırılacak özellikler, mutlaka hayata taşınmalıdır.³⁸⁷

Saîd Havvâ, Kur'ân-ı Kerim'in ilk kısmını yani tivâl sûrelerini işlerken bu kısmı tedarik edecek eğitimciler için önemli tavsiyelerde bulunmaktadır. Ona göre Bakara Sûresi, Kur'ân'ın ele aldığı bütün hususları kapsamaktadır. Eğitimciler, öğrencinin zihninde her bir sûrenin genel hedefini yerleştirmeye özellikle önem vermelidirler. Bu amaçla başta, Bakara Sûresi'nin Kur'ân-ı Kerim'in ele aldığı bütün hususları kuşatmış olduğu konusu üzerinde durmalı; ardından da İslâm'ın şümülüne, takvanın hakikatine ve takvaya ulaştırılan yollara dikkatleri çekmelidirler. Bakara Sûresi işlendikten sonra, öğrencilerin İslâm'ı bütün boyutları ile anladıkları ve nefislerini takva üzere eğittikleri görülecektir.³⁸⁸ Müellifin tavsiye ettiği bu metot, aynı zamanda bir Müslümanın Kur'ân-ı Kerim'e nasıl yaklaşması gerektiğini de ortaya koymaktadır.

Havvâ'ya göre eğitimci, uygulama konusuna gelince öğrenciyi kaldıramayacağı şeyleri yüklememelidir. Bunları, sağlıklı bir şekilde anlamasını gerçekleştirmeli ve mümkün olduğunca da amel yolunu göstermelidir. Ayetler üzerinde, insan ile vakıa, hayat ile yaşayış arasındaki bağlantıyı kurarak durmalıdır. Mesela, Bakara Sûresi'nde mukaddimesi üzerinde ve takva sahiplerinin niteliklerini elde etme yollarını belirleyen ayetler üzerinde durmalıdır. Yüce Allah'ın "*Hep birlikte barışa girin.*" buyruğunu işlerken de infak, faizin haram kılınışı, karşılıklı ilişkilerin sağlam bir şekilde kaydedilmesi gibi esaslar üzerinde yükselen İslâm iktisadının belirgin özelliklerine dikkat çekmelidir.³⁸⁹ Bütün bunları da, Allah için yani ihlasla yapmalıdır.³⁹⁰

³⁸⁶ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 12, s. 437.

³⁸⁷ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 13, s. 175.

³⁸⁸ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 6, s. 328.

³⁸⁹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 6, s. 329.

³⁹⁰ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 8, s. 421.

2. 2. 2. 3. Davetçi ve Eğitimcilerin Yetiştirilmesi

Son Peygamberin en önemli görevi, eğitim ve öğretim idi. Kitap ve hikmeti öğretmek, nefis ve ruhları onlarla eğitmektir. Rasûlullah, hayatının en büyük bölümünü bu işte harcıyordu. Çünkü, her iyiliğin kaynağı burada yer almaktadır. Eğitim ve öğretim olmaksızın siyasi, sosyal, ekonomik, askeri ve ahlaki olarak hayatın hiçbir yanının da iyi olması mümkün değildir.³⁹¹

Etkili bir eğitim, ancak işi bilen ve bilinçli hareket eden eğitimciler eli ile gerçekleşebilmektedir. Bu açıdan eğitimcinin donanımlı olması çok büyük önem arz etmektedir. Tebliğden önce iki şey gereklidir: Tebliğ edilecek şeye inanmak ve ona uymaktır.³⁹² Saîd Havvâ da bu meseleyi ciddiye almakta ve birçok yerde yapılması gerekenleri ayrıntılı bir şekilde izah etmektedir.

Allah yoluna davet, önemli bir görevdir. Davetçinin görevi de Allah yoluna basiretle davet etmektir. “*De ki: “İşte bu benim yolumdur. Ben ve bana uyanlar bilerek Allah’a çağırırız. Allah’ın şanı yücedir. Ben, Allah’a ortak koşanlardan değilim.”*³⁹³ Bu ayete uyulmadığında, insanlar doğru yola değil de dalalete sürüklenebilir.³⁹⁴ Saîd Havvâ, Allah’ın yoluna davet edenlerin birçoğunun iman ve tevhide gereken boyutlarda önem vermediğini belirtmektedir. Bu durumu çağımızın bir problemi olarak değerlendiren Havvâ, davetçilerin pek çoğunun apaçık bir delil teşkil etmeyecek türden şeylere davet ettiklerini ifade etmektedir.³⁹⁵

Ra’d Sûresi 11. ayetinin tefsirinde Allah’ın sünnetlerinden birinin zikredildiğini hatırlatan müellif, bunun bütün insanlar tarafından idrak edilmesinin önemine dikkat çekmektedir. Ona göre, özellikle eğitim, yönlendirme, siyaset ve toplumsal meselelerle uğraşanlar bu sünneti hesaba katmalıdırlar. Zira, insanın nefisini değiştirmeden önce daha iyi olana ulaşması mümkün değildir. Ümmetin

³⁹¹ Saîd Havvâ, *Er-Rasûl (Hz. Muhammed (s.a.))*, Çev. Harun Ünal, Yenda Yay., İstanbul 1996, s. 211-212.

³⁹² İsmail L. Çakan ve N. Mehmet Solmaz, *Kur’ân-ı Kerim’e Göre Peygamberler ve Tevhid Mücadelesi*, Ensar Yay., 6. Baskı, İstanbul 2016, s. 265.

³⁹³ Yusuf Sûresi 12/108.

³⁹⁴ Saîd Havvâ, *Allah Erinin Stratejisi*, Çev. Ahmed Haşimoğlu, Yenda Yay., İstanbul 1990, s. 118.

³⁹⁵ Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 7, s. 260.

özleri olan nefisler değiştirilmeksizin ümmetin daha iyi bir konuma gelmesi mümkün değildir.³⁹⁶

Havvâ, tefsirinin birkaç yerinde İslâm davetçileri için temel ilkeler belirleyerek bunlara uymanın şart olduğunu belirtmektedir. İlk olarak Allah yoluna davet eden davetçilerin, kitap ve sünnetin naslarının bizlere sunmuş oldukları davet ve terbiye hususundaki inceliklere dikkat etmelerini tavsiye etmektedir. Bu gibi inceliklere dikkat edildiğinde gidilen yolun kılalacağını vurgulayan müellif, Kâf Sûresi'nden misal vermektedir. Bu sürede geçen “*Biz onların dediklerini en iyi biliriz. Sen onların üzerinde zorba değilsin; tehdidinden korkacaklara Kur'ân ile öğüt ver!*”³⁹⁷ ayetinden yola çıkarak Allah'ın tehdidinden korkmayan kimselere yöneltilecek başka bir hitap şeklinin varlığından söz etmektedir. Allah'ın tehdidinden korkan kimseye, doğru yola dönmesi için Kur'ân ile öğüt vermek yeterlidir. İşte bundan dolayı müminlerin birbirlerine (bir sapma görmeleri halinde) Kur'ân-ı Kerim ile öğüt vermeleri gerekmektedir. Yüce Allah'ın “*Öğüt ver, çünkü öğüt mü'minlere fayda verir!*”³⁹⁸ buyruğunu hatırlatan yazar, bu öğütten müminlerin yararlandıklarını ifade etmektedir. Havvâ bu ayetti delil göstererek Müslümanların “*Konuşmamızın herhangi bir faydası olamaz.*” deyip susmalarının doğru olamayacağını belirtmektedir.”³⁹⁹

Müellif, davetçilerde olması gereken iki önemli özellikten söz etmektedir. Bunlardan biri tedbir, diğeri ise insanları çokça dinlemektir. Kalpleri kazanma konusunda söylenenlere kulak vermenin etkisinden bahseden Havvâ, bunu iyi eğitilmiş insanların özelliklerinden saymaktadır.⁴⁰⁰ Zira dikkatle dinlemek aynı zaman da konuşmacıya büyük bir iltifattır.⁴⁰¹

³⁹⁶ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 7, s. 318.

³⁹⁷ Kâf Sûresi 50/45.

³⁹⁸ Zariyat Sûresi 51/55.

³⁹⁹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 14, s. 160.

⁴⁰⁰ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 6, s. 222.

⁴⁰¹ Dale Carnegie, *Dost Kazanmak ve İnsanları Etkileme Sanatı*, Çev. Nazlı Uzunali, Epsilon Yay., 3. Baskı, İstanbul 2018, s. 56.

Tevbe Sûresi'nde⁴⁰² geçen iman etmek, Allah'ın hududunu muhafaza etmek, münkerden nehyetmek, marufu emretmek, secde etmek, rüku etmek, seyahat etmek, hamd etmek, ibadet etmek ve tevbe etmek gibi sıfatlara sahip olan müminlerin müjdelendiğini belirten yazar, iyi bir nesil yetiştirmede bu özelliklerin göz önünde bulundurulması gerektiğine dikkat çekmektedir.⁴⁰³

Yüce Allah, hikmetle ve güzel bir üslupla davet etmemizi istemektedir.⁴⁰⁴ Nahl Sûresi'nde geçen "hikmet" ve "güzel öğüt" ifadelerini değerlendiren Saîd Havvâ, önceki hitabların Hz. İbrahim'e; bu hitabın da İslâm'a davet eden ve Hz. İbrahim'in dininin mirasçısı olan Hz. Peygambere yöneldiğini belirtmektedir. Bu hitabın aynı zamanda bütün ümmetin fertlerine yönelik olduğuna dikkat çeken Havvâ, bizlere nasıl davet edeceğimizi öğrettiğini ileri sürmektedir. Ona göre hikmet, hakkı açıklayıcı, şüpheyi giderici delil, yahut da her insana durumuna uygun düşen hitap demektir.⁴⁰⁵

Davet süreci, zorlu bir süreçtir. Peygamberlerin bu süreçte çektiği sıkıntılar Kur'ân-ı Kerim'de birçok yerde anlatılmaktadır.⁴⁰⁶ Saîd Havvâ da bunun bilincindedir ve dolayısıyla o da el-Esâs'ta bu konuda tavsiyelerini paylaşmaktadır. Davetin kendine has metodunun olduğunu belirten Havvâ, yapılan düşmanlığa misliyle karşılık vermeyi caiz görmekle beraber sabırlı olmayı tavsiye etmektedir.⁴⁰⁷ Davetçiye yapılan eziyetlere namaz ve zikir ile ancak katlanılabileceğini ifade eden müellif,⁴⁰⁸ birtakım zikirler olmadan bu zorlu sürecin devam ettirilemeyeceğini savunmaktadır.⁴⁰⁹

Saîd Havvâ, Müzzemmil Sûresi'ni işlerken İslâm davetçileri için şu önemli mesajları kaydetmektedir:

⁴⁰² Tevbe Sûresi 9/112.

⁴⁰³ Havvâ, C. 6, s. 282.

⁴⁰⁴ Nahl Sûresi 16/125.

⁴⁰⁵ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 8, s. 11-112.

⁴⁰⁶ A'raf Sûresi 7/60, 66, 82, 88, 90; Hûd Sûresi 11/27, 38; Mü'minûn Sûresi 23/24, 33; Naml Sûresi 27/56; Ankebût Sûresi 29/24, 29.

⁴⁰⁷ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 8, s. 116; C. 15, s. 328.

⁴⁰⁸ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 7, s. 488.

⁴⁰⁹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 14, s. 191.

“Bütün bunlar, İslâm davetçisinin gecesini teheccüde tahsis etmesi, gündüz ve gece Allah’ı zikretmesi, kendisini tamamen Allah’a verdiği vakitlerinin bulunması, dünya işleriyle ihtiyacı kadar ilgilenmesi gerektiğini ifade ediyor.⁴¹⁰ Allah yoluna davet görevini yerine getiren kişilerin bu sûreyi göz önünde bulundurup onun mendup ve farz kıldığı şeylerle amel etmeleri gerekir. Böylece onlar ümmet-i Muhammed’i bu sûrenin bahsettiği kemalata ulaştırabilirler. Yol işte budur. Sûre takvaya ulaştıran bu yolu açıklamıştır. Bu sebeple bizim de sûredeki emir ve tavsiyelerle kendimizi yükümlü sayarak ve nefislerimizi buna alıştıran ondan nasibimizi yeterince almamız gerekir. Müslümanlara öğüt vererek, onlara örnek olarak, çevre oluşturarak ve gereken diğer çarelere başvurarak davetçilerin onları sûrede verilen istikametler doğrultusunda eğitmeleri gerekir. Bunu yaparken yavaş yavaş alıştırma yolu tutulmalıdır. Namaz, zekât, istiğfar, biraz Kur’ân, biraz zikir, biraz gece ibadeti, kendini biraz Allah’a verme. Ta ki sûrede geçen bu değerler Müslüman için her zaman yapacağı bir alışkanlık haline gelebilsin. İlmin yanında bunlar ne zaman bir huy haline gelirse artık o mümin, cennete ulaştıran apaçık yol üzerinde demektir.”⁴¹¹

Havvâ’ya göre, davetçinin göz önünde bulundurması gereken hususlardan biri de her şeyde temiz olmaktır. O, Müddessir Sûresi’ni izah ederken burada ilk ayetlerde yer alan hususlara da dikkat edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Zira uyarma, Allah’ı yüceltmeyi, nefsi temizlemeyi günahları terk etmeyi, başa kakmamayı, iyilikleri çok görmeyi ve Allah’ın emirlerini yerine getirmede sabırlı olmayı gerektirmektedir.⁴¹²

Saîd Havvâ, ahlâk bakımından Allah Rasûlü’nün insanların en üstünü olduğunu belirtmektedir. Ona göre Allah, Rasûlü’nü Kur’ân ile eğitmiş ve ona uymayı bizlere farz kılmıştır. Kim peygamberlik mirasından tam olarak nasibini almak isterse gece ibadetine devam etmeli, Kur’ân okumayı ihmal etmemeli, Allah’ı çokça zikretmeli ve musibetlere karşı sabırlı olmalıdır.⁴¹³

2. 2. 2. 4. Çağımızda Eğitim ve Öncelikleri

Saîd Havvâ, konuyu ele alırken önce bir durum tespiti yapmakta, sonra da yapılması gerekenler üzerinde durmaktadır. Çağımızda, Müslüman yavruların okullarda dinleri konusunda fitneye düşürüldüğünü iddia eden Havvâ, ayrıca bunun dışında birçok yolla bu çocukların dinlerinden döndürülmeye çalışıldığını ifade etmektedir.⁴¹⁴

⁴¹⁰ Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 14, s. 403.

⁴¹¹ Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 15, s. 418-419.

⁴¹² Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 15, s. 432.

⁴¹³ Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 15, s. 452-453.

⁴¹⁴ Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 3, s. 213.

Saîd Havvâ'ya göre, çağımızda kalpler çokça katılaştırılmıştır. Ümmet kendisine indirilen vahyin birçoğunu unutmuştur. Müslüman ümmetin terk ettiği şeyler genelde pratikte olan yani ameli olan şeylerdedir. Bu terk etmenin ve unutmanın sonucu olarak da Müslümanlar arasında kin ve düşmanlığın yayıldığı görülmektedir.⁴¹⁵

Havvâ, fert, aile ve toplumun eğitiminde kitle haberleşme araçlarının önemine ve özellikle günümüzde olumsuz yönde kullanıldıklarında yaptıkları tahribata dikkat çekmektedir. İnkâr çağrılarının her tarafı kapsadığını ifade eden müellif, maddiyatın süslü gösterilerek sunulduğunu; bunun için de çeşitli aldatma yollarının ve büyük oranda haberleşme araçlarının kullanıldığını belirtmektedir.⁴¹⁶ Bu mevzuda dünyada genel yönlendirme yapan sistemlerden bahseden Havvâ, radyo, televizyon, basın gibi kitle iletişim araçlarının insanları bu yönde eğiterek şekillendirdiğini ileri sürmektedir. Ona göre, İslâm terbiyesinden habersiz bir insanın düşüncesi ve yaşayışı bu eğitime göre şekillenmektedir. Dolayısıyla böyle bir insan, Allah'ın huzurunda taşıdığı sorumluluğun şuurundan adım adım uzaklaşmaktadır.⁴¹⁷

*“Bize kavuşmayı ummayanlar, dünya hayatından hoşnut olarak ona bağlananlar ve ayetlerimizden habersiz bulunanlar var ya!”*⁴¹⁸ ayetinin tefsirinde Saîd Havvâ, çağdaş uygarlığın bütün kurum, şekil ve yan kolları ile dünya hayatını yüceltme düşüncesi üzerinde yükseldiğini ileri sürmektedir. Ona göre bu düşünceye sahip olanlar, ahiret hayatını hesaba katmadan dünyalık şeyleri kazanmak ve lezzetlerini elde etmek için büyük bir istekle hareket etmektedir. Allah, bu tür insanların niteliklerini beyan ederken neticede, vahdaniyetinin delillerinden gafil olduklarını zikretmektedir.⁴¹⁹

Havvâ'ya göre, ilmi ilerlemenin bir sonucu olarak son iki asırda ortaya çıkan hastalıklardan biri de insanın kendisini Allah'tan müstağni görmesi yani Allah'a ihtiyacı olmadığına inanmasıdır. Bu sebeple son iki asırda ibadeti bırakma çağrıları

⁴¹⁵ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 3, s. 502-503.

⁴¹⁶ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 12, s. 45.

⁴¹⁷ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 12, s. 510.

⁴¹⁸ Yunus Sûresi 10/7

⁴¹⁹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 6, s. 366.

en yüksek seviyelere varmaktadır. Müslümanlardan pek çokları da bunun etkisinde kalıp namazı terk etmekte ve dinin emirlerini hafife almaktadır.⁴²⁰

Cehaletin koyuluğundan dolayı günümüzde İslâm'ı sadece namaz ve zekâtтан ibaret sanan ve cihadı mümkün görmeyen kimselerin olduğunu belirten Havvâ,⁴²¹ bunun da ötesinde Müslüman evlatlarının birbirine düşman kesildiğini; her birinin kötülüğün, fasıklığın, nifakın ve küfrün bir başka kesimine yardımcı olduğunu üzümlere aktarmaktadır.⁴²²

Buraya kadar anlatılanlar, yazarın durum tespitlerini içermektedir. Bu aşamadan sonra onun öncelikli olarak önerdiği hususlara bakılacaktır.

Çocukların eğitimi üzerinde önemle duran müellif, onların Allah'ın kitabını ve Rasûlü'nün sünnetini temel alan bir program ile fiziki, akli, ruhi ve mesleki yönden tam bir donanımla yetiştirilmesini tavsiye etmektedir.⁴²³

Saîd Havvâ, sosyal bütün problemlerin çözümü için Allah'ın kitabı ile amel etmeyi önermektedir.⁴²⁴ Gerçek manada bir eğitim sürecinden bahsederken de, yine bu perspektiften insanların azimet ve takva esasları üzerinde eğitilmesini şart koşturmaktadır. Havvâ, İslâmi hareket üyelerinin eğitiminde son derece hassas olunmasını ve işlenecek siyasal tezler konusunda da geniş bir ufka sahip olunmasını tavsiye etmektedir. Ona göre hareketin üyelerinin, mükemmel bir takvaya sahip olabilmeleri için İslâm'ın temel esaslarına göre eğitilmeleri gerekmektedir. Siyasal meseleler öğretilirken de, alanında uzman olan ilim ehlinin fetvaları dikkate alınmalı ve bunlardan çağımıza en uygun olanları nazara verilmelidir.⁴²⁵

Saîd Havvâ'ya göre, eğitimde temel gayret, cahili bir düzenin yerine İslâm düzeninin yerleştirilmesine ve bu uğurda mümkün ve meşru yolların kullanılmasına odaklanmalıdır.⁴²⁶ Çağımızda eğitim ve öğretimde adım adım ilerlemeye önem verildiğini ifade eden Havvâ, Kur'ân-ı Kerim'in de beşeriyetin nefsinin tedrici olarak

⁴²⁰ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 16, s. 294.

⁴²¹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 3, s. 214.

⁴²² Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 6, s. 230.

⁴²³ Saîd Havvâ, *Eğitim Risalesi*, s. 62.

⁴²⁴ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 3, s. 411.

⁴²⁵ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 2, s. 292.

⁴²⁶ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 4, s. 149.

-yapılandırmacı yöntemle- eğittiğini belirtmektedir.⁴²⁷ Burada müellifin, davranış değişikliğini esas alan uzun soluklu bir eğitim metodundan yana olduğu anlaşılmaktadır. Bu süreçte bireylerde ahlâk duygusu yavaş yavaş gelişecek, fertten topluma yansıyan pratik eylemler, bütün kurumların sağlıklı işleyişine katkı sunacaktır. Aksi olursa, din duygusu zayıflayacak ve böylece bütün sosyal yapı büyük bir sarsılma geçirecektir.⁴²⁸

2. 2. 2. 5. İyi Fert ve İyi Toplum İnşası Meselesi

Allah'ın istediği hususlar, insanların iyiliğini gerçekleştirmektedir.⁴²⁹ O'nun bizler için seçtiği İslâm dini de, ortaya koyduğu eğitim modeli ile inançta ve davranışlarda iyi fert ve iyi toplum inşa etmeyi hedeflemektedir. Saîd Havvâ, tefsirinde bu hedefin nasıl gerçekleştirilebileceğinin yollarını göstermektedir. Onun bütün amacı, insanı ve toplumu murdar bir hal'den muhteşem bir maziye⁴³⁰ taşımaktır.

Havvâ'ya göre insanı hidayet yoluna ulaştıran Kur'ân-ı Kerim'in ilettiği yollar arasında, Müslümana bu varlık âleminde en üstün insan olma yolunu göstermesi yer almaktadır. Zira insan, gerek umut, gerek ahlâk, gerek değer, gerek ilke ve gerek hedef itibariyle en üstün varlıktır. Kur'ân, insanı hem ferdi ahlâk hem de toplumsal ahlâk açısından mükemmellik esası üzerinde eğitmektedir. Böylelikle Müslüman fertler kâmil bir ümmetin, kâmil bir üyesi olmaktadır. Müellif, çağımızda bazı Müslümanlarda ferdi ruhun yetersiz, bazı Müslümanların da birbirleriyle ilişki kurmaktan aciz olduğunu; dolayısıyla da İslâm'dan etkilenmenin ise zayıf kaldığını belirterek yükümlülükler ile durum arasındaki büyük mesafeye dikkat çekmektedir.⁴³¹ Ona göre çağımızın ana hastalığı, Allah'tan ve ahiret gününden gafil olmaktır. Bu gafletin tedavisi ise zikirdir.⁴³² Havvâ, başka bir yerde çağın hastalığı olan materyalizmden bahsederek kalbin bundan sakındırılması gerektiğini

⁴²⁷ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 5, s. 436.

⁴²⁸ Alexis Carrel, *İnsan Denen Meçhul*, Çev. Refik Özdek, Yağmur Yay., İstanbul 1990, s. 157.

⁴²⁹ Poul Coelho, *Simyacı*, Çev. Özdemir İnce, Can Yay., 43. Baskı, İstanbul 1997, s. 111.

⁴³⁰ Cemil Meriç, *Bu Ülke*, İletişim Yay., İstanbul 2010, s. 80.

⁴³¹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 14, s. 69.

⁴³² Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 6, s. 364.

belirtmektedir.⁴³³ Havvâ, İslâm toplumundaki her türlü fesadın sebebini, cihadın terkedilmesine bağlamaktadır.⁴³⁴

Saîd Havvâ, Müslüman evlatlarının bilimsellik adı altında aldatılmaya çalışıldığına dikkat çekerek, Allah'ı tanımamaktan daha büyük bir bilgisizliğin olamayacağını ifade etmektedir.⁴³⁵ Ona göre, uzun bir yolculuktan sonra ümmetin birçok ferdinin ruhi yapısı oldukça karmakarışık bir hal almıştır.⁴³⁶ Ve Müslüman alimleri ile avamın çoğu, adeta Allah'ın azabından eminmiş gibi davranmaktadır.⁴³⁷

Havvâ günümüz Müslüman ümmetin durumunu Hz. İsa'nın içinde yaşadığı toplumun durumuna benzeterek, ilim adamlarının ve abidlerin günah sözlere, haram kazanca, saldırganlığa, isyana ve münkere karşı seslerini yükseltmelerini istemektedir.⁴³⁸ Ona göre İslâm terbiyesinde asıl, onun toplumsal terbiye üzerinde yükselmesidir.⁴³⁹ Havvâ, terbiye sürecinde fikri ve manevi yöne büyük önem vermektedir. Zira toplumların bu yönde yükselmeleri için uğraşanların sayısı genelde az olmaktadır.⁴⁴⁰

Bu tespitlerden sonra Havvâ, iyi bir fert ve dolayısıyla iyi bir toplum inşası için yapılması gerekenleri aktarmaktadır. Meryem Sûresi'nin tefsirinde anlatılan Hz. Yahya'nın sahip olduğu özelliklerin çocuk eğitiminde örnek teşkil ettiğini belirtmektedir. Ona göre çocuklar hikmeti kavrayacak şekilde yetiştirilmelidir. Ahlâk ve yaşayışta tertemiz, anne babaya saygılı ve alçakgönüllülük üzere eğitilmelidir ki başkaldıran bir zorba olmasınlar.⁴⁴¹ Havvâ'ya göre çocuk bütün mahluklar arasında babanın en çok sevdiği varlıktır. Çocuklara Kur'an-ı Kerim'i öğretmek ve onun

⁴³³ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 6, s. 438.

⁴³⁴ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 14, s. 461.

⁴³⁵ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 1, s. 246.

⁴³⁶ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 1, s. 179.

⁴³⁷ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 1, s. 187.

⁴³⁸ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 4, s. 151.

⁴³⁹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 1, s. 287.

⁴⁴⁰ Grigory Petrov, *Beyaz Zambaklar Ülkesinde*, Çev. Ali Haydar Taner, Hayat Yay., İstanbul 1988, s. 112.

⁴⁴¹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 8, s. 442.

gereğince amel etmeleri için gayret göstermek, Allah'ın nimetine karşı şükürün bir gereğidir.⁴⁴²

Müellif, Tahrim Sûresi 5. ayeti işlerken kadınların hangi esaslar üzerinde eğitilmesi gerektiğinden de söz etmektedir. Havvâ'ya göre ayette geçen teslim olmuş, inanan, boyun eğen, tevbe eden, kulluk eden, oruç tutan bir kadın, hayırlı bir kadındır.⁴⁴³

Saîd Havvâ iyi bir insan olmak isteyenlere, iyiliğe karşı en güzel davranışla mukabele etmeyi, kötülükleri de iyilik yaparak ortadan kaldırmayı tavsiye etmektedir. Ona göre, kötülük yapan birine iyilik yapmak isteyen, affetme yolunu tercih etmelidir. Aynı kişiyi affetmekle beraber, ona ayrıca iyilik yapmak ise en güzel yoldur.⁴⁴⁴

Havvâ, bu temel özellik dışında Şûra Sûresi'nin tefsirinde her Müslümanda ve Müslüman cemaatlerinde bulunması gereken birkaç özellik sıralamaktadır. Bunlar: İman, tevekkül, büyük günahlardan uzak durmak, ahlaksızlıklardan uzaklaşmak, öfkesini dizginlemek, kötülüğü bağışlamak, her hususta Yüce Allah'ın çağırısını kabul etmek, namazı dosdoğru kılmak, şûranın gereklerini yerine getirmek, Allah yolunda infak etmek, haksızlık dolayısıyla intikam alırken adaletin dışına çıkmamak, güçlü iken affetmek ve eziyetlere katlanmaktır.⁴⁴⁵

Havvâ'ya göre, Kur'an'ın inşa ettiği toplumda kötü amaçlı fısıldaşmalar görülmez.⁴⁴⁶ İhsan, alışkanlık haline gelmiştir.⁴⁴⁷ Bu toplumunun fertleri emin insanlardır. Zira onlar, cahili bir toplumda dahi sonsuz güven duyulan bir Peygamberin izinden yürümektedirler.⁴⁴⁸

İslâm ile eğitilmiş bir toplum, üretimi ve ekonomiyi insan hayatında her şey kabul edip değerlendiren Marksist bir felsefe ya da pragmatist bir felsefe üzerinde kurulu toplumlardan farklıdır. Çünkü, İslâm toplumu çağımızın hastalığı olan dünya

⁴⁴² Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 11, s. 262.

⁴⁴³ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 15, s. 204.

⁴⁴⁴ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 13, s. 62.

⁴⁴⁵ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 12, s. 170.

⁴⁴⁶ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 14, s. 486.

⁴⁴⁷ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 4, s. 132.

⁴⁴⁸ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 4, s. 151.

sevgisini esas gaye edinmekten uzaktır.⁴⁴⁹ İslâm'ın inşa ettiği toplumun fertleri, omuz omuza bir dayanışma içerisinde. Birbirine hakkı ve sabrı tavsiye etmektedir.⁴⁵⁰ Tefrikaya düşmemekte, izzeti sadece bu dinde görmektedir.⁴⁵¹ Cihadı tevhit sancağı altında yaparken, cemaat duygusu ile yaşamaktadır. Rahmet olmadan cemaatin olamayacağını farkında olarak birbirlerine mağfiret dilemektedir.⁴⁵²

Saîd Havvâ, Hz. Nuh'un yaptığı davetin ibadet, takva ve itaat üzere olduğunu belirterek, bu özellikleri kazanan bir toplumun daha iyi bir hale geçebileceğini aktarmaktadır.⁴⁵³ Zira erdemli toplumlar, ilahi öğretileri örnek alan toplumlardır.⁴⁵⁴ Hz. Nuh'un davet ettiği İslâm da, zulümden uzak erdemli bir toplum ön görmektedir.⁴⁵⁵

Havvâ, İslâmi kişiliğin Bakara Sûresi'nde adım adım inşa edilmesini, Kur'an'ın bir mucizesi olarak değerlendirmektedir.⁴⁵⁶ Ona göre, İslâmi eğitimde hedef, cemaat terbiyesidir.⁴⁵⁷ Bu terbiyenin temeli, Peygamberimizi örnek alan güzel bir ahlâka dayanmaktadır.⁴⁵⁸

2. 2. 3. Ekonomi

Ekonomi, insanların ve toplumların, sınırlı kaynakları harekete geçirerek, çeşitli mallar ve hizmetler üretmek; elde edilen ürünleri tüketim için çeşitli kişi ve gruplara bölüştürmek için giriştikleri eylemlerin bütünüdür.⁴⁵⁹ Saîd Havvâ, özellikle üretim ve tüketim gibi ekonomik faaliyetlerin yerli ve milli olmasını önemle vurgulamaktadır. İslâmî müesseselerin kurulmasını ve buralarda üretilecek mamüllerin kullanılmasını teşvik ederken, Müslümanlardan güçleri yettiğince küfür ehlinin ürünlerini boykot etmelerini tavsiye etmektedir. Ona göre, küfürle savaş

⁴⁴⁹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C.6, s. 438.

⁴⁵⁰ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C.4, s. 223.

⁴⁵¹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C.14, s. 298.

⁴⁵² Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 13, s. 334.

⁴⁵³ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 15, s. 349.

⁴⁵⁴ Esra Uluç, *Balzac'tan Ruha Dokunan Düşünceler*, Carpediem Kitap Yay., İstanbul 2006, s. 134.

⁴⁵⁵ Cemil Meriç, *Kırk Ambar*, C. 2, İletişim Yay., İstanbul 2006, s. 275.

⁴⁵⁶ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 1, s. 319.

⁴⁵⁷ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 1, s. 40.

⁴⁵⁸ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 16, s. 453.

⁴⁵⁹ Doğu Ergil, *a.g.e.*, s. 24.

sadece askeri alanda değil, siyasi, iktisadi, ideolojik ve kültürel alanlarda da devam etmektedir.⁴⁶⁰

Kur'ân-ı Kerim, diğer sosyal alanlarda olduğu gibi, ekonomik alanda da düzenlemeler getirmiştir.⁴⁶¹ İslâm, kendi müntesiplerine maddi-manevi hayatın her safhasında yol göstermektedir.⁴⁶² Çünkü İslâm, sadece ahiret mutluluğunu sağlamayı gaye edinmemekte, aynı zamanda dünya hayatında da mutluluğu hedeflemektedir. Bu nedenle sosyal hayatın önemli alanlarında birtakım düzenlemelerin olması kaçınılmazdır. Ayrıca inançla sosyal hayat, hatta ibadetlerle sosyal hayat, iç içedir. Ekonomik faaliyetlerde bir şeyin kazanma yollarını belirleyen İslâm, onun nasıl harcanacağına dair düzenlemeler de ortaya koymuştur.⁴⁶³ Bu düzenlemeleri, Kur'ân'ın birçok yerinde görmek mümkündür.⁴⁶⁴ Bu başlık altında, söz konusu düzenlemelerden birkaçının el-Esâs'ta nasıl ele alındığı değerlendirilecektir.

2. 2. 3. 1. Karşılıksız Yardımlaşma

Hayatta en önemli iş (insanın dünyaya gönderiliş amacına uygun olarak) iyilik yapmaktır.⁴⁶⁵ Bu iyilik, karşılıksız olmalıdır. Yardımlar, muhtaç insanlara karşılık beklemeden ulaştırılmalıdır.⁴⁶⁶ Zira vermenin ödülü, bizzat kendisidir.⁴⁶⁷

Saîd Havvâ Zariyat Sûresi'nde geçen “*Rızkınız da, size va'dolunan şeyler de semadadır. Göğün ve yerin Rabbine andolsun ki, bu sizin konuşmanız gibi kesin ve gerçektir.*”⁴⁶⁸ ayetleri üzerinde dururken önce bunların, “*Ve kendilerine rızık olarak verdiğimiz şeylerden de infak ederler.*”⁴⁶⁹ ve “*Onların mallarında dilenen ve yoksullar için bir hak vardır.*”⁴⁷⁰ ayetleri ile ilişkisine dikkat çekmektedir. Daha

⁴⁶⁰ Saîd Havvâ, *Eğitim Risalesi*, s. 169.

⁴⁶¹ Sait Şimşek, *a.g.e.*, s. 254.

⁴⁶² Muhammed Hamidullah, *İslâma Giriş*, I.I.F.S.O., Almanya 1997, s. 186.

⁴⁶³ Sait Şimşek, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, s. 254.

⁴⁶⁴ Fatır Sûresi 35/29; Tevbe Sûresi 9/24; Nisâ Sûresi 4/29; Saff Sûresi 61/10-13; Bakara Sûresi 2/282, 278; Rum Sûresi 30/39; Mutaffifin Sûresi 83/1-4.

⁴⁶⁵ Lev Nikolayeviç Tolstoy, *İnsan Ne İle Yaşar?*, Çev. Murat Çiftkaya ve Kaya Onur Günçe, Şule Yay., 3. Baskı, İstanbul 1995, s. 46.

⁴⁶⁶ Richard Carlson, *Ufak Şeyleri Dert Etmeyin*, Çev. Esat Ören, Alkım Yay., İstanbul 1999, s. 36.

⁴⁶⁷ Richard Carlson, *a.g.e.*, s. 166.

⁴⁶⁸ Zariyat Sûresi 51/22-23.

⁴⁶⁹ Bakara Sûresi 2/3.

⁴⁷⁰ Zariyat Sûresi 51/19.

sonra bu iki ayet-i kerimenin rızkın Allah katında olduğunu açıkladığını belirterek cimrilik edilmemesi gerektiğine vurgu yapmaktadır. Çünkü yapılacak infakın mükâfatı Allah katındadır.⁴⁷¹ Müellif, başka bir yerde de “Secde etmeye ve ibadet etmeye dair verilen emir, namaz kılmaya da bir çağrıdır. Cimrilik edenlerin durumunu reddetmek, infakta bulunmaya bir çağrıdır.” diyerek infak etmenin önemine işaret etmektedir.⁴⁷²

Yüce Allah, Müslümanlara kazandıklarından infak etmeyi emretmektedir.⁴⁷³ Kendi rızası için mallarını gece ve gündüz, gizli ve açık infak edenleri müjdeleyerek mükâfatlarının kendi katında olduğunu bildirmektedir.⁴⁷⁴

Kur’ân’ın, iman ve namazdan sonra üçüncü sırada saydığı infak,⁴⁷⁵ hayır yollarından birinde harcama yapmak anlamına gelen ahlaki bir terimdir. Geniş kapsamlı bir kavramdır ve zekât, fitır sadakası gibi farz ve vacip olan mali ibadetlerin yanı sıra genel bir terimle mendup olarak nitelenen gönüllü harcamaları da içine almaktadır.⁴⁷⁶

2. 2. 3. 2. Yoksulların Hakkı: Zekât

Zekât, lügatta taharet, bereket, çoğalma-artma, överek anmak gibi anlamlara gelmektedir. İstilahta ise, bir malın muayyen bir miktarını, muayyen bir zaman sonra hak sahibi olan bir kısım Müslümanlara Allah-u Teâla’nın rızası için tamamen temlik etmekten ibarettir.⁴⁷⁷ Farziyeti Kur’ân’da umum olarak varid olan ve teknik unsurları da Allah Rasûlü tarafından vaz edilen⁴⁷⁸ zekâtın buradaki ilk hedefi, fakirleri buldukları kötü durumdan kurtarmak ve zenginleştirmektir.⁴⁷⁹ Zengin ile fakir

⁴⁷¹ Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 14, s. 147.

⁴⁷² Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 14, s. 227.

⁴⁷³ Bakara Sûresi, 1/267.

⁴⁷⁴ Bakara Sûresi, 1/274.

⁴⁷⁵ Mustafa İslâmoğlu, *Tavsiyeler*, Denge Yay., 6. Baskı, İstanbul 1997, s. 65.

⁴⁷⁶ Ali Toksarı, “İnfak”, *İslâm’da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, C. 2, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul 2006, s. 931.

⁴⁷⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Sadeleştirilmiş Büyük İslâm İlmihali*, Sadeleştirilen: Mehmet Talü, Yasin Yay., İstanbul 2012, s. 349.

⁴⁷⁸ Kutub İbrahim Muhammed, *Allah Rasûlü’nün Mali Siyaseti*, Çev. Mustafa Sızan, Envar Özkan, y. y., İstanbul 1995, s. 85-86.

⁴⁷⁹ Yusuf el-Kardavi, *Fakirlik Problemi Karşısında İslâm*, Çev. Abdülvehhap Öztürk, Nur Yay., 2. Baskı, Ankara t.y., s. 89.

arasında bir köprü vazifesi gören zekât, sosyal bir yardım sayılmaktadır.⁴⁸⁰ İslâm toplumlarında sınıf kavgalarının yaşanmaması,⁴⁸¹ bu sosyal dayanışma kurumunun varlığına bağlıdır.

Saîd Havvâ, toplumsal kurumlardan ekonomiyi işlerken İslâm'ın beş şartından biri olan zekât meselesine geniş yer vermektedir. “*Yoksa Rabbinin rahmetini onlar mı paylaşıyorlar? Dünya hayatında onların maişetlerini aralarında biz paylaştırdık. Birbirlerine iş görmeleri için kimini kimine derecelerle üstün kıldık. Rabbinin rahmeti onların toplaya geldiklerinden daha hayırlıdır.*”⁴⁸² ayetinden yola çıkarak, ekonomik hayatta birtakım farklılıkların bulunmasının kaçınılmaz olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, insanlar eğer her hususta birbirlerine eşit olsalardı insanların maslahat ve menfaatleri yıkılır giderdi. Eğer mallar insanlar arasında eşit bir şekilde dağıtılsa bir sene sonra aralarındaki farklılığın tekrar ortaya çıktığı görülecektir. İnsanların aralarındaki ekonomik seviyeyi eşitlemeye çalışmak, ekonomik faaliyetlerin temeli olan çalışma hayatını sekteye uğratacaktır. İşte bu bakımdan farklılığın bulunması, Allah'ın sünnetinin bir gereğidir. Fakat yüce Rabbimizin şeriatı bu farklılığı adil bir düzeye getirmektedir. O bakımdan mallar belli bir azınlığın elinde olacak şekilde bu farklılaşma artıp aşırılığa gitmemektedir. İslâm'da ekonomik düzen toplumdaki herkesi güzel bir seviyede tutmaktadır. İslâm sayesinde toplumda zalimce ilişkiler kurulmaz. Bu ve benzeri bütün hususları şeriat, bir düzene koymuş bulunmaktadır.⁴⁸³ Zira toplum düzeninin sağlıklı işleyişini önemseyen bir sistem, ne çok varlıklıların ne de çok yoksulların bulunmasına fırsat vermektedir.⁴⁸⁴

İslâm'ın tabii olarak iktisadi farklılaşmayı kabul ettiği bir gerçektir.⁴⁸⁵ Ancak bunun kapitalizmde olduğu gibi uçlarda olmasına müsaade edilmemektedir. İslâm'da fakirlerin elinde bir şey bulunmazken, malın sadece zenginlerin elinde toplanmasının

⁴⁸⁰ Zeynü'd-din Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l-Latifi'z-Zebidi, *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, C. 5, Çev. Kâmil Miras, DİB Yay., 8. Baskı, Ankara t.y., s. 6.

⁴⁸¹ Cemil Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, İletişim Yay., İstanbul 2010, s.165.

⁴⁸² Zuhruf Sûresi 43/32

⁴⁸³ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 13, s. 202.

⁴⁸⁴ Jean Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, Çev. Vedat Günyol, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1992, s. 78.

⁴⁸⁵ Ali Bulaç, *Çağdaş Kavramlar ve Düzenler*, Endülüs Yay., 12. Baskı, İstanbul 1992, s. 271.

doğru olmadığına vurgu yapan Saîd Havvâ,⁴⁸⁶ bunun zekât ile çözülebileceğini ifade etmektedir. Zekâtın, sadece fakirlik problemini değil başka birçok toplumsal sorunu da çözebileceğini savunan Havvâ'ya göre bu müessese, aynı zamanda İslâm düzeni ile diğer düzenler arasındaki farklılıkları açığa çıkarmaktadır. Zekât emri, doğru bir şekilde uygulanacak olursa, fakirlik probleminden, öğrenim ve ilim tahsili problemine, mesken probleminden işsizlik problemine, bekârlık probleminden cihad problemine kadar bütün problem çözüme kavuşacaktır. Müslümanların zekâtlarını harcamaları gereken en önemli alanlardan bir tanesi de Allah'a daveti ve cihadı ayakta tutacak yollardır. Belki de bu hassas nokta sebebiyle zekâtın verileceği yerleri zikreden ayet-i kerime, genel seferberlik emrinden sonra gelmiştir. Dolayısıyla her türlü işini bırakıp kendini davet ve cihat çalışmalarına ayıran insanlara -nisab miktarı servete sahip olsalar da- zekât vermek caizdir.⁴⁸⁷

Havvâ, zekât vermenin öneminden bahsederken Neseî'î'den bir alıntı yapmaktadır. Bu nakilde Neseî'î "*Zekât, İslâm'ın köprüsüdür.*" hadis-i şerifinden yola çıkarak şu açıklamalarda bulunmaktadır:

"Malı toplamak ve elde tutmak kişiyi telef eder, helak eder. Zekât düşmeyen nisabın altında kalan mal, dibinde herhangi bir tortu bırakmaksızın ince ince sızan bir su gibidir. Nisab miktarı mal ise, karşıya geçit vermeyen nehir gibidir. Karşı tarafa geçebilmek ancak bir köprü ile mümkündür. Bu köprü zekâttır. Bu köprünün bakımı ve imar edilmesi ise çokça infak etmeye bağlıdır. Köprüde herhangi bir bozukluk olduğunda o kantar kantar yığılmış malların dalgaları, o köprüyü su altında bırakır."⁴⁸⁸

Bazen istenen kişilerde imkân olmayabilir. Bu durumda nasıl davranılacağını yine Kur'ân-ı Kerim bize bildirmektedir.

*"Rabbinden beklediğin bir rahmeti elde etmek için onlardan yüz çevirmek zorunda kalırsan, o zaman onlara tatlı bir söz söyle!"*⁴⁸⁹

Bu ayetin açıklamasında Saîd Havvâ, muhtaçların gönüllerini incitmeden "Allah bize bir rızık gönderirse, inşallah sizin de hakkınızı gözetiriz." ya da "Allah,

⁴⁸⁶ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 14, s. 527.

⁴⁸⁷ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 6, s. 221.

⁴⁸⁸ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 6, s. 392.

⁴⁸⁹ İsrâ Sûresi 17/28.

lütfundan bize de size de rızık versin.” gibi yumuşak ve güzel bir üslup kullanılmasını tavsiye etmektedir.⁴⁹⁰

2. 2. 3. 3. İktisadi Yasaklar

İslâm dini, fitri bir din olduğundan insanların imkân ve kabiliyetlerine göre çalışıp kazanmalarını, gerekli iş birliği ve iş bölümünü sağlamalarını ve ihtiyaçları doğrultusunda harcama yapmalarını tabii karşılamış; ancak bu konuda bazı temel ölçü ve ilkeler getirerek iş ve ticaret hayatının düzen ve güven içinde haksızlık ve suistimelden uzak olarak işlenmesine yardımcı olmak istemiştir.⁴⁹¹

İslâm, emir ve yasakları ile bir sistemi öngörmektedir. Dini İslâm, ahlâkı kapitalist olan⁴⁹² bir bireyi asla istememektedir. Muhtaçlara yapılan bir iyilik olan zekâtı farz kılarken⁴⁹³ muhtaçları sömüren faizi mubah görmesi düşünülemez. Bu başlık altında Havvâ'nın ekonomik yasaklar konusundaki görüşleri değerlendirilecektir.

A. Faiz

Lügatta riba, mutlak artış manasındadır. Şeriatıta ise para sahibinin borçludan anaparanın dışında aldığı fazla paraya denmektedir.⁴⁹⁴ Mübadeleli akitlerde taraflardan biri lehine şart koşulan karşılıksız bu fazlalık,⁴⁹⁵ Kur'ân-ı Kerim'de net olarak haram kılınmış, onunla iştigal edenler de sert bir şekilde kınanmıştır.⁴⁹⁶ Çünkü faiz, üretimin önüne geçtiği gibi, insanlar arasındaki karşılıksız borç verme gibi yardımlaşma faaliyetlerinin kesilmesine de neden olmaktadır.⁴⁹⁷

⁴⁹⁰ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 8, s. 179.

⁴⁹¹ Ali Bardakoğlu, “Hukuki ve Ticari Hayat,” *İlmihal II (İslâm ve Toplum)*, Heyet, TDV Yay., 24. Baskı, Ankara 2016, s. 408.

⁴⁹² Mustafa İslamoğlu, *Yürek Devleti*, Denge Yay., 4. Basım, İstanbul 1991, s. 71.

⁴⁹³ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 16, s. 311.

⁴⁹⁴ Muhammed Ali Sâbûnî, *Kur'ân-ı Kerim'in Ahkâm Tefsiri*, C. 1, Çev. Mazhar Taşkesenlioğlu, Şamil Yay., İstanbul 1984, s. 316.

⁴⁹⁵ Abdülaziz Bayındır, “İslâm'da Faiz Mefhumu ve Unsurları Tebliği”, *Para, Faiz ve İslâm*, İslâmi İlimler Araştırma Vakfı Yay., İstanbul 1992, s. 120.

⁴⁹⁶ Bakara Sûresi 2/275.

⁴⁹⁷ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, C. 2, Sadeleştiren: M. Nur Çetin, Taha Parlar v.d., Çelik-Şura Yay., İstanbul t.y., s. 217-218.

Saîd Havvâ'ya göre İslâm'da mali düzen, faizin dışında bir zekât düzenidir. Şeriatın kaideleriyle belirlenmiş ilişkiler sistemidir.⁴⁹⁸ Bakara Sûresi'nin 75. ayetinde yer alan “*Kim de tekrar (faize) dönerse, onlar cehennemliklerdir. Orada temelli kalacaklardır.*” bölümü tefsir ederken öncelikle inanç konusu ile alakalı temel bir ilkeye dikkat çekmektedir. Ona göre, bu ayet geldikten sonra faizi helal görerek tekrar ona dönen kimseler, ebedi olarak cehennemde kalacaklardır. Çünkü onlar faizi helal görmek suretiyle kâfir olmuşlardır. Allah'ın haram kıldığı bir şeyi helal gören bir kişi de, kâfirdir. Kâfirler de ebediyen cehennemde kalmayı hak etmektedir. Havvâ, faizi helal görmeyen, onu kullandığı için tevbe eden ve almış olduğu faizi sahiplerine geri veren ya da sahiplerini bilmediğinden dolayı Allah'a yakınlaşmak gayesi ile infakta bulunan kimse bu tevbesinin kabul edileceğinin umulduğunu belirtmektedir. Müellif, burada bir ölçü daha zikrederek helal görmemekle birlikte faiz haramını işleyen ve sonra da tevbe etmeyen kişinin durumunun Allah'a kaldığını, dilerse onu cezalandırıp dilerse bağışlayacağını ileri sürmektedir.⁴⁹⁹

Saîd Havvâ, Yüce Allah'ın faizi haram kılmakla birlikte, ekonominin işleyişi için selem alışverişi, rehin, teminatlı veya kefilli yahut da devlet zimmeti ile borçlanmak ve mudaraba şirketi gibi kapılar açtığını belirtmektedir. Buna rağmen ümmeti faiz ile uğraşmak zorunda bırakanları ve bu yolla Allah'a ve Rasûlüne karşı savaş açmış olanları (bu cürümlerinin yanında) düşünmekten aciz kimseler olarak nitelendirmektedir. Yönetimlere de, ekonomilerini fikhî esaslar üzerine bina edip mudaraba ortaklığı, selem alışverişi ve karz-ı hasen için kurulmuş müesseseler kurmalarını önermektedir.⁵⁰⁰

B. İhtikâr

İhtikâr, piyasada az bulunan bir malı satın alarak ileride fiyatının artması için depolamaktır. Bunun sonucunda birkaç kişi kâr elde ederken halk zarar görmektedir.⁵⁰¹

⁴⁹⁸ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 2, s. 125.

⁴⁹⁹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 2, s. 189.

⁵⁰⁰ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 2, s. 198.

⁵⁰¹ Seyyid Sâbık, *Fıkhu's-Sünne (Ayet ve Hadislerle İslâm İlmihali ve İslâm Hukuku)*, C. 4, Çev. Mehmet Yılmaz, Pınar Yay., İstanbul 1992, s. 49-50.

Saîd Havvâ, “Allah’ın, (fethedilen) memleketlerin ahalisinden savaşılmaksızın peygamberine kazandırdığı mallar; Allah’a, peygambere, onun yakınlarına, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir. O mallar, içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir servet (ve güç) hâline gelmesin diye (Allah böyle hükmetmiştir). Peygamber size ne verdiyse onu alın, neyi de size yasak ettiyse ondan vazgeçin. Allah’a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz, Allah’ın azabı çetindir.”⁵⁰² ayeti ile faizin ve karaborsacılığın haram kılındığını belirtmektedir. Ona göre, bu ayet aynı zamanda İslâm’da malın sadece zenginlerin elinde toplanıp birikmesinin doğru olmadığını gösteren açık bir delildir.⁵⁰³

Havvâ, piyasada para sıkıntısı doğuran ekonomik adımların Said b. Müseyyeb gibi seleften birçok kişi tarafından yeryüzünde fesadın bir türü olarak değerlendirildiğini zikretmektedir. Ticaret ile uğraşan bazı insanlar, bu tür yanlış yollara başvurmadan çarkın dönemeyeceğini iddia etmektedir. Saîd Havvâ’nın Cin Sûresi 16. ayeti izah ederken istikamet üzere olmanın rızıktan mahrumiyet değil, aksine o konuda genişliğe vesile olduğunu beyan etmektedir. Ona göre bu ayette, kendi yanlış kanaatlerine göre rızık kazanmak için Allah’ın emrinden sapanlara büyük bir ders vardır.⁵⁰⁴ Havvâ’nın Fi Zilâl’den yaptığı alıntıya göre de İslâm düzeninin, ferdi mülkiyeti mubah kılan bir düzen olduğu anlaşılmaktadır. Ancak kapitalist bir düzen gibi değildir. Nitekim kapitalist düzen de, İslâm’dan aktarılmış bir düzen değildir. Çünkü kapitalist düzen, faizsiz ve karaborsasız ayakta duramamaktadır.⁵⁰⁵

İslâm diğer bütün sistemlerden farklı olarak insanların arasında iktisadi dayanışmayı öngörmektedir. İslâm tarihi, bu dayanışmanın örnekleri ile doludur. Ensar topluluğunun Medine’de sergiledikleri tavır, bunun en bariz örneğidir. O kadar ki onlar, Muhacirlerle mallarını yarı yarıya bölüşmüşler ve onları evlerine yerleştirmişlerdir.⁵⁰⁶

⁵⁰² Haşr Sûresi 59/7.

⁵⁰³ Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 14, s. 527.

⁵⁰⁴ Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 15, s. 376.

⁵⁰⁵ Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 14, s. 538.

⁵⁰⁶ Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 14, s. 527.

Saîd Havvâ, mal yağmanın kâfirlerin sıfatlarından olduğunu belirterek, Müslümanları bu gibi huylardan uzak durmaları konusunda uyarmaktadır. Ona göre, ölümsüzlüğün malda olduğunu düşünen bir kimsede, ahirete yönelik beklentiler olmaz.⁵⁰⁷

C. Tartıda Hile

Ticaret ahlâkının en önemli unsurlarından biri de alışverişte, ölçü ve tartıda dürüst davranmaktır. Bu hem helal kazanca hem de ticaretin sorunsuz işlemesine vesiledir. Kur'ân-ı Kerim, ticarete ahlaki bir sorumluluk gerektiren bu meseleye geniş yer vermektedir.⁵⁰⁸

Hûd Sûresi'nde yer alan ilgili ayetler üzerinde duran Saîd Havvâ Hz. Şuayb'in, önce kavmine ölçü ve tartılarda eksik tartmaları gibi çirkin olan işleri yasakladığını, sonra da bu konuda daha çok teşvikte bulunmak maksadı ile akılların güzel ve uygun gördüğü ölçüleri tam yapmayı emrettiğini ifade etmektedir. Hz. Şuayb, bütün peygamberler gibi kavmini Allah'a ibadete davet etmiştir. Ölçü ve tartılarda adaletle riayet etmeye çağırılmış, arkasından da eşyaların gerçek kıymetini vermeleri için uyarılarda bulunmuştur. Bunlarla yetinmemiş, şu öğüt ile hatırlatmalarda da bulunmuştur:

*“İman ediyorsanız Allah'ın geri bıraktığı sizin için daha hayırlıdır.”*⁵⁰⁹

Havvâ'ya göre, haram kılınan şeylerden uzak durup onlara tenezzül etmedikten sonra geri kalan helal kazanç, dünyada da ahirette de daha hayırlıdır. Ancak bunun daha hayırlı olması iman şartına bağlıdır. Allah'ın bıraktığı aynı şekilde kâfirler için de daha hayırlıdır. Çünkü böylelikle onlar da başkasının hakkını yemekten, eksik ölçüp tartmaktan ve bunun gerektireceği sorumluluktan kurtulmaktadırlar. Buna bağlı olarak meydana gelecek toplumsal kötülüklerden de uzak kalmaktadırlar. Ancak bu şekilde helal kazanç ile yetinmenin faydası, iman ehli hakkında daha açık bir gerçektir. Çünkü müminler, azaptan kurtulmak ve sevap elde etmekle beraber

⁵⁰⁷ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 16, s. 371.

⁵⁰⁸ En'am Sûresi 6/152; A'raf Sûresi 7/ 85; Hûd Sûresi 11/84-85; İsrâ Sûresi 17/35; Şuara Sûresi 26/181-182; Rahman Sûresi 55/7; Mutaffifin Sûresi 83/1-3 vb.

⁵⁰⁹ Hûd Sûresi 11/86.

kötülüklerden de uzaklaşmaktadırlar. Ayrıca bu gibi şeylerin semeresi, iman olmadığı takdirde kâmil olarak ortaya çıkmamaktadır.⁵¹⁰

Müellife göre, İslâm'ın öngördüğü ekonomik düzen, gerçek anlamda ancak mümin bir toplumda gerçekleşebilir. Bu sistemin güzel sonuçlarına ulaşmak için mümin bir topluma ihtiyaç olduğunu belirten Havvâ, imanın aynı zamanda büyük bir değer olduğuna dikkat çekmektedir.⁵¹¹

Saîd Havvâ, Mutaffifîn Sûresi'nde geçen “*Ölçü ve tartıda hile yapanların vay haline!*”⁵¹² ayetini yine aynı sûrede geçen “*Sahiden onlar kendilerinin diriltileceklerini sanmıyorlar mı?*”⁵¹³ ayeti ile bağlantılı olarak tefsir etmekte ve eksik ölçme ve tartmanın kafirlere ait bir huy olduğu belirtmektedir. Ona göre bu özellik her ne kadar kâfir ve münafıklara ait ise de, zaman zaman bazı Müslümanlarda da görülmektedir. Bu durumda Müslümanlara düşen görev, tevbe etmek ve hakları sahiplerine vermektir. Sahipleri bilinmediği durumlarda ise yapılacak şey, bu hakların karşılığını tasadduk edip istiğfarda bulunmaktır.⁵¹⁴

Saîd Havvâ, Mutaffifîn Sûresi'nin ilk iki fıkrasını değerlendirirken, facirlerin niteliklerini şu şekilde sıralamaktadır: Eksik ölçme ve eksik tartma, din gününü yalanlama, haddi aşma, günah işleme ve Allah'ın kitabına “eskilerin masalları” diyerek iftira etmektir. Ona göre, iyi kimselerin özellikleri de Allah'ın kitabına iman etmek, ahiret gününe inanmak, Allah'ın çizdiği hudutları aşmamak, tartıda hile yapmamak ve günah işlememektir.⁵¹⁵

Görüldüğü üzere, müellif birçok yerde özellikle ahirete iman meselesine dikkat çekmektedir. Nitekim, İsrâ Sûresi 35. ayeti izah ederken bu konuda dürüst davranmanın (insanların hakkı olan eşyayı tam vermek, hiçbir sapması ya da

⁵¹⁰ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 7, s. 103-104.

⁵¹¹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 7, s. 104.

⁵¹² Mutaffifîn Sûresi 83/1.

⁵¹³ Mutaffifîn Sûresi 83/4.

⁵¹⁴ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 16, s. 87.

⁵¹⁵ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 16, s. 91.

tutarsızlığı olmayan ölçüler kullanmak) dünya ve ahiretin selameti için daha hayırlı olduğuna değinmektedir.⁵¹⁶

D. İsrâf

İsrafi yasaklayan ayetlerden biri İsrâ Sûres’inde geçmektedir. Yüce Allah bu ayette şöyle buyurmaktadır:

*“Yakın akrabaya hakkını ver. Miskine ve yolcuya da. Ama saçıp savurma.”*⁵¹⁷

Bundan sonra gelen ayet de, israfın doğru bir davranış olmadığını bildirmektedir:

*“Çünkü saçıp savuranlar, şeytanlarla kardeş olmuşlardır. Şeytan ise Rabbine karşı pek nankördür.”*⁵¹⁸

Saîd Havvâ, bu ayetlerde Yüce Allah’ın infakta bulunmayı ve israftan kaçınmayı emrettiğini belirtmektedir. İsrâf kötü bir özelliktir. Onun için ayette “şeytanlarla kardeş” ifadesi kullanılmıştır. Müslümanlardan bu konuda istenen orta yolu tutmaktır.⁵¹⁹

“Ne İsrâf Ne de Cimrilik” başlığı altında aynı sûrenin 29 ve 30. ayetlerini değerlendiren müellif, israfın neticesinde muhtaç duruma düşüp pişmanlık duymanın kaçınılmaz olduğunu bildirmektedir. Yüce Allah’ın imtihan etmek üzere bazı toplumları ve kişileri halden hale değiştirdiğini ifade eden Saîd Havvâ, zenginliğin bazı kimseler hakkında istidrac; fakirliğin de bazı kimseler için bir ceza olabileceğini savunmaktadır.⁵²⁰

⁵¹⁶ Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 8, s. 183.

⁵¹⁷ İsrâ Sûresi 17/26.

⁵¹⁸ İsrâ Sûresi 17/27.

⁵¹⁹ Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 8, s. 179.

⁵²⁰ Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 8, s. 181.

E. Cimrilik

Cimrilik, sahip olunan malı harcanması gereken yerlerde harcamaktan imtina etmektir.⁵²¹ İslâm, doğuştan gelen ve tezahürü mal yığmak olan bu eğilimi⁵²² şiddetle eleştirmektedir.⁵²³

Saîd Havvâ, Yâsîn Sûresi 47. ayetinden hareketle küfrün cimriliğin kaynağı olduğunu, dolayısıyla merhamet ve şefkate dayalı ekonomik bir düzenin kurulmasına imkân vermediğini ifade etmektedir. Ona göre, dünyada egemen olan Komünist ve Kapitalist düzenlerde kanunun zorlaması olmadan dayanışma gerçekleşmemektedir.⁵²⁴

Havvâ, Zâriyât Sûresi'ni izah ederken, “*Onların mallarında dilenen ve yoksullar için bir hak vardır.*” ayetinin “*Ve kendilerine rızık olarak verdiğimiz şeylerden de infak ederler.*” ayeti ile ilişkili olduğunu ve her iki ayet-i kerimenin rızıkın Allah katında olduğunu belirtmektedir. Madem rızık Allah'tan, o halde cimrilikten kaçınılmalıdır. Zira yapılacak infakın mükâfatı, Allah katındadır.⁵²⁵

Allah, mü'minleri ölçülü davranan kimseler olarak nitelemektedir.⁵²⁶ Furkân Sûresi'nde geçen bu nitelemeyi değerlendiren müellif, “Mü'minler harcamalarında haddi aşmazlar. Aynı şekilde, israftan kaçayım derken de işi sıkı tutarak haddi aşmazlar.” ifadesini kullanmaktadır.⁵²⁷

Naslara bakıldığında cimriliğin şiddetle reddedildiği görülmektedir. Cimriliği reddeden her durum, gerçekte infak etmeye de bir davettir.⁵²⁸ Cimrilik, bir çeşit kalbi hastalıktır. Bu hastalıktan kurtulmak için ölümü hatırlamak, cimrilik hakkında yaşanmış ibret verici hikâyeleri okumak, şeytanın yoksullukla korkuttuğunu bilmek ve servetin niçin verildiği üzerinde düşünmek gibi tedavi yöntemlerine başvurmak

⁵²¹ Rağıb el-İsfahânî, *Müfredât (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, Çev. Mustafa Yıldız, Çıra Yay., 6. Baskı, İstanbul 2020, s. 115.

⁵²² Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, C. 5, Bayraklı Yay., İstanbul 2003, s. 133.

⁵²³ Bkz. Mâûn Sûresi 107/6-7; Nisâ Sûresi 4/37; Tevbe Sûresi 9/35.

⁵²⁴ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 12, s. 168.

⁵²⁵ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 14, s. 147.

⁵²⁶ Furkan Sûresi 25/67.

⁵²⁷ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 10, s. 227.

⁵²⁸ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 14, s. 227.

gerekmektedir.⁵²⁹ Çocuklarının bu kötü huydan uzak yetişmesini isteyen ailelerin de evde paradan ve paranın değerinden çokça bahsetmemeleri tavsiye edilmektedir.⁵³⁰

2. 2. 4. Siyaset

Siyaset, Arapça “sase” filinden türetilmiştir. Seyislik, at idare etmek, ülke yönetmek gibi anlamlara gelmektedir. Eflatun ve Aristo siyaseti, toplumu etkileyen genel konulara ilgi ya da kamu yararına yönelik faaliyet olarak tanımlamışlardır. İslâm düşünürleri ise siyaseti, sosyal hayat için vazgeçilmez yararlı bir uğraş olarak yorumlamışlardır. Örneğin, İmâm Gazali’ye göre siyaset yaşayabilmek için zorunlu işler arasında yer alan şerefli bir meslektir. Toplumun sevgi, saygı, yardımlaşma ve beraberliğini sağlamaya yarayan bir araçtır. Neticede insanlığı ıslah etmek üzere dünya ve ahirette selamete ulaştıracak doğru yolu gösteren bir faaliyettir.⁵³¹ İbn Haldun’a göre de devlet yönetiminde izlenen yoldur.⁵³²

Siyasal faaliyetlerin amacı, iktidarı ele geçirmek ya da etkilemektir. Toplumu ilgilendiren kararlar, siyasal iktidar tarafından alınmakta ve yine onun tarafından uygulanmaktadır. Bu nedenle bazı düşünürler siyaseti, iktidar mücadelesi olarak nitelemişlerdir.⁵³³

Max Veber siyaseti, devletler arasında ya da devlet içindeki gruplar arasında gücü paylaşmaya ya da gücün dağılımını etkilemeye çalışmak olarak değerlendirmektedir.⁵³⁴ Siyaset, kamu yönetimiyle yakın bir ilişki içindedir.⁵³⁵ Siyasal sistem de, toplum adına bağlayıcı kararlar alma ve uygulamaya ilişkin işlevleri ifa eden bir yapılar dizisidir.⁵³⁶

⁵²⁹ Saîd Havvâ, *İslâm’da Nefis Tezkiyesi*, Çev. Bekir Ali Bilgiç, Yenda Yay., İstanbul 1997, s. 262.

⁵³⁰ Christian Gotthilf Salzmann, *Çocuğunuzu Yanlış Eğitiyorsunuz*, Çev. Edip Yıldız, Çocuk Vakfı Yay., İstanbul 1991, s. 143.

⁵³¹ Bilal Eryılmaz, “Siyaset”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, C. 3, Risale Yay., İstanbul 1990, s. 423.

⁵³² Bilal Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 424.

⁵³³ Bilal Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 425.

⁵³⁴ Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, Çev. Taha Parla, Hürriyet Vakfı Yay., 2. Baskı, İstanbul 1987, s. 80.

⁵³⁵ Max Weber, *a.g.e.*, s. 426.

⁵³⁶ İter Turan, *Siyasal Sistem ve Siyasal Davranış*, Der Yay., 3. Baskı, İstanbul 1986, s. 208.

Saîd Havvâ tefsirinde, İslâm'ın siyasi alan ile ilgili ortaya koyduğu temel kaidelere sık sık vurgu yapmaktadır. Burada, onun tespitleri birkaç başlıkta tahlil edilecektir.

2. 2. 4. 1. Devletin Gerekliliği

Türkçede kullandığımız “devlet” kelimesi Arapça “devl” kökünden gelmektedir. El değiştiren, elden ele geçen güç, kuvvet, iktidar, servet, mal ve makam gibi anlamlara gelen bu sözcük günümüzde daha çok siyasal iktidarı, kamu gücünü, kamu kurumlarını ve idarenin yetkilerini ifade etmek için kullanılmaktadır.⁵³⁷ Devlet herkesin daha iyi yaşam sürmelerini olanaklı kılabilme içindir.⁵³⁸ Dolayısıyla yönetenlerin erdemden ve adaletten yoksun olmaması gerekmektedir.⁵³⁹

Yönetim, insanlık ve özellikle Müslümanlar için kaçınılmaz bir müessesedir. Hiçbir toplum yönetimsiz ayakta duramaz. İslâm toplumunda hayat, yönetim olmadan kesinlikle yürüyemez. Zira hükümlerin infazı, namazların kılınması ve kıldırılması, zekâtların toplanması, kadıların ve hakimlerin tayini, sınırların düşmana karşı korunması, cihad için insanların hazırlanması, mazlumların korunması, heva ve heveslerin önüne geçilip insanlar arasında meydana gelecek anlaşmazlıkların giderilebilmesi için mutlaka bir yöneticiye ihtiyaç duyulmaktadır.⁵⁴⁰ Bu yüzden Allah Rasûlü'nün Medine'de yaptığı ilk işlerden biri, bir devlet kurup Müslüman ve gayr-ı müslim vatandaşların hukukunu belirten bir nevi toplumsal antlaşmayı kaleme almak olmuştur.⁵⁴¹

İslâm devletinin temelini seçim, biat, şura ve devlet başkanının millet önünde hesap vermesi gibi esaslar oluşturmaktadır. İslâm devleti, günümüzün tabiri ile sivil

⁵³⁷ Şükrü Karatepe, Fevzi Demir, “Devlet”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, C. 1, Risale Yay., İstanbul 1190, s. 332.

⁵³⁸ Aristoteles, *Politika*, Çev. Mete Tuncay, Remzi Kitabevi Yay., İstanbul 1993, s. 91.

⁵³⁹ Aristoteles, *a.g.e.*, s. 27.

⁵⁴⁰ Mustafa Çelik, *Lâ I, Ölçü Yay.*, 10. Baskı, İstanbul 1995, s. 133.

⁵⁴¹ Muhammed Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, Çev. İhsan Süreyya Sırma, Beyan Yay., İstanbul 2015, s. 58.

bir devlet sayılmaktadır.⁵⁴² Çünkü dünyada görülen cumhuriyet, saltanat ve istibdat idare şekilleri⁵⁴³ arasında yürütme erki açısından cumhuriyet yönetimine daha yakın durmaktadır.

Yunus Sûresi 3. ayeti tefsir eden Saîd Havvâ, burada geçen “tedbir eder” ifadesinin hükmetmek, hikmete uygun olarak takdir etmek anlamında olduğunu, dolayısıyla bütün yaratıkların işlerini Yüce Allah’ın idare ettiğini belirtmektedir.⁵⁴⁴ Yine bu ayetten yola çıkarak tarihte gündeme gelen ve günümüzde de bazı insanlar tarafından benimsenen “Tanrı, insanların işlerine karışmaz.” anlayışının doğru olmadığını savunmaktadır.⁵⁴⁵

Havvâ, Bakara Sûresi 179. ayeti işlerken “Kısassız takva olamaz. Devlet ve hükümsüz de kisas olamaz.” diyerek devletin önemine dikkat çekmektedir.⁵⁴⁶ Havvâ, Nahl Sûresi’nin 90. ayetinin tefsirinde, siyasette, ekonomide, toplum hayatının her alanında hakları ve görevleri belirleyen Allah olduğuna vurgu yapmaktadır.⁵⁴⁷ Bakara Sûresi’nin üçüncü kısmı hakkında değerlendirme yaparken de aynı konuya değinmekte ve burada, “Allah’ın bu dünyadaki işlerle hiçbir ilgisi ve müdahalesi yoktur.”, “Hak din de olsa, devletten ayrı durmalıdır.” gibi yanlış düşüncelerin tashih edildiğine dikkat çekmektedir.⁵⁴⁸

Saîd Havvâ, İslâm devletini ikame etmenin farz olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre Müslümanlar, imkanlar ölçüsünde İslâm’ı hâkim kılmakla yükümlüdürler. Oysa Müslümanlar çağımızda bu meseleden çokça gaflete düşmektedirler.⁵⁴⁹ Yönetime gelmek çok önemli olmakla beraber, idareye talip olmadan önce toplumu

⁵⁴² Yusuf el-Kardâvî, *İslâm’da Devlet Meşhuru*, Çev. Hüsameddin Cemal, Nida Yay. İstanbul, 2013, s. 84.

⁵⁴³ Montesquieu, *Kanunların Ruhu Üzerine I*, Çev. Fehmi Baldaş, Toplumsal Dönüşüm Yay., 2. Baskı, İstanbul 1998, s. 83.

⁵⁴⁴ Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 6, s. 360.

⁵⁴⁵ Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 6, s. 362.

⁵⁴⁶ Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 1, s. 445.

⁵⁴⁷ Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 8, s. 87.

⁵⁴⁸ Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 2, s. 214.

⁵⁴⁹ Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 8, s. 401.

ıslah etmenin ve kaba zorbalık metodu yerine eğitim ve ikna metodunu benimsemenin çok daha önemli olduğu bilinmelidir.⁵⁵⁰

2. 2. 4. 2. Yürütmenin Teşekkülü

İslâm'da hükümetin teşekkülünde müşavere esastır. Bu, doğrudan halkın bizzat iştiraki ile yapılabildiği gibi bilvasıta ile de gerçekleşebilmektedir. Bu taktirde müşavere, halkın vekilleri veya mümessilleri arasında cereyan etmektedir.⁵⁵¹ Saîd Havvâ da, İslâmî yönetimin bugün için mutlaka bir şûraya ve bir yasaya ihtiyaç duyduğunu belirtmektedir. Ona göre bu yönetim, ümmetin bütün fertlerini içine alacak şekilde İslâmî temel hükümlere dayalı bir yönetim olmalıdır. Hazırlanacak olan ve yönetimin temel esaslarını ihtiva eden anayasa da, ümmetin çoğunluğunun razı olacağı bir yapıda olmalıdır.⁵⁵²

Saîd Havvâ'ya göre üç hükümet şekli vardır. Bunlar: “Adaletli İslâm Hükümeti”, “Fasık İslâm Hükümeti” ve “Mürted-Kâfir Hükümeti, Aslen Kâfir Hükümeti”dir. Adaletli İslâm Hükümeti, iktidarı elinde tutanların, hakimiyetin kayıtsız şartsız Allah'a ait olduğunu beyan ettikleri, çeşitli organları gerçek Müslümanların elinde bulunan, metodu tamamen İslâmî olan, ümit ve arzuları İslâm ile bağdaşan, her meselede Allah'ın hükmüne boyun eğen ve Allah'ın hükümlerinin tatbik edilmesine mani olmayan bir hükümettir. Böyle bir hükümette devlet, Allah'ın devletidir.⁵⁵³ Ne var ki, bu devletin yönetim şekli içtihadı bırakılmıştır.⁵⁵⁴ Gerçek demokrasinin uygulandığı bu devlette halk Hakkın esiri, devlet halkın eseridir.⁵⁵⁵

Saîd Havvâ, Nûr Sûresi 1-4 arası ayetlerin tefsirini yaparken Allah'ın hudutlarını ve hükümlerini uygulamanın Allah'ın bu ümmete farz kıldığı hususlardan biri olduğunu kaydetmektedir. Ona göre, bu farz ancak Müslüman bir yönetici veya Müslüman bir halife tarafından yerine getirilebilir. Dolayısıyla İslâmî devletin ikame

⁵⁵⁰ Cevdet Said, *İslâmî Mücadelede Güç, İrade ve Eylem*, Çev. İbrahim Halil Kaçar, Pınar Yay., İstanbul 1995, s. 235.

⁵⁵¹ Mevdudi, *Hilafet ve Saltanat*, Çev. Ali Genceli, Hilal Yay., 2. Baskı, İstanbul 1980, s. 36.

⁵⁵² Saîd Havvâ, *İslâm'da Yönetim ve Yönetici*, Çev. Ahmet Eminoğlu, Yenda Yay., İstanbul 1997, s. 196-197.

⁵⁵³ Saîd Havvâ, *İslâmî Çalışmalar Hakkında Dersler*, Çev. Ahmed Haşimoğlu, Yenda Yay., İstanbul 1990, s. 86.

⁵⁵⁴ Ali Bulaç, *Modern Ulus Devlet*, İz Yay., İstanbul 1995, s. 143.

⁵⁵⁵ Necip Fazıl Kısakürek, *Öfke ve Hiciv*, Büyük Doğu Yay., İstanbul 1998, s. 123.

edilmesi, Allah'ın bu ümmete yüklediği daimî bir farzdır. İslâm devletinin olmadığı durumlarda, onun kurulması için çalışmayan kimse günah işlemektedir. Böyle bir devletin var olması halinde de onu desteklemeyen kişi yine günahkâr sayılmaktadır. Var olan bir İslâmi devlet yoldan çıkarsa onu doğruya yöneltme imkânı olduğu halde bundan uzak kalan kişi de aynı şekilde harama düşmektedir.⁵⁵⁶

2. 2. 4. 3. Yasamanın Kaynağı

İslâm'a göre, insanların sosyal hayat ile ilgili konularda Allah'tan başka hiç kimseden kanun almamaları ve uluhiyetin en belirgin özelliklerinden olan hakimiyet yetkisini Allah'tan başka hiçbir şeye vermemeleri gerekmektedir.⁵⁵⁷ Müslümanlar, sosyal hayatlarını Şâri'nin kabul ettiği usul çerçevesinde Kur'ân-ı Kerim, Sünnet, kıyas, icmâ, mesâlih-i mürsele veya sahih örf yahut istihsan veya istishâb ile şekillendirmekle mükelleftirler.⁵⁵⁸

İslâm hukukunun temel kaynağı, İslâm dininin kendisidir. Bireylerin hayattaki iş ve hukuki ilişkileri fertle Allah, fertle fert, fertle toplum, cemiyetlerle cemiyetler arasında cereyan etmektedir. Hz. Muhammed'in tebliğde bulunduğu esaslar bir din yani bir sosyal düzendir ve bütün bu hukuki ilişkilere cevap vermektedir.⁵⁵⁹

Yasama söz konusu olduğunda "Hüküm Allah'a aittir." sözü gündeme gelmektedir. Bunun anlamı yönetimde halkın, kendini Allah'ın hükümleriyle yönetmesi bakımından idarenin tümüyle halka ait olmasıdır.⁵⁶⁰ Zira İslâm, bütün alanlara yön veren bir dindir. Dolayısıyla kitabına göre hükmedilmesi esastır.⁵⁶¹ Allah'ın hükmüne teslim olmayan kimseler, mümin sayılmamaktadır.⁵⁶²

⁵⁵⁶ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 9, s. 498.

⁵⁵⁷ Seyyid Kutub, *İslâm Düşüncesi I*, Çev. Hamid Şükrü, Dünya Yay., 3. Baskı, İstanbul 1989, s. 274.

⁵⁵⁸ Saîd Havvâ, *Tartışmalar (Akaid, Fıkah ve Tasavvuf Üzerine)*, Çev. M. Said Şimşek, İlim Yay., İstanbul 1986, s. 69.

⁵⁵⁹ Abdulkerim Zeydan, *İslâm Hukukuna Giriş*, Çev. Ali Şafak, Kayhan Yay., İstanbul 2011, s. 30-31.

⁵⁶⁰ Ali Şeriatî, *İslâm Sosyolojisi Üzerine*, Çev. Kâmil Can, Düşünce Yay., 2. Baskı, İstanbul 1980, s. 146.

⁵⁶¹ Sami Selçuk, *Zorba Devletten Hukukun Üstünlüğüne*, Yeni Türkiye Yay., 4. Baskı, Ankara 1999, s.68.

⁵⁶² İmam Şafîi, *Er-Risale*, Çev. Ubeydullah Dalar, Nur Yay., Ankara t.y., s. 70.

Saîd Havvâ, Nahl Sûresi 90. ayeti tefsir ederken Kur'ân-ı Kerim hakkında önemli tespitlerde bulunmaktadır. Bu tespitlere göre, Kur'ân-ı Kerim her şeyin açıklayıcısı, Müslümanlar için de hidayet, rahmet ve müjde kaynağıdır. Bu ayette Yüce Allah her şeyde, hakların eda edilmesinde, görevlerin yerine getirilmesinde adaleti emretmektedir. Çünkü siyasette, ekonomide, toplum hayatında hakları ve görevleri belirleyen O'dur. O'nun emri dışında adalet yoktur. İnsanlık hayatında adalet ancak O'nun kitabının ve Rasûlü'nün sünnetinin uygulanması ile gerçekleşebilmektedir.⁵⁶³

Kur'ân'ın bu özelliği konusunda Müslümanların iki büyük hataya düştüğünü ileri süren Havvâ, bu hataları şöyle ifade etmektedir:

“Birinci Hata: Allah'ın hükmünün her alanda geçerli olduğunu unutmaları veya Allah'ın hükmünün bir kenara bırakabileceğini sanmalarındır. İkinci Hata: Kur'ân-ı Kerim'in her şeyin açıklayıcısı olduğunu unutmalarıdır. Evet, Kur'ân-ı Kerim her şeyi açıklamıştır. Kur'ân, bazı yerlerde hükümleri açık olarak zikretmektedir. Açık olmayan hükümler de sünnet, kıyas veya icmâ gibi yollarla bilinebilmektedir.”⁵⁶⁴

Müellif, bu durumda olan Müslümanların laiklik yaftaları altında düşmanları tarafından aldatıldığını ve Allah'ın şeriatından uzaklaştırıldığını belirterek bunun büyük bir gaflet olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre bu durum, bütün anayasaların, yasaların, örflerin, değerlerin ve başka diğer hususların İslâm'ın hükümlerine göre değil de, başka ölçülere göre düzenlenmesine neden olmuştur.⁵⁶⁵

Saîd Havvâ, yasama konusunda Seyyid Kutub'tan epey alıntı yapmaktadır. Zira Seyyid Kutub'un tefsirinde en çok üzerinde durulan meselelerden biri Yüce Yaraticının hakimiyetidir. Fî Zilâl'den yaptığı alıntıya göre, Yüce Allah'ın indirdiğiyle hükmetmeyenler, onun uluhiyetini açıkça reddetmektedirler.⁵⁶⁶ İnsan, Allah'ın açık olarak hüküm koyduğu bir mesele için hüküm koyamaz. Hüküm koymak, uluhiyete ait bir özelliktir. Kanun koyan bir kişi, uluhiyete ait olan bir özelliğe sahip olduğunu iddia etmektedir.⁵⁶⁷

⁵⁶³ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 8, s. 87.

⁵⁶⁴ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 8, s. 82.

⁵⁶⁵ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 4, s. 512.

⁵⁶⁶ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 4, s. 38.

⁵⁶⁷ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 4, s. 59.

Yasama konusunda Kur'ân-ı Kerim'e müracaat edildiğinde ilk karşılan ayetler Maide Sûresi'nde geçmektedir.⁵⁶⁸ Saîd Havvâ, "Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse onlar kâfirlerdir." ayetini izah ederken net bir ölçü ortaya koymaktadır. Ona göre -başka hükümle hükmetmeyi helal kabul etmeyen veya o hükmü daha üstün görmeyen veyahut inkâr etmeyen ya da Allah'ın hükmünü küçümsemeyen kimseler hariç- Allah'ın indirdikleriyle hükmetmeyenlerin kâfir olacakları hususunda icmâ vardır.⁵⁶⁹ Havvâ'ya göre Allah'ın hükmü ile hükmetmeyenler hemen tekfir edilemez. Allah'ın hükmü ile hükmetmeyenler, eğer beşerî hükmü üstün görür ya da yaptıklarını helal kabul ederlerse veyahut da İslâm'ın hükmünü inkâr ederlerse o zaman küfre düşmektedirler.⁵⁷⁰

Saîd Havvâ, yönetim şekilleri açısından da meseleyi değerlendirerek zihinlere takılabilecek sorulara cevap vermektedir. Ona göre, İslâm'a bağlanmayı reddeden ve anayasalarında/yasalarında İslâm'ın dışında kalan ilkelere bağlılığı esas alan herhangi bir düzen, tereddütsüz küfür düzeni sayılmaktadır.⁵⁷¹ Havvâ, bu noktada önemli bir ayırımı giderek şu tespitlerde bulunmaktadır:

"Şu kadar var ki bir düzenin küfrüne hükmetmek, o düzende yaşayan bütün fertler hakkında küfür hükmü vermek demek değildir. Hatta bazen bütünüyle bir düzen hakkında küfür hükmü vermekle birlikte bizzat onun başkanı hakkında Müslüman olduğu hükmünü verebiliriz. Osmanlı devleti 19. asrın ortalarından itibaren İslâm hukukunun öngördüğü ceza düzenini işletmez oldu. İddialarına göre bu konuda baskıcı birtakım şartlar sebebiyle bunu yapmışlar ve bu hükümler yerine başka hükümler koymuşlar. İşte o andan itibaren düzen kafir bir düzen oldu, fakat mesela sultan Abdülhamit'in kendisinin kafir olduğuna hükmedebilir miyiz? Halbuki onun İslâm'a bağlılığında ve İslâm'ı egemen kılmak arzusunda en ufak bir şüphe bulunmamaktadır. Şu kadar var ki kendi iddiasına ve çoğu kimsenin değerlendirmesine göre o bu konuda bir şey yapamıyordu."⁵⁷²

Saîd Havvâ, Allah'ın indirdiği ile hükmetmenin önemi ve gereği üzerinde durduktan sonra, farklı yasama arayışlarına yönelenler için ciddi uyarılarda bulunmaktadır. Ona göre insan, toplum, cemaat veya herhangi bir yönetim Allah'ın hükmünden yüz çevirecek olursa Allah mutlaka bu davranış sahiplerine -Allah'ın hükmünden çevirmelerinin bir cezası olarak- dünyevi bir musibet verecektir.

⁵⁶⁸ Maide Sûresi 5/44, 45, 47.

⁵⁶⁹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 4, s. 41.

⁵⁷⁰ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 4, s. 36.

⁵⁷¹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 4, s. 66.

⁵⁷² Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 4, s. 67.

Allah'ın hükmünden sapmayı küfrün tuzaklarına düşmenin bir sonucu olarak gören Havvâ, İsrailoğullarının içine düştüğü tutarsızlığa çağımız İslâm ümmetinin çoğunun da düştüğünü ileri sürmektedir. Yazar bu tespitten sonra kurtuluş için tek çarenin, Kur'ân ve sünnete kapsamlı bir şekilde yönelmekte olduğunu vurgulamaktadır.⁵⁷³ Yeryüzündeki her bir kanunun kaynağında iyiliğin olması gerekmektedir.⁵⁷⁴ Kur'ân da, her yönüyle insanları iyiliğe teşvik etmektedir. Dolayısıyla insan ve toplumun huzuru için onun hükmüne başvurulmalıdır.

2. 2. 4. 4. Yargı Erki

İslâm, insanın doğumundan ölümüne kadar, hatta doğmadan önce ve öldükten sonraki durumu ile ilgili olarak bütün hayatını içine almaktadır. Öyle ki Müslümanı hem ferdi hem de ailevi, sosyal ve siyasi hayatında, temizlik adabından devlet başkanlığına, barıştan savaş meselelerine kadar her konuda yönlendirmektedir.⁵⁷⁵ Yüce Allah da, Müslümanlardan milletin bütün işlerinin İslâm'ın hükümlerine göre yürütülmesini istemektedir.⁵⁷⁶

Saîd Havvâ, “*Sonra seni din konusunda bir şeriat sahibi kıldık. Binaenaleyh sen ona uy! Sakın bilmeyenlerin hevalarına uyma!*”⁵⁷⁷ ayetinin tefsirinde Allah'ın şeriatı dışında kalan bütün sistem ve düzenlerin hevedan ibaret olduğunu; adalet ile hükmetmenin ise ancak Allah'ın şeriatı ile mümkün olacağını ifade etmektedir.⁵⁷⁸

Havvâ'ya göre Nisâ Sûresi'nde yer alan “*Allah, size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor. Doğrusu Allah, bununla size ne güzel öğüt veriyor! Şüphesiz ki Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir.*”⁵⁷⁹ ayeti insanlar arasında hüküm vereceğimiz zaman adalet, insaf ve eşitlik ile hüküm vermemizi; hevalarımıza tabi olmamamızı

⁵⁷³ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 4, s. 53.

⁵⁷⁴ Halil Cibran, *Aşk Mektupları*, Çev. Ersan Devrim, Kaknüs Yay., İstanbul 2000, s. 133.

⁵⁷⁵ Yusuf el-Kardâvî, *İslâm'da Devlet Meftumu*, Çev. Hüsameddin Cemal, Nida Yay., İstanbul 2013, s. 34.

⁵⁷⁶ Yusuf el-Kardâvî, *a.g.e.*, s. 37.

⁵⁷⁷ Casiye Sûresi 45/18

⁵⁷⁸ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 13, s. 335.

⁵⁷⁹ Nisa Sûresi 4/58.

ve zulümden uzak durmamızı emretmektedir. Ona göre bu emir, Allah'ın hükmü gereğince davranarak ancak gerçekleştirilebilmektedir.⁵⁸⁰

Allah'ın açık olarak haram kıldığı bir şeyi helal görmek, İslâm inancıyla çelişmektedir. Bir şeyi kulları için serbest kılmak ya da yasaklamak Yüce Allah'a aittir. Nitekim bu temel kaide Tevbe Sûresi 31. ayet-i kerimenin tefsirinde net bir şekilde ortaya konmaktadır. Saîd Havvâ burada da meseleyi tarihi bağlamından koparmadan günümüze taşımaktadır. Onun tespitlerine göre, ayete konu olanlar haham ve rahipleri ilah edinmişlerdir. Zira Allah'ın haram kıldığını helal, helal kıldığını da haram sayan din adamlarına tam bir teslimiyetle itaat etmişlerdir. Havvâ, günümüzde İslâm topraklarında birtakım yöneticilerin, parti ve kurumların aynı rolü üstlendiğini savunmaktadır.⁵⁸¹

Müellife göre en büyük zulüm, Allah'ın kitabının hükümlerini askıya almak ve reddetmektir. Çağımızda Müslümanların çokça gaflete düştüğü hususlardan birinin Allah'ın “*Zulmedenlere meyletmeyin, yoksa size de ateş dokunur.*” buyruğu olduğunu belirten Havvâ, zulmedenlere meyletmenin ya da yakınlaşmanın caiz olmadığını; aksine onlara düşmanlık etmenin farz olduğunu kaydetmektedir.⁵⁸²

Havvâ'ya göre, Allah'ın şeriatı ile hükmetmeyi reddedenler “Bu konuda pek çok ihtilaf bulunmaktadır.” diyerek Müslümanların zihnini bulandırmak istemektedirler. Bu iddia sahiplerini cahillikle nitelendiren Havvâ, görüş ayrılıklarının hakkı ortadan kaldırmayacağını ifade etmektedir. Ona göre görüş farklılıklarının çokluğu, insanı ilme yöneltmeye ve yakine ulaşmak için daha çok gayret göstermeye vesile olmaktadır.⁵⁸³

Günümüzde İslâm ümmetinin yaşadığı hemen hemen her bölgede Allah'ın indirdiklerinin dışında başka kanunlarla hükmedildiğini ileri süren müellif, Allah'ın hükmünün ikamesi için mücadele edilmesinin kaçınılmaz olduğunu vurgulamaktadır.⁵⁸⁴

⁵⁸⁰ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 3, s. 159.

⁵⁸¹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 6, s. 133.

⁵⁸² Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 7, s. 133.

⁵⁸³ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 6, s. 362.

⁵⁸⁴ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 5, s. 497.

2. 2. 4. 5. Liderlik

Lider, yönlendiren, sevk eden ve rehberlik eden gibi anlamlara gelmektedir. Siyasal bir partinin başkanı veya ideolojinin önderi için de lider kavramı kullanılmaktadır.⁵⁸⁵ Saîd Havvâ, lider sözcüğü yerine “adil yönetici” ifadesini ön plana çıkarmaktadır. Ona göre, söz konusu yönetici, yönetim makamına İslâm’ın ön gördüğü bir seçim veyahut ehil kimselerin tayini ile gelen kimsedir. O, İslâm hukukunun öngördüğü şekilde emri altındaki insanları yöneten, onların haklarını koruyan ve başlarında bulunduğu kimselerin her türlü hakkına riayet eden kişi olmalıdır.⁵⁸⁶

Saîd Havvâ, Maide Sûresi 54-56 ayetleri izah ederken İslâm’daki liderlik meselesine yer vermektedir. İlk iktidarın Rasûlullah’ın vefatından hemen sonra ortaya çıktığını belirten Havvâ, bugünkü durum ve yapılması gerekenler için birtakım tespitlerde bulunmaktadır. Ona göre, o dönemde tek bir komutanları vardı. Bu komutan, Hz. Ebu Bekir (r.a.) idi. Müslümanların safları birdi ve yüksek bir terbiyeye sahip idiler. Sözü günümüze getiren müellif, şu anda Müslümanların cihad, üstün terbiye, tek bir saf ve tek bir komutandan yoksun olduklarını belirtmektedir.⁵⁸⁷

Liderliğin, mevcut duruma uygun özellikler esas alınarak seçilebileceğini ileri süren Havvâ, Tâlût kıssasının Filistin’de yurtlarından çıkarılan, çocuklarından ve mallarından uzaklaştırılan Müslümanlar için örneklik teşkil ettiğini; onlar için kurtuluş yolunun da liderlik ve cihad olduğunu belirtmektedir.⁵⁸⁸ Ona göre Müslümanlar tek bir saf ve hak ile itaat edilen bir tek liderliğin altında olmadıkça, İslâm gerçek anlamda uygulanamayacaktır.⁵⁸⁹

2. 2. 4. 6. Kadının İdareciliği

İnanç ve ibadet noktasında Allah’a kul olmuş bir kadın ile Allah’a kul olmuş bir erkek arasında herhangi bir fark yoktur.⁵⁹⁰ Siyaset ve hukuk alanlarında

⁵⁸⁵ İsmail Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yay., 7. Baskı, Ankara 2014, s. 972.

⁵⁸⁶ Saîd Havvâ, *İslâm’da Yönetim ve Yönetici*, s. 171.

⁵⁸⁷ Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 4, s. 88.

⁵⁸⁸ Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 2, s. 117.

⁵⁸⁹ Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 3, s. 311

⁵⁹⁰ Mehmet Alagaş, *Kadının Onuru*, İnsan Dergisi Yay., İzmir 1995, s. 189.

-sorumluluklardan kaynaklı- bazı farklılıklardan söz edilebilmektedir. Bu farklılıklardan biri kadının idareciliği ile ilgilidir. Bu konuda Saîd Havvâ'nın görüşleri “İşlerini yönetmek üzere bir kadına havale eden topluluk, iflah olmaz.” hadis-i şerifine⁵⁹¹ dayanmaktadır. Havvâ'ya göre, kadın her ne kadar zeki ve akıllı olursa olsun onun psikolojik yapısı, devlet politikasında üstün kararlar almasına elverişli değildir.⁵⁹² Müellif, buradaki yöneticiliği devletin yüksek politikası olarak değerlendirmektedir. Bu anlamdaki yöneticilik konumuna kadının geçmesi durumunda, onun alacağı kararların ümmet üzerinde mutlaka olumsuz etkilerinin olacağını ileri sürmektedir. Havvâ, bu meseleyi tarihten verdiği örneklerle şu şekilde açıklamaktadır:

“Kadınların en dâhisi ve en kararlıları olsa bile dünya tarihinde herhangi bir kadın, yönetimin başında bulunacak olursa, mutlaka kısa bir süre geçmeden onların yönetimlerinin kötü etkileri ortaya çıkar. Hatta İngiltere Kraliçesi Viktoria'nın durumu da böyledir. İsterse bu, Rusya Kraliçesi Katerina olsun yine böyledir. İşte İsrail başbakanı Golde Meir, işte Hindistan başbakanı İndra Gandhi, işte Bandaranika. Özellikle bu son üç kadın yönetimin başına geçtiler ve bunların her birisi iktidardan düştüklerinde beraberlerinde partileri de iktidardan düştü.”⁵⁹³

2. 2. 4. 7. Siyasal Katılım

Saîd Havvâ, el-Esâs'ta siyasal katılım meselesinde “toplum” ve “şûra” kavramalarını ön plana çıkarmaktadır. Liderliğin şûra sonucu belirlenmesi gerektiğini ifade eden yazar, toplumun ve şûranın öne çıkardığı kimsenin herkes tarafından kabul edilmesi ve ona itaat edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bu durumu, İslâm birliğinin sahip olması gereken bir özellik olarak değerlendirmektedir.⁵⁹⁴

Havvâ, sahabe asrından bu yana halifelik konusunda temelde üç farklı görüşün ortaya çıktığını belirtmektedir. Birinci görüşe göre hilafet Ehl-i Beyttedir. İkinci görüşe göre Kureyş'tedir. Üçüncü görüşe göre de ümmetin tümünün bu iş için ehil olan kimseleri arasındadır. Hz. Ömer'in bu son görüşü destekleyen sözleri vardır. Ancak bu görüşlerin en kuvvetlisi hilafetin Kureyş'te olduğudur. Gelecek için göz önünde bulundurulması gereken önemli bir husus ise bu üç görüşün de aday

⁵⁹¹ Buharî, Meğâzî, 82.

⁵⁹² Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 10, s. 412.

⁵⁹³ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 10, s. 411.

⁵⁹⁴ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 5, s. 118.

gösterilmek konusunda hakkının verilmesidir. Havvâ'ya göre, ümmet bunlardan herhangi birini tercih etme hakkına sahiptir. İslâm ümmeti, elbette ki Allah'ı en çok razı edecek olanı tercih edecektir. Müellif, “*Ve onların işleri kendi aralarında müşavere ile dir.*” ayetini⁵⁹⁵ hatırlatarak şûranın Haşimoğullarından adaletli birini imamet makamına getirmesini tavsiye etmektedir. Ona göre eğer bunun gerçekleşmesi mümkün olmazsa o zaman adaletli bir Kureyşlinin imameti, o da olmazsa adaletli bir Müslümanın imameti elbette tercih edilmelidir.⁵⁹⁶

Saîd Havvâ, yürütme hususunda da siyasal katılımı önemsemektedir. Bu konuda raşid halifelerden örnek vererek, onların bir meseleyi istişareye sunduktan sonra çoğunluğun verdiği karara bağlı kaldığını belirtmektedir.⁵⁹⁷

Havvâ, siyasal bir katılımı belirleyecek halifelik meselesinde günümüzde demokratik ülkelerde uygulanan yöntemlere benzer bir yöntemden söz etmektedir. Onun önerilerine göre İslâmi bütün çevrelere, bu konudaki görüşlerini esas alarak parti kurma hürriyetini ve her partiye üzerinde ittifak edilecek kurallar çerçevesinde ümmete adayını takdim etme hürriyetini vermek gerekir. Bu hürriyet alanı çerçevesinde adaylar da propagandalarını Kur'ân ve sünnete göre yapmaya çalışacaklardır. Ümmet ise bu adaylar arasından halifeyi seçecektir. Ümmetin seçtiği kimseye de herkesin bey'at edip itaat etmesi şarttır.⁵⁹⁸

Saîd Havvâ, siyasal tercihlerde günümüz Müslümanlarına birtakım uyarılarda bulunmaya çalışmaktadır. Ona göre, Allah'ın dini ile alay eden kimseler veli edinilmemelidir. Bu niteliklere sahip parti liderleri veya devlet başkanları desteklenmemelidir.⁵⁹⁹

Havvâ, Müslümanların birbirlerini veli edinmekten uzak durmamaları konusunda da uyarılmaktadır. Ona göre, Müslüman gruplar kendi olumsuz yönlerini değil de sahip oldukları olumlu yönlerini görmektedir. Kendi dışındaki grupların ise sadece olumsuzluklarını görmektedir. Eğer bütün gruplar meseleye birbirlerini

⁵⁹⁵ Şûra Sûresi 42/38.

⁵⁹⁶ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 1, s. 321.

⁵⁹⁷ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 2, s. 506.

⁵⁹⁸ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 11, s. 478.

⁵⁹⁹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 4, s. 74.

tamamlamak, birbirlerinin eksikliklerini gidermek için baksa ve şûra gereğince hareket etse rablerini hoşnut etmiş olacaklardır.⁶⁰⁰

Yürütme organının teşekkülünde takip edilecek yöntem konusunda müellifin siyasi partilerden ve farklı birçok adaydan söz etmesi onun, demokratik hakların tümüyle baskı altında tutulduğu ve siyasal erkin bir elde toplandığı totaliter yönetim şekillerine karşı olduğunu göstermektedir. Bu yaklaşımı ile Havvâ'nın siyasal katılım hususunda, hilafetin bir ferdin ya da bir hanedanın tekelinde olmadığını; böyle bir otoritenin ancak cemaatin hakkı olduğunu savunan Mevdudî'ye⁶⁰¹ ve devlet reisinin halkın tasvibini alan seçkinler meclisi yani küçük bir senato tarafından belirlenmesini öneren Mâlik b. Nebî'ye⁶⁰² yakın durduğu görülmektedir. Karaman da, bu meselede dinin şekil üzerinde durmadığını, ümmeti belli bir şekle mahkûm etmediğini; önemli olan ümmetin, doğrudan veya temsilciler vasıtasıyla ehil olan birini başkan olarak seçip bey'at etmesi olduğunu belirtmektedir.⁶⁰³

2. 2. 4. 8. İtaat

İtaat, emredilene yerine getirmek ve belirlenen şeyin peşinden gitmek anlamında kullanılmaktadır.⁶⁰⁴ Takva, ibadet ve Allah'a itaatin İslâm'a girişin ilk adımları olduğu gibi emire itaat de onun yöneticiliğini kabul etmenin ilk adımdır. Yöneticiye itaat etmek farzdır⁶⁰⁵ ve İslâmî hükümlerin daha rahat uygulanabilmesini sağlamaktadır.

Saîd Havvâ, eserinin birçok yerinde itaat meselesine değinmektedir. *"İçimizden bir insana mı uyacağız? O zaman bir sapıklık ve delilik etmiş oluruz..."*⁶⁰⁶ ayetini açıklarken her Müslümanın, liderlik makamı ile ilgili üzerindeki hakları yerine getirmesi gerektiğini belirtmektedir. Ona göre liderlik, itaat ve vela,

⁶⁰⁰ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 4, s. 89.

⁶⁰¹ Ebu'l-A'la El-Mevdûdî, *Hilâfet ve Saltanat*, Çev. Ali Genceli, Hilâl Yay., 4. Baskı, Ankara 1972, s. 34.

⁶⁰² Mâlik b. Nebî, *Çağdaş Temel Konular*, Çev. Veysel Uysal, Bir Yay., İstanbul 1983, s. 133.

⁶⁰³ Hayreddin Karaman, *İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri*, İz Yay., İstanbul 2003, s. 991.

⁶⁰⁴ Rağıb el-İsfahânî, *Müfredât (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, Çev. Mustafa Yıldız, Çıra Yay., 6. Baskı, İstanbul 2020, s. 615.

⁶⁰⁵ Nisâ Sûresi 4/59.

⁶⁰⁶ Kamer Sûresi 54/24.

Rasûlullah (s.a.s.) hayatta iken O'na aitti. O'nun vefatından sonra ise itaat hakkı, ma'ruf çerçevesinde doğruluk üzere olan müminler safının şûra aracılığı ile öne çıkardığı kimseye aittir.⁶⁰⁷

Havvâ, “Artık Allah’tan korkun ve bana itaat edin. Haddi aşanların emrine itaat etmeyin. Onlar ki yeryüzünde bozgunculuk yaparlar da ıslah etmezler.”⁶⁰⁸ ayetleri tefsîr ederken eksiksiz ve tam bir itaatin Allah’ın Rasûlü’ne yapılması gerektiğini belirtmektedir. Ona göre, Allah’ın yolundan alıkoyan ve İslâm’a bağlı kalmayan kimselere itaat edilemez. İslâm’a göre itaat, Allah’ın Rasûlü’ne ve onun tayin ettiği emirlere, sonra raşid halifelere ve bu raşid halifelerin emir olarak tayin ettiği kimselere, ondan sonra da Müslüman cemaate ve bu cemaatin imamına yapılmaktadır.⁶⁰⁹

Said Havvâ’ya göre, bir Müslüman evladının küfür partilerine üye olması ve onların liderlerine itaat etmesi kabul edilemez.⁶¹⁰

2. 2. 5. Savaş ve Barış Hukuku

Savaş, tarih boyunca toplumları etkileyen olgulardan biri olmuştur. Savaş sırasında ya da sonrasında sosyal birçok kurum yeniden şekillenmektedir. Saîd Havvâ, yaşadığı dönemde Müslümanların durumunu yakından gözlemlemiş ve özellikle küfür ehlinin tasallutuna dikkat çekerek çıkış yolları aramıştır. Bu başlık altında onun savaş ve barış konusundaki yorumları değerlendirilecektir.

2. 2. 5. 1. Cihadın Mahiyeti

Arapçada “güç ve gayret sarf etmek, bir işi başarmak için elinden gelen bütün imkânları kullanmak” mânasındaki cehd kökünden türeyen cihad, İslâmî literatürde “dinî emirleri öğrenip ona göre yaşamak ve başkalarına öğretmek, iyiliği emredip kötülükten sakındırmaya çalışmak, İslâm’ı tebliğ, nefse ve dış düşmanlara karşı mücadele vermek” şeklindeki genel ve kapsamlı anlamı yanında fıkıh terimi olarak daha çok Müslüman olmayanlarla savaş, tasavvufta ise nefs-i emmâreyi yenme

⁶⁰⁷ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 14, s. 279-280.

⁶⁰⁸ Şuara Sûresi 26/150-152.

⁶⁰⁹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 10, s. 315.

⁶¹⁰ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 3, s. 326.

çabası için kullanılmıştır.⁶¹¹ Cihad, yapıldığı alan itibariyle üçe ayrılmaktadır. Bunlar, görünürdeki düşmana karşı mücadele, şeytana karşı mücadele ve nefse karşı mücadele, şeklinde adlandırılmaktadır.⁶¹² Kur'ân'da en çok anlatılan farz, cihattır.⁶¹³ Cihad, İslâm inancını yani akideyi korumak için yapılmaktadır.⁶¹⁴

Saîd Havvâ, “Sizinle savaşanlara karşı Allah yolunda siz de savaşın. Ancak aşırı gitmeyin. Çünkü Allah aşırı gidenleri sevmez.”⁶¹⁵ ve “Fitne tamamen yok edilinceye ve din (kulluk) de yalnız Allah için oluncaya kadar onlarla savaşın. Şayet vazgeçerlerse zalimlerden başkasına düşmanlık ve saldırı yoktur.”⁶¹⁶ ayetlerinden hareketle cihadın sadece Allah yolunda olması gerektiğini belirtmektedir. Ona göre, ikinci ayette geçen “fitne” den kasıt, üstün ve galip şekliyle şirk ve küfrün ayakta durması ve böylelikle Müslümanları dinlerinden çevirebilecek, dinlerinde onları fitneye düşürebilecek güce sahip olmalarıdır. Bu yüzden Müslümanlara, bu halin sona erdirilip diğer bütün dinlere karşı Allah'ın dini üstün ve muzaffer oluncaya kadar cihad emredilmektedir.⁶¹⁷

Havvâ, İslâm'da cihadın nihai hedefinden de söz etmektedir. Ona göre, cihadın amacı Allah'ın adının en yüksek olacağı ve egemenliğin Müslümanların elinde bulunacağı evrensel bir konuma ulaşmaktır. Buradaki maksat, herhangi bir dine girmek için insanları zorlamak değildir. İnsan ile onun İslâm'a girmesi ve İslâm'ın emirlerini uygulaması arasındaki engellerin ortadan kaldırılmasıdır.⁶¹⁸ Saîd Havvâ, Müslümanlar ile gayr-i müslimlerin savaş amaçlarını kıyaslamaktadır. O karşılaştırmaya göre, Müslüman olmayanların toprak zapt etmek yahut bir pazarı ele geçirmek, ham maddelerin kaynağına ulaşmak, herhangi bir sömürü için doğrudan bir kâr veya dolaylı bir kâr maksadı gibi maksatlarda ifadesini bulan dünyalık için

⁶¹¹ Ahmet Özel, “Cihad”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt. IX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 5.

⁶¹² Rağıb el-İsfahânî, *Müfredât (Kur'ân Kavramları Sözlüğü)*, Çev. Mustafa Yıldız, Çıra Yay., 6. Baskı, İstanbul 2020, s. 233.

⁶¹³ Mustafa İslâmoğlu, *Dağarcık*, Denge Yay., 4. Basım, İstanbul 1995, s. 70.

⁶¹⁴ Seyyid Kutub, *Fızıl-il-Kur'ân*, C. 1, Çev. M. Emin Saraç, İ. Hakkı Şengüler ve Bekir Karlığa, Birleşik Yay., İstanbul t.y., s. 388.

⁶¹⁵ Bakara Sûresi 2/190.

⁶¹⁶ Bakara Sûresi 2/193.

⁶¹⁷ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 1, s. 495.

⁶¹⁸ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 6, s. 30.

savaştıkları; Müslümanların ise sadece Allah'ın adı en yüce olsun diye ve Allah yolunda cihad ettikleri anlaşılmaktadır.⁶¹⁹

Havvâ'ya göre Rasûlullah döneminden günümüze kadar dine karşı planlar hep var olmuştur. Bu tuzaklar, ancak ameli bir duruş olan cihad ile ortadan kaldırılabılır.⁶²⁰ Tarih içerisinde Müslümanlarda cihad ruhu öldüğü için, zelil kılınmışlardır. Allah, cihadın gereklerini yerine getirmeyi terk edenlerin yerine İslâm sancağını yükseltmek için Türkleri ve başka kavimleri sahneye çıkarmıştır.⁶²¹

“Hak savaşız gelmez, batıl da savaşız yok edilmez.” ilkesine dikkat çeken müellif, çağımızda cihadı terk eden ve bunun için herhangi bir hazırlık yapmayan, aksine türlü türlü mazeret ileri süren Müslümanları eleştirmektedir.⁶²²

2. 2. 5. 2. Savaş Hukuku

Savaş, toplumları, toplumlararası ilişkileri etkileyen, hatta etkilemekle kalmayıp şekillendiren olgulardan biridir. el-Esâs'ta bu konu üzerinde önemle durulmuştur. Yazarın yaşadığı dönemde İslâm âleminin içinde bulunduğu durum, bu konunun önemini daha da arttırmıştır.

Müslüman hukukçulara göre, düşmanın İslâm ülkesine saldırması veya yakın tehlikenin belirmesi durumunda söz konusu olan genel seferberlik halinde savaşa katılmak farz-ı ayın, bunun dışındaki savaşlara katılmak ise farz-ı kifâyedir.⁶²³

Saîd Havvâ'nın, el-Esâs'ta üzerinde durduğu savaş hukuku ile ilgili yöntemlerin bir kısmı sünnette geçen ve cihadın temel ilkelerini belirleyen yöntemlerdir. Bir bölümü de günümüzde kullanılan savaş uygulamaları ile yakından ilgilidir. Örneğin Havvâ, “Size savaş açanlarla Allah yolunda siz de savaşın. Ancak haddi aşmayın. Şüphesiz ki Allah haddi aşanları sevmez.”⁶²⁴ ayetini açıklarken yaşlı, çocuk, rahip ve kadın gibi savaşa iştirak etmeyenlerle savaşılması, ağaçların

⁶¹⁹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 3, s. 253.

⁶²⁰ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 6, s. 170.

⁶²¹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 6, s. 197.

⁶²² Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 5, s. 478.

⁶²³ Ahmet Yaman, “Savaş”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt. XXXVI, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2009, s. 192.

⁶²⁴ Bakara Sûresi 2/190.

yakılmaması, gereksiz yere hayvanların öldürülmemesi ve ganimetten hırsızlık yapmak sûretiyle çizilen sınırların aşılması gerektiğini vurgulamaktadır.⁶²⁵ Havvâ, düşmanın kullanmış olduğu yolların aynısının kullanılabileceğini belirterek, güvenlik içerisindeki şehirleri bombalayanlara karşı, Müslümanların da aynı şeyi yapma hakkının olduğunu savunmaktadır.⁶²⁶

Saîd Havvâ, çağımızdaki savaş yöntemleri konusunda zihne takılabilecek bazı sorulara cevap verdiğini belirtmektedir. Ona göre günümüzde Müslümanlarla düşmanları arasında denge olmadığından bazen düşmana karşı gizli operasyonlarla sızma yöntemi kullanılmaktadır. Bu operasyonda da kadınlar, yaşlılar ve çocuklar öldürülebilmektedir. Eğer bu yöntem, kâfirlere karşı verilecek mücadelede çaresiz tek yol olarak kalırsa uygulanması caizdir. Havvâ, savaşa görüş ve önerileri ile katkısı olan veya fiilen katılan kadın, yaşlı, çocuk ve din adamlarının da savaş halinde öldürülebileceğini belirtmektedir.⁶²⁷ Ona göre, savaş esnasında İslâm'a girdiğini söyleyenler öldürülemez.⁶²⁸

Müellifin, sivillerin de zarar görebileceği operasyonlar için şartlı bir fetva verdiği görülmektedir. Bu konuda farklı görüşler beyan eden fakihler olsa da, masum sivillerin hedef alındığı, İslam savaş hukukunda meşru olmayan gerekçe ve yöntemlerle yapılan, meşru devlet yapılanmasından bağımsız ve belirli grupların gerçekleştirdiği söz konusu eylemler, caiz görülmemektedir. Zira bu eylemler neticesinde İslâm ve Müslümanlar daha çok zarar görmektedir.⁶²⁹

Savaş hazırlığı konusunda Saîd Havvâ, günümüz Müslümanlarına şu tavsiyelerde bulunmaktadır:

“At beslemek ve eğitmeyi teşvik konusunda birçok haber varid olmuştur. Çağımızda savaşmak için atlara olan ihtiyaç azalmış bulunuyor. Bir dereceye kadar hâlâ kullanılmaya devam etmekte ise de bu çok azdır. İslâm ümmetinin silah sanayiinde, savaş araç gereçlerinde, toptan füzeyle, gemiden uçağa kadar bütün araçlarında kat kat daha fazla çaba harcamak görevi vardır. Güzelce silah kullanmasını bilmeli, harp tekniğini derinliğine kavramalıdır ki şu yok edici silahlarla dolup taşan

⁶²⁵ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 1, s. 492.

⁶²⁶ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 1, s. 490.

⁶²⁷ Saîd Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, Dârüsselâm Yay., 1. Baskı, y.y., 1985, s. 443.

⁶²⁸ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 6, s. 30.

⁶²⁹ Meral Sabun, *İslâm Hukukunda İntihar Eylemleri*, Süleyman Demirel Üniversitesi, SBE, Isparta 2018, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 58.

dünyada ayakları üstünde durabilsin. Ayrıca ne zaman ilerleyeceğini ve ne zaman da yerinde duracağını çok iyi bilmesi gerekir.”⁶³⁰

Havvâ, savaşın sadece maddi kısmı ile değil, psikolojik yönü gibi başka boyutları ile de ilgilenmektedir. Ona göre çağımızda görülen psikolojik savaş yöntemleri, hem genel olarak toplumun hem de savaşanların psikolojisi üzerinde oldukça etkili olmaktadır. Bu yöntemler, günümüzde daha çok birtakım uydurma haberleri yaymak şeklinde uygulanmaktadır.⁶³¹

2. 2. 5. 3. Barış Hukuku

İslâm hukukçularına göre, İslâm’ı tebliğ ve yaşama hürriyeti kısıtlanmadığı sürece barış esas alınmalıdır. Kur’ân-ı Kerîm de, son ilâhî mesajın bütün insanlığa duyurulmasını sağlayan en uygun aracın barış olduğunu belirtmektedir.⁶³²

Saîd Havvâ, Enfâl Sûresi’nde geçen “*Eğer barışa yanaşırlarsa sen de yaşa ve Allah’a güven; O her şeyi işitendir ve bilendir.*”⁶³³ ayetini tefsir ederken barış ile alakalı ilim adamlarının birbirinden farklı görüşlerini aktarmaktadır. Bazı ilim adamları bu ayetin Tevbe Sûresi’ndeki savaş ayeti ile neshedildiğini söylerken; bazıları on yıldan daha uzun bir süre barış yapılamayacağını iddia etmiştir. Başka alimlere göre ise Müslümanlar zayıf olduklarında barış isteyebilirler, güçlü oldukları zaman barış istemeleri caiz olmaz. Havvâ’ya göre savaş, barış ve antlaşma meselelerinde birçok hususun göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Müminlerin emiri, Kitap ve Sünnetin ışığında birçok dengeyi de gözeterek bunlardan hangisinin yürürlüğe konacağını belirleme yetkisine sahiptir.⁶³⁴

Havvâ, Nisâ Sûresi’nin 90. ayeti işlerken barış isteyen düşmanlara, İslâm’da barışın şartları hesaba katılarak Müslümanların da müspet karşılık vermesi gerektiğini ifade etmektedir.⁶³⁵ Barış hukuku çerçevesinden değerlendirilmesi gereken bir hüküm de yine bu ayette geçmektedir. Söz konusu hüküm,

⁶³⁰ Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 6, s. 66.

⁶³¹ Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 3, s. 205.

⁶³² Ahmet Yaman, “Sulh”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt. XXXVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2009, s. 485-487.

⁶³³ Enfâl Sûresi 8/61.

⁶³⁴ Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 6, s. 67-68.

⁶³⁵ Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 3, s. 207.

Müslümanlarla anlaşması bulunan bir kavme sığınan kimselerle ilgilidir. Havvâ'ya göre, bunların durumu da sığındıkları kavmin durumu gibidir. Yani o kavimle imzalanan ve yürürlükte olan anlaşmaya tabidirler.⁶³⁶

Saîd Havvâ, “Allah, sizi, din konusunda sizinle savaşmamış, sizi yurtlarınızdan da çıkarmamış kimselere iyilik etmekten, onlara âdil davranmaktan men etmez. Şüphesiz Allah, âdil davrananları sever.”⁶³⁷ ayetini referans göstererek İslâm ülkelerinde yaşayan ve Müslüman olmayan vatandaşların, Müslümanlarla savaşmamaları ve Müslümanları yurtlarından çıkarmak için herhangi bir çaba içerisine girmemeleri halinde, onlara iyilik yapmanın ve onlara karşı adil davranmanın caiz olduğunu belirtmektedir. Ona göre, İslâmî hareket bu kesimle çeşitli antlaşmalar da imzalayabilir.⁶³⁸

2. 2. 5. 4. Kölelik

Savaş hukuku içerisinde esirler meselesi önemli bir yer tutmaktadır. Esirler konusu, savaşların olduğu her dönemde gündeme gelmektedir. Saîd Havvâ, bu konuya geniş yer ayırmaktadır. Müellife göre, köleleştirme mevzusu İslâm hükümetinin önüne konulmuş birtakım tercihlerden birisidir. Çağımızda bunlardan hangisini uygulamak daha doğru ise o uygulanabilir. Zira ahlaki erdemler noktasında Müslümanlar, hep önde olmalıdır.⁶³⁹

Ona göre, İslâm devletinin başkanı esirler hakkında şu beş uygulamadan birisini yapmakta serbesttir:

1. Karşılıklı salıvermek.
2. Fidyeye karşılığı bırakmak.
3. Cizye ödemek üzere onunla zimmet akdi yapmak.
4. Köleleştirmek.

⁶³⁶ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 3, s. 233.

⁶³⁷ Mümtahine Sûresi 60/8.

⁶³⁸ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 15, s. 22.

⁶³⁹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 9, s. 398.

5. Öldürmek.⁶⁴⁰

Kölelik hususunda tartışmalara katılan Saîd Havvâ'ya göre bir insanın kölelik durumu, ya İslâm'dan önce var olan bir durumun devamıdır ya da İslâm'a girdikten sonra başlamıştır. İslâm'a girdikten sonra başlayan kölelik ise, başkalarının yanında köle olanın Müslümanlar tarafından satın alınması ile veya savaş sebebiyle gerçekleşmektedir. Havvâ, İslâm'da yer alan bu düzenin -savaşın sonuçlarından bir sonuç olarak- diğer toplumlarda görülen esirlik ve esirlerin çalıştırılma (angarya) düzeninden milyonlarca defa daha merhametlice olduğunu belirtmektedir.⁶⁴¹

Saîd Havvâ, esirlere muamele konusunda iki çarpıcı örnek aktarmaktadır. İki misal de, İslâm'da savaşın asıl hedefini ortaya koymaya yetmektedir. Bunlardan biri, Buhari'de geçen şu örnektir:⁶⁴²

“Rasûlullah, Halid b. Velid'i Cezime oğullarına gönderdi. Halid, onları İslâm'a davet etti. Onlar “Müslüman olduk.” diyemedikleri için, “Dinimizden döndük, dinimizden döndük.” demeye başladılar. Halid, onların kimisini öldürmeye, kimisini de esir almaya koyuldu. Her bir sahabeye düşen esirleri teslim edip, her birisinden esirlerini öldürmelerini istedi. Bir sahabe, Allah'a yemin ederim ki, ben ne esirimi öldürürüm, ne de arkadaşlarımdan birisi esirini öldürür, der. Olay Rasûlullah'a intikal edince o Rahmet Peygamberi, “Allah'ım! Ben Halid'in yaptığından beri olduğumu sana arz ediyorum.” dedi. Allah'ın Rasûlü, sadece bununla kalmadı, Hz. Ali'yi görevlendirerek öldürülenlerin diyetini ve köpeklerin su içtiği yalağa varın-caya kadar telef edilen malların karşılığını ödedi.”⁶⁴³

İkinci örnek, “*Onlar, seve seve yiyeceği yoksula, yetime ve esire yedirirler.*” ayetinin⁶⁴⁴ tefsirinde aktarılmaktadır. Havvâ'ya göre Müslümanlar muhtaç olmalarına rağmen, Allah'ı sevmeleri sebebiyle, kazanma gücü olmayan fakire, babası olmayan yetime ve esir düşmüş kimseye yemek yedirirlerdi. Bu ayetin nazil olduğu zamanlarda Müslümanların esirleri kâfirlerdir. Buradan anlaşılıyor ki Müslümanların yaptığı hayırlar, kâfirlere de ulaşmaktaydı.⁶⁴⁵

⁶⁴⁰ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 1, s. 523.

⁶⁴¹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 10, s. 80.

⁶⁴² Zeynü'd-din Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l-Latîfî'z Zebidi, *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, C. 10, Tercüme ve Şerh: Kâmil Miras, DİB Yay., 7. Baskı, Ankara 1985, s. 345.

⁶⁴³ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 3, s. 240.

⁶⁴⁴ İnsan Sûresi 76/8.

⁶⁴⁵ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 15, s. 493.

2. 2. 6. Ahlâk

Ahlâk, Arapçada “seciye, tabiat, huy” gibi manalara gelen hulk veya huluk kelimesinin çoğuludur. İnsanın iyi veya kötü olarak vasıflandırılmasına yol açan manevi nitelikleri, huyları ve bunların etkisiyle ortaya koyduğu iradeli davranışların bütünüdür.⁶⁴⁶

Toplumsal kurumları somutlaştıran ve onları nesnel bir gerçekliğe dönüştüren temel faktör kültürdür.⁶⁴⁷ Kültür, insanın yaşam tarzını ifade etmektedir. Söz konusu yaşam tarzında bireyler, sürekli olarak birtakım hak ve yükümlülüklerle karşı karşıya gelmektedir.⁶⁴⁸ Burada insanın iyi ya da kötü davranışları büyük önem arz etmektedir. Kur’ân-ı Kerim, insan ve toplumun mutluluğunu gaye edindiği için huzura kavuşturacak prensipler vaz etmiştir. Bu başlık altında söz konusu prensiplerin el-*Esâs*’ta nasıl işlendiği üzerinde durulacaktır.

Saîd Havvâ’ya göre Kur’ân’ın sunmuş olduğu gerçekler, fitratın kendisinde mevcut olan gerçeklerdir. Bundan dolayı mutluluk, ancak Allah’ın kitabına bağlı kalarak elde edilebilmektedir.⁶⁴⁹ Allah’ın razı olmadığı davranışlar, insanlar arası düşmanlıkları arttırmaktan başka bir işe yaramamaktadır. Haz veren her eylem, saadeti sağlamaz. Zevk almak, anlık bir mutluluğu verse dahi uzun vadede kat kat mutsuzluğa ve bedbahtlığa sebep olmaktadır.⁶⁵⁰

Saîd Havvâ’nın ahlâk konusunda yaptığı bu değerlendirmeden şu sonucu çıkarmak mümkündür: Fitratı yaratan, onu en iyi bilendir. Onun mutluluğunu isteyen, ona göre yol belirlemiştir. İnsanı en iyi tanıyanın önerdiği yol, en sağlıklı yoldur. O yol da, Kur’ân’ın yoludur. Başka yollar sahil-i selamete ulaştırmamaktadır.

Kur’ân-ı Kerim’i bize ulaştıran son elçi, büyük bir ahlâka sahipti. Zira o, herkesten önce Kur’ân’ın emir ve nehiyelerine muhataptı. Kalem Sûresi’nde onun bu özelliğini ön plana çıkaran ayeti⁶⁵¹ yorumlayan Havvâ, Hz. Peygamber’in ahlâkının mükemmelliğini gören bir insanın, onun risaletinden şüphe etmeyeceğine dikkat

⁶⁴⁶ Mustafa Çağrıcı, “Ahlâk”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt. II, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1989, s. 1.

⁶⁴⁷ Metin Öztürk, Mustafa Kemal Coşkun, *a.g.e.*, s.141.

⁶⁴⁸ Saffet Köse, *İslâm Hukukuna Giriş*, Hikmetevi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2013, s. 17.

⁶⁴⁹ Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 9, s. 21.

⁶⁵⁰ Havvâ, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, C. 9, s. 115.

⁶⁵¹ Kalem Sûresi 68/4.

çekmektedir. Onun üstün bir şekilde övülmesi, onu delilikle itham edenlere de bir cevaptır aynı zamanda.⁶⁵²

Saîd Havvâ, İslâm'ın hayata yansıtılmasına büyük önem vermektedir. Müslümanların, İslâm ahlâkının kaynağı olan Kur'ân ve Sünnete -asr-ı saadette olduğu gibi- tekrar yönelmeleri için ciddi bir çaba harcamaktadır. Ona göre İslâm sosyal bir düzendir.⁶⁵³ Bu dinde itikâd ile muamelat, ahlâk ile ekonomi arasında sıkı bir ilişki söz konusudur.⁶⁵⁴ Zira Kur'ân, sosyal hayatta adalet ve insafı gerçekleştirmek üzere indirilmiştir. Dolayısıyla ahlâki bütün davranışların temelinde olması gereken adalet ve insaf, Kur'ân-ı Kerim'den ayrılmaz temel ölçülerdir.⁶⁵⁵

Havvâ, Hucurât Sûresi'ni tefsir ederken onun İslâmi âdab sûresi olduğunu belirtmektedir. Burada, haddi aşanları zulümlerinden alıkoymaktan insanlara lakap takmayı bırakmaya kadar yirmi ahlâki ilke aktaran Havvâ, sûrenin karşılıklı davranış esaslarını üç çerçevede ele aldığına vurgu yapmaktadır.

Söz konusu üç çerçeve şunlardır:

A. Rasûlullah'ta müşahhaslaşan Müslümanların en üstün önderlik makamı ile ilişkiler çerçevesi.

B. Müslüman ümmetin fertleri ile ilişkiler çerçevesi.

C. Bütün insanlık ile ilişkiler çerçevesi.⁶⁵⁶

Bu ilişkilerin gereklerini yerine getirmekten uzak duranları kötü ahlâk sahipleri olarak nitelendiren müellif, bu kişilerin, arzularına sınır koymamalarının nedenini de ahiret gününe olan imanlarının zayıflığına bağlamaktadır.⁶⁵⁷

Saîd Havvâ, Naziât Sûresi'nde iyiler ve kötüler ayırımına dikkat çekmektedir. Ona göre iyiler, önden iyilikler gönderen; kötüler de önden kötülükler gönderen kimselerdir.⁶⁵⁸ Bu iki yol ve yolcularının profilinden söz eden Havvâ, tefsirinin

⁶⁵² Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 15, s. 262.

⁶⁵³ Abdulkerim Zeydan, *İslâm Hukukuna Giriş*, Çev. Prof. Dr. Ali Şafak, Kayıhan Yay. İstanbul 2011, s.30.

⁶⁵⁴ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 7, s. 113.

⁶⁵⁵ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 13, s. 128.

⁶⁵⁶ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 13, s. 69.

⁶⁵⁷ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 17, s. 467.

⁶⁵⁸ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 16, s. 63.

birçok yerinde takva yolunu (Allah'ın kitabını ve Rasûlü'nün sünnetini takip etmeyi) önemle tavsiye etmektedir.⁶⁵⁹

⁶⁵⁹ Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, C. 1, s. 448.

SONUÇ

İnsan, sosyal bir varlıktır. Maddi ve manevi ihtiyaçlarını karşılamak için toplu halde yaşamak durumundadır. Bunun bir gereği olarak hem diğer insanlarla hem de toplumsal kurumlarla karşılıklı etkileşim içerisinde. Söz konusu etkileşimde zaman zaman birtakım sorunlarla karşılaşmaktadır. Bu süreçte ortaya çıkan problemleri azaltmak ya da çözmek için din, ahlâk, hukuk gibi sosyal kontrol mekanizmalarının desteğine ihtiyaç duymaktadır. Meseleye İslâm dini açısından bakıldığında, onun hem dünya hem de ahiret hayatının saadeti için kurallar koyduğu görülmektedir. Kur'ân-ı Kerim ve onun pratiği olan Hz. Peygamberin uygulamaları, fertlere yönelik telkinlerde bulunurken toplumsal kurumların görev ve sorumluluklarını da net olarak belirlemektedir. İslâm, bu çaba ile sosyal hayattaki etkileşimin sağlıklı işlenmesini hedeflemektedir.

Saîd Havvâ, İslâm'ın toplum hayatındaki gücüne vakıf olan önemli bilim insanlarından biridir. Yaşadığı çalkantılı dönemin sorunlarını tespit etmeye ve bu sorunlara İslâmi çözümler üretmeye çalışmıştır. Bu anlamda Havvâ, hem bir fikir hem de bir aksiyon insanı sayılmaktadır. Çalışmamıza konu olan ve en önemli eseri sayılan el-Esâs fi't-Tefsîr'de onun bu yönü, özellikle dikkat çekmektedir. Saîd Havvâ'ya göre din, bütün diğer toplumsal kurumlara şekil veren hayati bir olgudur. Bu kurumun kaynağı üzerinde yapılan tartışmalara değinen Havvâ, onun (beşer fitratına uygun olarak) ilahi olduğunu belirtmektedir. Ona göre, başta monoteist bir yapıda olan dinî pratikler, tarih içerisinde şeytanların azdırması sonucu politeist bir yapıya dönüşmüştür.

Saîd Havvâ, tefsirinde mevcut dinleri değerlendirirken, İslâm dininin tek ilahi din olduğuna vurgu yapmaktadır. Özellikle bozulmuş dinler olan Yahudilik ve Hristiyanlık üzerinde duran Havvâ, bu dinlerin kutsal kitaplarındaki çelişiklere dikkat çekmektedir. Müslümanlar ve diğer dinlerin mensupları arasındaki ilişkilere geniş yer ayıran Havvâ, İslâm'ın barıştan yana bir tavır geliştirdiğini ifade ederken, farklı dinlere tâbi olan insanlarla -Kur'ân'ın çerçevesini çizdiği hukuk dairesinde- huzur içerisinde bir arada yaşamının da mümkün olduğunu savunmaktadır. Tarihte uzun süre devam bu barış ortamından söz eden Havvâ, zimmilere karşı İslâm'ın

yürürlüğe koyduğu uygulamaları örnek göstermektedir. İslâm dininde cihadın gayesi üzerinde duran müellif, buradaki maksadın herhangi bir dine girmek için insanları zorlamak olmadığını; insanların İslâm'a girmesi önünde duran engelleri kaldırmak olduğunu belirtmektedir. Müslümanlar ile gayrimüslimlerin savaş amaçlarını karşılaştıran Havvâ, Müslüman olmayanların dünyalık birtakım şeyleri elde etmek için savaştıklarını, Müslümanların ise sadece Allah'ın adı en yüce olsun diye mücadele ettiklerini aktarmaktadır. İslâm savaş hukukunda esas gayenin insanı yaşatmak olduğunu ifade eden Havvâ, savaşların bir sonucu olarak ortaya çıkan esirler konusuna genişçe yer vermekte ve İslâm tarihindeki insani uygulamalara dikkat çekmektedir.

Saîd Havvâ'nın din kurumundan sonra en çok önemseydiği toplumsal kurumun aile olduğu görülmektedir. Ona göre, bütün insanlar Hz. Âdem ve Hz. Havvâ tarafından kurulan ilk aileden türemiştir. Aileyi, eğitim ve öğretimin gerçekleştiği ana merkezlerden biri olarak gören müellif, evliliğin öneminden ve bu yapının devamı için İslâm'ın belirlediği haklardan söz etmektedir.

Saîd Havvâ, yaşadığı dönemi ve bu dönemdeki Müslümanların durumunu çok iyi gözlemlemiştir. Ona göre, bütün toplumsal kurumlarda görülen bozulmaların kaynağı cehalet ve buna bağlı olarak İslâm karşıtlarının yüceltilip taklit edilmesidir. Saîd Havvâ, bu hali düzeltmek için birçok eser yazmış ve İslâmi çalışmaların her kademesinde aktif olarak görev almıştır. Ferdin bilinçlenmesi ve takva yolunda ilerlemesi konusunda büyük gayret gösteren Havvâ'ya göre İslâmi bir toplum, şuurlu bireylerden oluşmaktadır. Bunun için özellikle eğitim sürecinin sağlıklı yürütülmesini önermektedir. el-Esâs'ta, günümüz davetçilerinin takip edecekleri yöntemlere sık sık vurgu yapan Havvâ, toplumsal değişimin zaman isteyen bir süreç olduğunu belirterek kurallara riayet edilmesi ve işin aceleye getirilmemesi gerektiğini tavsiye etmektedir. Çağımızda eğitim ve öğretimde adım adım ilerlemeye önem verildiğini ifade eden Havvâ, Kur'an-ı Kerim'in de beşeriyeti tedrici olarak -yapılandırmacı yöntemle- eğittiğini belirtmektedir. Eğitimde ferdi toplumdan ayrı değerlendirmeyen Havvâ, Kur'an-ı Kerim'in hem ferdi hem de toplumu mükemmel bir ahlâk temeli üzerinde eğittiğini düşünmektedir. Ona göre çağımızın ana hastalığı, insanların Allah'tan ve ahiret gününden gafil olmasıdır. Eğitimcilerin bu alana önem

vermesi gerektiğini belirten Havvâ, terbiyenin bütün aşamaları için, Peygamberimizin güzel ahlâkını örnek göstermektedir.

Müellif, insanlar arasındaki iktisadi eşitsizliği doğal karşılamasına rağmen kapitalist sistemleri eleştirmektedir. Ona göre servet, sadece belli bir zümrenin elinde toplanmamalıdır. İslâm'da farz kılman zekât müessesesine dikkat çeken müellif, bu sayede toplumdaki fakirlik gibi birçok problemin çözülebileceğine inanmaktadır. Cimriliği küfrün bir sıfatı olarak değerlendiren Havvâ, merhamet ve dayanışmanın İslâm'da asıl olduğunu belirtmektedir.

Saîd Havvâ'nın el-Esâs'ta, din ve toplum ilişkisi açısından üzerinde en çok durduğu konulardan biri de sosyal kurumların Allah'ın koyduğu ilkelerle inşa edilmesidir. O, İslâm'ın hem inanç hem de bütün bir sosyal yaşam olduğunu, dolayısıyla iki alanın birbirinden ayrı düşünülmemeyeceğini savunmaktadır. Bu noktada, ilk nesil olan sahabe hayatını örnek göstermekte ve ferdi-içtimai huzurun günümüzde de mümkün olduğunu ifade etmektedir.

İslâm'ın birleştirici gücüne dikkat çeken Havvâ, Müslümanların cahilî birtakım engelleri aşmaları ve tek bir liderlik etrafında bir araya gelmeleri gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre farklı görüşler, Kur'ân ve sünnete muhalif olmadıkça hoşgörü ile karşılanmalı ve bunlar İslâmi vahdetin önünde engel teşkil etmemelidir. Müslümanların basit ihtilaflar yüzünden bölündüğüne işaret eden müellif, bu durumun sadece İslâm düşmanlarına yaradığını kaydetmektedir. Özellikle Şii dünyası ile olan ayrılıklara değinen Havvâ, geçmişe takılmadan ihtilafların en aza indirgenmesini tavsiye etmektedir.

Saîd Havvâ, İslâm toplumunda hayatın devlet olmadan yürüyemeyeceğini savunmaktadır. “Tanrı, insanların işlerine karışmaz.” anlayışına şiddetle karşı çıkan Havvâ, siyasette, ekonomide, toplum hayatının her alanında hakları ve görevleri belirleyenin Allah olduğuna vurgu yapmaktadır. Ona göre İslâm devletini ikame etmek farzdır. Ancak, bundan önce toplumu eğitimle ve ikna ile ıslah etmek gerekmektedir. Havvâ, siyasal katılım sürecinde “toplum” ve “şûra” kavramlarını ön plana çıkarmaktadır. Toplumun ve şûranın belirlediği adaletli bir liderliğe itaatın farz olduğunu belirtmektedir. Genel olarak tekfirci yaklaşımları reddeden Havvâ'ya

göre, bazen bir düzenin küfrüne hükmetmek, o düzende yaşayan bütün fertlerin küfre girdiği anlamına gelmemektedir. Hatta bazen bütünüyle bir düzen hakkında küfür hükmü vermekle birlikte, bizzat onun başkanı hakkında Müslüman olduğu hükmü de verilebilmektedir.

Saîd Havvâ, yazmış olduğu bu tefsir ile ahlâklı fertlerden müteşekkil bir cemiyetin vücuda gelmesini hedeflemektedir. Onun tespitlerine göre, dinin temel gayesi insanın mutluluğunu gerçekleştirmektir. Din, ilahi bir müessesedir. Dolayısıyla insanı saadete kavuşturacak güzel düşünce ve davranışlar da ilahi olmak durumundadır.

KAYNAKÇA

Akay, Hasan; *İslâmi Terimler Sözlüğü*, İşaret Yay. 3. Baskı, İstanbul 2005.

Akbaş, Ahmet; *Kur'ân'da İnsanın Mutluluğu*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2015.

-----; Prof. Dr. Zağlul en-Neccar ile Bilimsel Tefsir Üzerine, Nida Yay., İstanbul 2017.

Alagaş, Mehmet; *Kadının Onuru*, İnsan Dergisi Yay., İzmir 1995.

Altuntaş, Halil ve Şahin, Muzaffer; *Kur'ân-ı Kerim Meâli*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 12. Baskı, Ankara 2011.

Aristoteles, *Politika*, Çev. Mete Tuncay, Remzi Kitabevi Yay., İstanbul 1993.

Aslan, Adnan; Geleneksel Ekolün Modernizm Eleştirisi ve İslâm Düşüncesine Yansımaları, *İslâm ve Modernleşme, (II. Kutlu Doğum İlmi Toplantısı)*, Bşk. Azmi Özcan, Türkiye Diyanet Vakfı İslâmî Araştırmaları Merkezi Yay., İstanbul 1997, ss. 55-69.

Atay, Hüseyin ve Kutluay, Yaşar; *Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe Anlamı (Meâl)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1988.

Aydın, Ayhan; *Eğitim Sevgidir*, Pegem Akademi Yay., 2. Baskı, Ankara 2010.

Aydın, Mehmet S.; *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Vakfı Yay., 13. Baskı, İzmir 2014.

Aydın, Mehmet Zeki; *Ailede Ahlâk Eğitimi*, Timaş Yay., 4. Baskı, İstanbul 2011.

Aydın, Mustafa; *İlk Dönem İslâm Toplumunun Şekillenışı*, Pınar Yay., İstanbul 1991.

Aydın, Turgay; *Bilgi Toplumu ve Demokrasi*, y.e.y., 2. Baskı, Trabzon 1996.

Bardakoğlu, Ali; "Hukuki ve Ticari Hayat", *İlmihal II (İslâm ve Toplum)*, Heyet, TDV Yay., 24. Baskı, Ankara 2016.

Bayındır, Abdülaziz; "İslâm'da Faiz Mefhumu ve Unsurları, (Tebliğ)", *Para, Faiz ve İslâm*, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Yay., İstanbul 1992.

Bayraklı, Bayraktar; *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'ân Tefsiri C. 5*, Bayraklı Yay., İstanbul 2003.

Bayraktutan, Yusuf; *Türk Fikir Tarihinde Modernleşme, Milliyetçilik ve Türk Ocakları (11912-1931)*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996.

Bayyığıt, Mehmet; *Kur'ân Sosyolojisi Üzerine Denemeler*, Yediveren Yay., Konya 2003.

Bilgiz, Musa; *Ayetler ve Sûreler Arası Münasebet (Saîd Havvâ Örneği)*, Araştırma Yay., Ankara 2006.

Bilmen, Ömer Nasuhi; *Sadeleştirilmiş Büyük İslâm İlmihali*, Sadeleştiren Mehmet Talü, Yasin Yay., İstanbul 2012.

Bulaç, Ali; *İslâm ve Fanatizm*, İz Yay., İstanbul 1995.

-----; "Münafık", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, C. III, Risale Yay., İstanbul 1990.

-----; *Çağdaş Kavramlar ve Düzenler*, Endülüs Yay., 12. Baskı, İstanbul 1992.

-----; *Din ve Modernizm*, Endülüs Yay., İstanbul 1990.

-----; *İnsanın Özgürlük Arayışı*, Beyan Yay., İstanbul 1988.

-----; *İslâm ve Demokrasi (Teokrasi-Totaliterizm)*, Beyan Yay., İstanbul 1993.

-----; *Modern Ulus Devlet*, İz Yay., İstanbul 1995.

Carlson, Richard; *Ufak Şeyleri Dert Etmeyin*, Çev. Esat Ören, Alkım Yay., İstanbul 1999.

Carnegie, Dale; *Dost Kazanmak ve İnsanları Etkileme Sanatı*, Çev. Nazlı Uzunali, Epsilon Yay., 3. Baskı, İstanbul 2018.

Carrel, Alexis; *İnsan Denen Meçhul*, Çev. Refik Özdek, Yağmur Yay., İstanbul 1990.

Celal Kırca, "Kur'ân ve Modern Bilim (İlişkisi-Sahası-Sorunları)", *ERUIFD*, S. 15, 2/2012, ss. 7-34.

Cerrahoğlu, İsmail; "Fahrûddin er-Râzi ve Tefsiri", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, Sayı 2, Ankara 1977, ss. 6-57.

Coşkun, İbrahim; *Günümüz Akâid ve Kelâm Problemleri*, Kitap Dünyası Yay., İstanbul 2017.

Çağrıç, Mustafa; "Ahlâk", *İslâm Ansiklopedisi*, C. II, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1989.

Çelebi, İlyas; “Sünnetullah”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010.

Çelik, Mustafa; *Lâ 1*, Ölçü Yay., 10. Baskı, İstanbul 1995.

Çetinsaya, Gökhan; Modernlik ve Laiklik (Müzakereci), *İslâm ve Modernleşme, (II. Kutlu Doğum İlmi Toplantısı)*, Bşk. Azmi Özcan, Türkiye Diyanet Vakfı İslâmi Araştırmaları Merkezi Yay., İstanbul 1997, ss. 117-119.

Demirci, Kürşat; “Hıristiyanlık”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. XVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.

-----; *Dinlerin Dejenerasyonu*, İnsan Yay., İstanbul 1985.

Demirci, Muhsin; *Tefsir Usûlü*, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 18. Basım, İstanbul 2012.

Doğan, D. Mehmet; *Büyük Türkçe Sözlük*, Rehber Yay., 8. Baskı, Ankara 1990.

Doğan, Lütfi; *Sünnet Işığında İslâm Ahlâkının Esasları*, DİB Yay., Ankara 2015.

Ebu Zehra, Muhammed; *İslâm Hukuku Metodolojisi (Fıkıh Usûlü)*, Çev. Abdulkadir Şener, Fecr Yay., 5. Baskı, Ankara 1990.

-----; *İslâm 'da Siyasi, İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, Çev. Hasan Karakaya ve Kerim Aytekin, Hisar Yay., İstanbul 1983.

Benna, Hasan; *Hatıralarım (Müslüman Kardeşler)*, Çev. M. Beşir Eryarsoy, Beka Yay., İstanbul 2017.

Cevziyye, İbn-i Kayyım; *Zâdu'l-Meâd (Rahmet Peygamberi ve Devleti)*, Çev. Muzaffer Can, Cantaş Yay., İstanbul 1990.

Eliaçık, İhsan; *İtikad Üzerine*, Şafak Yay., İstanbul 1992.

Eliaçık, R. İhsan; *İbn Haldun*, Tekin Yay., İstanbul 2018.

Ensari, Fazlurrahman; *İslâm Açısından Bilim ve Felsefe*, Çev. Cemal Karaağaçlı, Çığır Yay., İstanbul 1979.

Erdem, Hüsameddin; *Problematik Olarak Din-Felsefe Münasebeti*, Hü-Er Yay., 5. Baskı, Konya 2015.

Ergil, Doğu; *Toplum ve İnsan*, Turhan Kitabevi Yay., Ankara 1984.

Ergün, Doğan; *Sosyoloji ve Tarih (Sosyolojide Yöntem Sorunu)*, Der Yay., 2. Baskı, İstanbul 1982.

Fayda, Mustafa; “Zimmî”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt. XLIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2013.

Gânim, İbrâhim el-Beyyûmî; “İhvan-ı Müslimin *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt. XXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2000, ss. 580-582.

Gölcük, Şerafettin ve Toprak, Süleyman; *Kelâm (Tarih, Ekoller-Problemler)*, Tekin Kitabevi, 8. Baskı, Konya 2014.

Gönenç, Halil; *Günümüz Meselelerine Fetvalar*, İlim Yay., C. 1, İstanbul 1983.

Görgün, Hilal; “Saîd Havvâ”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt. XXXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, ss. 560-561.

-----; “İhvan-ı Müslimin”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt. XXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, ss. 580-582.

-----; “Mısır Dışındaki İhvan-ı Müslimin Hareketi”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt. XXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, ss. 583-584.

Güler, İlhami; *Politik Teoloji Yazıları*, Kitabiyât Yay., Ankara 2002.

Gümüşay, İbrahim; *Seyyit Kutup’un Din ve Toplum Anlayışı*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2016, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Güngör, Erol; *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, Töre Devlet Yay., Ankara 1980.

Gürkan, Salime Leyla; “Yahudilik”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt. XLIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2013.

Gürpınar, Bulut; “Sürgünde Örgüt: Suriye İhvanı”, *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, C. 2, Sayı 1, Mart 2014, ss. 115-132.

Hamdan, Ahmed Sa’d; *İslâm Tarihinde İtikâdi Sapmalar*, Kitap ve Sünneti İhya Yay., İstanbul 1995.

Hamidullah, Muhammed; *İlk İslâm Devleti*, Çev. İhsan Süreyya Sırma, Beyan Yay., İstanbul 2015.

-----; *İslâma Giriş*, I.I.F.S.O., Almanya 1997.

Harman, Ömer Faruk; “Din ve Mahiyeti”, *İlmihal (İman ve İbadetler)*, C. 1, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 14. Baskı, Ankara 2007.

- Havvâ, Saîd; *el-Esâs fi't-Tefsîr*, Dârüsselâm Yay., 1. Baskı, y.y., 1985.
- ; *Allah Erinin Stratejisi*, Çev. Ahmed Haşimoğlu, Yenda Yay., İstanbul 1990.
- ; *Eğitim Risalesi*, Çev. Abdulillah Yıkılmaz, Yenda Yay., İstanbul 1996.
- ; *Aile Hayatının Kuralları*, Çev. Osman Arpaçukuru, İlke Yay., 6. Baskı, İstanbul 2012.
- ; *Dini ve Siyasi Yönleriyle Şiilik*, Çev. Heyet, Anlatı Yay., İstanbul 2017.
- ; *el-Esâs Fi't-Tefsîr*, Çev. M. Beşir Eryarsoy, Abdüsselam Arı ve Harun Ünal, Şamil Yay., İstanbul 1989.
- ; *Er-Rasûl (Hz. Muhammed (s. a. v.))*, Çev. Harun Ünal, Yenda Yay., İstanbul 1996.
- ; *İslâm (Cezâi Müeyyideler)*, Çev. Salih Uçan, Yenda Yay., İstanbul t.y.
- ; *İslâm (İslâm'ın Rükünleri)*, Çev. Salih Uçan, Yenda Yay., İstanbul, t.y.
- ; *İslâm'da Nefis Tezkiyesi*, Çev. Bekir Ali Bilgiç, Yenda Yay., İstanbul 1997.
- ; *İslâm'da Yönetim ve Yönetici*, Çev. Ahmet Eminoğlu, Yenda Yay., İstanbul 1997.
- ; *İslâmi Çalışmalar Hakkında Dersler*, Çev. Ahmed Haşimoğlu, Yenda Yay., İstanbul 1990.
- ; *İslâmi Eğitim Modeli, (Fi Afaki't Tealim)*, Çev. Abdülhakim Sonkaya, Dua Yay., 2. Baskı, İstanbul 2017.
- ; *Tartışmalar (Akâid, Fıkıh ve Tasavvuf Üzerine)*, Çev. M. Said Şimşek, İlim Yay., İstanbul 1986.
- Hazır, Mesut; "Postsekülerliğin Gelişi: 21. Yüzyılda Sekülerliğin Sosyolojisini Yapmak", *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 7, S. 2, 2012, ss. 141-154.
- Hoodbhoy, Pervez; *İslâm ve Bilim (Bağnazlığa Karşı Akılcılığın Savaşımı)*, Çev. Eser Birey, Cep Düşün Yay., İstanbul 1992.
- İbrahim Muhammed; Kutub; *Allah Rasûlü'nün Mali Siyaseti*, Çev. Mustafa Sızan, Envar Özkan, y.e.y., İstanbul 1995.

İmam-ı Azam Ebu Hanife, *Fıkh-ı Ekber*, Çev. D. Sabit Ünal, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1991.

İmamoğlu, Muhammed; “Vefâtının 23. Yılında Âlim-i Rabbâni Saîd Havvâ (Rh.a)” *Genç Birikim Dergisi*, S. 154, Ankara 2012, ss. 33-37.

İsfahânî, Rağıb; *Müfredât (Kur’ân Kavramları Sözlüğü)*, Çev. Mustafa Yıldız, Çıra Yay., 6. Baskı, İstanbul 2020.

İslâmoğlu, Mustafa; *Dağarcık*, Denge Yay., 4. Basım, İstanbul 1995.

-----; *Hac Risalesi*, Düşün Yay., İstanbul 2006.

-----; *Tabiat ve Kur’ân Ayetleri Işığında Yaratılış ve Evrim*, Düşün Yay., 3. Baskı, İstanbul 2016.

-----; *Tavsiyeler*, Denge Yay., 6. Baskı, İstanbul 1997.

-----; *Toplum İnşa Eden Kur’ân Kavramları*, Düşün Yay., İstanbul 1016.

-----; *Yürek Devleti*, Denge Yay., 4. Basım, İstanbul 1991.

İzzetbegoviç, Aliya; *Doğu Batı Arasında İslâm*, Çev. Salih Şaban, Klasik Yay., 21. Baskı, İstanbul 2017.

Kapar, M. Ali; *Hz. Muhammed’in Müşriklerle Münasebeti*, İlim Yay., İstanbul 1987, (Yayınlanmış Doktora Tezi).

Karakaş, Ali; *Hadis Oksidentalizmi ve Fuat Sezgin*, Ensar Yay., İstanbul 2017.

Karaman, Hayrettin; Çağrı, Mustafa; Dönmez, İbrahim Kâfi ve Gümüş, Sadrettin; *Kur’ân Yolu (Türkçe Meâl ve Tefsir)*, C. 4, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 2014.

-----; *İslâm’ın Işığında Günün Meseleleri*, İz Yay., İstanbul 2003.

Karatepe, Şükrü, Fevzi Demir; “Devlet”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, C. 1, Risale Yay., İstanbul 1990.

Kardavi, Yusuf; *Fakirlik Problemi Karşısında İslâm*, Çev. Abdülvehhap Öztürk, Nur Yay., İstanbul 1975.

-----; *İslâm’da Devlet Mefhumu*, Çev. Hüsameddin Cemal, Nida Yay., İstanbul 2013.

-----; *Tevhidin Hakikati*, Çev. Mustafa Özel, Özgün Yay., 8. Baskı, İstanbul 1998.

-----; *Sosyal Hayatta İslâmi Terbiye*, İlke Yay., Terc. Galip Yavuz, Süleyman Koçak, İstanbul 2006.

Kayacan, Murat; “Sosyoloji ve Kur’ân’ın Ortak İlgi Alanı: Toplumsal Değişim ve Çöküş Yasaları”, *Milel ve Nihal, İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 9, S. 3, Eylül-Aralık 2012, ss. 75-99.

Kehrer, Gunter; *Din Sosyolojisi*, Çev. Semahat Yüksel, Kubbealtı Yay., İstanbul 1992.

Kırca, Celal; “Kur’ân ve Modern Bilim (İlişkisi-Sahası-Sorunları)”, *ERUIFD* S. 15, 2012/2, ss. 7-34.

Kırılmaz, Harun ve Ayparçası, Fatma; “Modernizm ve Postmodernizm Süreçlerinin Tüketim Kültürüne Yansımaları”, *İnsan ve İnsan*, Yıl 3, S. 8, Bahar 2016, ss. 32-58.

Kısakürek, Necip Fazıl; *Zindandan Mehmet’e Mektup*, Büyük Doğu Yay., 40. Baskı, İstanbul 1999.

-----; *Öfke ve Hiciv*, Büyük Doğu Yay., İstanbul 1998.

Köçer, Fatih; *Sâid Havvâ’ya Armağan*, Nuhbe Yay., Ankara 2019.

Köse, Saffet; *İslâm Hukukuna Giriş*, Hikmetevi Yay., 3. Baskı, İstanbul 2013.

Kureysi, Ali; *Malik bin Nebi’ye Göre Toplumsal Değişim*, Çev. Mustafa Altunkaya, Ekin Yay., İstanbul 2002.

Kurtubi, Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr; *el-Câmiu li’-Ahkâmi’l-Kur’ân*, Terc. M. Beşir Eryarsoy, Buruc Yay., 4. Baskı, İstanbul 2014.

Kutlu, Sönmez; *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, Editör: Hasan Onat ve Sönmez Kutlu, Grafiker Yay., 5. Baskı, Ankara 2016.

Kutub, Seyyid; *Çağdaş Uygarlığın Sorunları ve İslâm*, Çev. Kâmil M. Çetiner, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2007.

-----; *Davetin İlkeleri*, Çev. Sadeddin Ergün ve Hasan Fehmi Ulus, Muvahhit Yay., Trabzon 1985.

-----; *Fizilal-il-Kur’ân*, Çev. M. Emin Saraç, İ. Hakkı Şengüler ve Bekir Karlığa, C. 1, Birleşik Yay., İstanbul t.y.

-----; *İslâm Düşüncesi I*, Çev. Hamid Şükrü, Dünya Yay., 3. Baskı, İstanbul 1989.

L. Esposito, John; *Güçlenen İslâm'ın Yankıları*, Çev. Erol Çatalbaş, Yöneliş Yay., İstanbul 1989.

Masdusi, Ahmed Abdullah; *Yaşayan Dünya Dinleri (Sosyo-Politik İnceleme)*, Çev. Mesud Sadık, Kalem Yay., İstanbul 1981.

Mengüşoğlu, Metin Önal; *Düşünmek Farzdır*, Pınar Yay., 2. Baskı, İstanbul 2010.

Mennâu'ul-Kattân, Halil; *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Vehbe Kitabevi Yay., Kahire t.y.

Meriç, Cemil; *Işık Doğudan Gelir*, İletişim Yay., İstanbul 2008.

-----; *Bu Ülke*, İletişim Yay., İstanbul 2010.

-----; *Kırk Ambar*, C. 2, İletişim Yay., İstanbul 2006.

-----; *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, İletişim Yay., İstanbul 2010.

Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ, *Tefhîmu'l-Kur'ân, (Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsiri)*, C. 3, Çev. Muhammed Han Kayani, Yusuf Karaca, Nazife Şişman v.d., İnsan Yay., 2. Baskı, İstanbul 1991.

-----; *Hilâfet ve Saltanat*, Çev. Ali Genceli, Hilâl Yay., 4. Baskı, Ankara 1972.

Mısri, M. Abdulhadi; *Ehli Sünnet Cemaatinin İtikadi Özellikleri*, Çev. M. Emin Akın, Guraba Yay., İstanbul 1994.

Nakavi, Muhammed; *Batılılaşma Sosyolojisi*, C. 1, Çev. Abdullah Özgür, Kevser Yay., İstanbul 1992.

Nebî, Mâlik; *Çağdaş Temel Konular*, Çev. Veysel Uysal, Bir Yay., İstanbul 1983.

Nevevi, Muhyiddin; *Sahih-i Müslim Şerhi el-Minhâc*, C. 2, Çev. M. Beşir Eryarsoy, Karınca ve Polen Yay., 13. Baskı, İstanbul 2012.

Nursi, Said; *Lem'alar*, Tenvir Yay., İstanbul t.y.

-----; *Şuâlar*, y.e.y. İstanbul 1960.

Ömer Nesefî, *Ömer Nesefî Akaidi*, Çev. Bekir Sırmabıyıkoglu, Yasin Yay., İstanbul 2010.

Önen, Mesut; *Hukukun Temel Kavramları*, Beta Yay., İstanbul 1988.

Önkâl, Ahmet; *Rasûlullah'ın İslâm'a Davet Metodu*, Hibaş Yay., 2. Baskı, Konya 1994.

Özbadem, Ferhat; *Tavsiyeler (Saîd Havvâ)*, Festival Yay., İstanbul 2017.

Özel, Ahmet; "Cihad", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt. IX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994.

Özel, İsmet; *Bakanlar ve Görenler*, Çıdam Yay., İstanbul 1993.

-----; *İrtica Elden Gidiyor*, İklim Yay., 2. Baskı, İstanbul 1987.

Öztürk, Metin ve Coşkun, Mustafa Kemal; *Sosyoloji*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 2003.

Parlatır, İsmail; *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yay., 7. Baskı, Ankara 2014.

Paşa, Prens Sait Halim; *Toplumsal Çözülme (Buhranlarımız)*, Çev. N. Ahmet Özalp, Burhan Yay., İstanbul 1983.

Petrov, Grigory; *Beyaz Zambaklar Ülkesinde*, Çev. Ali Haydar Taner, Hayat Yay., İstanbul 1988.

Püsküllüoğlu, Ali; *Arkadaş Türkçe Sözlük*, Arkadaş Yay., 10. Baskı, Ankara 2010.

Rahman, Afzalur; *Siret Ansiklopedisi*, C. 1, Çev. Yusuf Balcı, Hakan Bayrak, Bülent Biberici v.d., İnkılâb Yay., 3. Baskı, İstanbul 2003.

Rahman, Andika; *Seyyid Muhammed Nakib el-Attas'ın Din ve Toplum Görüşü*, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2013, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Râzî, Fahduddîn Muhammed; *Tefsîr-i Kebîr (Mefâtihu'l-Gayb)*, Çev. Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç ve Sadık Doğru, Akçağ Yay., Ankara 1991.

Reca, Ö. Faruk; *40 Adımda Başarılı Çocuk*, Akis Yay., İstanbul 2007.

Rousseau, Jean Jacques; *Toplum Sözleşmesi*, Çev. Vedat Günyol, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1992.

Sâbık, Seyyid; *Fıkhu's-Sünne (Ayet ve Hadislerle İslâm İlmihali ve İslâm Hukuku)*, C. 4, Çev. Mehmet Yılmaz, Pınar Yay., İstanbul 1992.

Sabun, Meral; *İslâm Hukukunda İntihar Eylemleri*, Süleyman Demirel Üniversitesi, SBE, Isparta 2018, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Sâbûnî, Muhammed Ali; *Kur'ân-ı Kerim'in Ahkâm Tefsiri*, Çev. Mazhar Taşkesenlioğlu, Şamil Yay., İstanbul 1984.

-----; *Safvetü't Tefâsir*, C. 1, Çev. Sadreddin Gümüş ve Nedim Yılmaz, Ensar Yay., İstanbul 1995.

Said, Cevdet; *Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları*, Çev. İlhan Kutluer, İnsan Yay., 2. Baskı, İstanbul 2013.

-----; *İslâmi Mücadelede Güç, İrade ve Eylem*, Çev. İbrahim Halil Kaçar, Pınar Yay., İstanbul 1995.

Salih, Subhi; *Kur'ân İlimleri*, Çev. Sait Şimşek, Hibaş Yay., Konya t.y.

Salzmann, Christian Gotthilf; *Çocuğunuzu Yanlış Eğitiyorsunuz*, Çev. Edip Yıldız, Çocuk Vakfı Yay., İstanbul 1991.

Sarmış, İbrahim; *Bir Düşünür Olarak Seyyit Kutup*, Fecr Yay., Ankara 1992.

Selçuk, Sami; *Zorba Devletten Hukukun Üstünlüğüne*, Yeni Türkiye Yay., 4. Baskı, Ankara 1999.

Sezen, Yümni; *Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar*, Marmara Üniv. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul 1990.

Sinanoğlu, Mustafa; "İslâm", *İslâm Ansiklopedisi*, C. XXIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2001.

Sofuoğlu, Mehmet; *Tefsire Giriş*, Çağrı Yay., İstanbul 1981.

Solmaz, Bünyamin ve Çapçioğlu, İhsan; *Din Sosyolojisi (Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar)*, Çizgi Kitabevi Yay., 2. Baskı, Konya 2009.

Sourdrel, Dominique; *İslâm*, İlim Yay, Çev. Davut Dursun, İstanbul 1985.

Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr; *Kur'ân İlimleri Ansiklopedisi*, C. 2, Çev. Sakıp Yıldız ve Hüseyin Avni Çelik, Madve Yay., İstanbul 1983.

Şefik, Münir; *Çağdaş İslâm Düşüncesi (Hareketler, Devrimler, Eserler)*, Çev. Esat Pınarbaşı, Dünya Yay., İstanbul 1991.

Şeriati, Ali; *Hz. İbrahim'le Buluşmak*, Çev. Mustafa S. Altunkaya, Fecr Yay., Ankara 2005.

-----; *İnsanın Dört Zindanı*, Çev. Hüseyin Hatemi, İşaret Yay., 6. Baskı, Ankara 2003.

-----; *İslâm Nedir Muhammed Kimdir*, Çev. Murat Demirkol, Fecr Yay., 6. Baskı, Ankara 2017.

-----; *İslâm Sosyolojisi Üzerine*, Çev. Kâmil Can, Düşünce Yay., 2. Baskı, İstanbul 1980.

-----; *Kendini Yetiştirmek*, Çev. Hüseyin Şahin, Sahra Yay., İstanbul 1989.

-----; *Medeniyet ve Modernizm*, Çev. Fatih Selim ve Abdurrahman Aslan, Düşünce Yay., İstanbul 1980.

-----; *Öze Dönüş*, Çev. Kerim Güney, Şafak Yay., İstanbul 1985.

Şimşek, Said; *Kur'ân'ın Ana Konuları*, Beyan Yay., 6. Baskı, İstanbul 2015.

-----; *Kur'ân Kıssalarına Giriş*, Yöneliş Yay., İstanbul 1993.

Taberi, Ebu Cafer Mahammed b. Cerir; *Taberi Tefsiri*, C. 2, Çev. Hasan Karakaya, Kerim Aytekin, Hisar Yay., İstanbul 2015.

Tahhan, Mustafa; *İslâmi Hareket*, Çev. Nureddin Yıldız, Risale Yay., İstanbul 1984.

Tarakçı, Mehmet; "Tahrif", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt. XXXIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2010.

Taşgetiren, Ahmet; *İslâm ve Rahmet Toplumu*, Erkam Yay., İstanbul 2015.

Tekin, Halil; *Eğitimde Ölçme ve Değerlendirme*, Yargı Yay., 9. Baskı, Ankara 1996.

Toksarı, Ali; "İnfak", *İslâm'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, C. 2, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul 2006.

Tolstoy, Lev Nikolayeviç; *Din Nedir?* Çev. Murat Çiftkaya, Furkan Yay., İstanbul 1995.

-----; *İnsan Ne İle Yaşar?*, Çev. Murat Çiftkaya ve Kaya Onur Günçe, Şule Yay., 3. Baskı, 1995.

Topçu, Nurettin; *Türkiye'nin Maarif Dâvası*, Yayına Hazırlayanlar: Ezel Erverdi ve İsmail Kara, Dergâh Yay., 27. Baskı, İstanbul 2017.

Turan, İlter; *Siyasal Sistem ve Siyasal Davranış*, Der Yay., 3. Baskı, İstanbul 1986.

Tümer, Günay; "Din", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt IX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 313-314.

Tümer, Günay ve Küçük, Abdurrahman; *Dinler Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1988.

Türkdoğan, Orhan; *Etnik Sosyoloji*, Timaş Yay., İstanbul 1997.

Uluç, Esra; *Balzac'tan Ruha Dokunan Düşünceler*, Carpediem Kitap Yay., İstanbul 2006.

Uludağ, Süleyman; *İbn Haldun*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1993.

Vatandaş, Celaleddin; *Vahiyden Kültüre*, Pınar Yay., İstanbul 1991.

Vural, Faruk; *Tahir İbn Âşur ve Et-Tahrir ve't-Tenvir İsimli Tefsiri*, Marmara Üniversitesi, SBE, İstanbul 2002, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Weber, Max; *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu*, Çev., Gökhan Rızaoğlu, Roman Yay., İstanbul 2013.

-----; *Sosyoloji Yazıları*, Çev. Taha Parla, Hürriyet Vakfı Yay., 2. Baskı, İstanbul 1987.

Yaman, Ahmet; *İslâm Aile Hukuku*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 14. Baskı, İstanbul 2015.

-----; "Savaş", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt. XXXVI, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2009.

-----; "Sulh", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt. XXXVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2009, ss. 485-487.

Yavuz, Hakan; *Modernleşen Müslümanlar (Nurcular, Nakşiler, Milli Görüş ve AK Parti)*, Çev. Ahmet Yıldız, Kitap Yay., İstanbul 2005.

Yazır, Elmalılı M. Hamdi; *Hak Dini Kur'an Dili*, C. 2, Sadeleştiren: M. Nur Çetin, Taha Parlar vd., Çelik-Şura Yay., İstanbul t.y.

Yeşildal, Mahir ve Reyhanlıoğlu, Ela; *Salgın Psikolojisi*, Destek Yay., İstanbul 2020.

Yurtaydın, Hüseyin G. ve Dağ, Mehmet; *Dinler Tarihi*, Turizm ve Tanıtım Bakanlığı Turizm Eğitimi Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1975.

Yüce, Abdülhakim; *Fahru'din er-Razi'nin Mefâtihi'l-Ğayb Adlı Eserindeki İşâri Tefsir Yönü*, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum, 1992, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Yüksel, Ahmet Turan; *İslâm'da Bilim Tarihi (Başlangıçtan Osmanlı Döneminin Sonuna Kadar)*, Kitap Dünyası Yay., 5. Baskı, İstanbul 2015.

Zebidi, Zeynü'd-din Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l-Latifi'z; *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, C. 10, Tercüme ve Şerh, Kâmil Miras, DİB Yay., 7. Baskı, Ankara 1985.

Zerkâni, Muhammed Abdulazim; *Menâhîlu'li-irfan fî ulûmi'l-Kur'ân*, Marifet Yay., 3. Baskı, Beyrut 2005.

Zeydan, Abdulkerim, *İslâm Hukukuna Giriş*, Çev. Ali Şafak, Kayıhan Yay., İstanbul 2011.

ÖZGEÇMİŞ

İbrahim İŞLER, 1969'da Mardin'in Midyat ilçesine bağlı Söğütlü köyünde doğdu. İlköğrenimini kendi köyünde tamamladı. Midyat Ticaret Lisesini 1986'da ve S. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümünü 1990'da bitirdi. 1994 yılında Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde sınıf öğretmeni olarak göreve başladı. Halen aynı görevde olan İŞLER, evli ve beş çocuk babasıdır.

